

Т. М. Титаренко

ДОМАГАННЯ ОСОБИСТОСТІ У КОНТЕКСТІ ЕФЕКТИВНОГО ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ

Статтю присвячено визначенню можливостей підвищення ефективності життєздійснення. Представлено результати комплексного дослідження домагань особистості як механізму життєздійснення: розглянуто структурно-функціональні характеристики домагань як часового феномену, об'єктний і суб'єктний вектори самоздійснення, роль домагань у самоідентифікації, досягненні життєвого успіху, особливості домагань різних категорій молоді, зокрема й проблемної, проаналізовано стратегії оптимізації домагальної активності.

Ключові слова: домагання особистості, життєздійснення, структурування майбутнього, механізми семіотизації, нарративізації та цілепокладання.

Статья посвящена определению возможностей повышения эффективности жизнеосуществления. Представлены результаты комплексного исследования притязаний личности как механизма жизнеосуществления: рассмотрены структурно-функциональные характеристики притязаний как временного феномена, объектный и субъектный векторы самоосуществления, роль притязаний в самоидентификации, достижении жизненного успеха, особенности притязаний различных категорий молодежи, в том числе и проблемной, проанализированы стратегии оптимизации притязательной активности.

Ключевые слова: притязания личности, жизнеосуществление, структурирование будущего, механизмы семиотизации, нарративизации и целеполагания.

The article is devoted to the defining of the opportunities of the life-realization effectiveness improvement. The results of the complex study of personal aspirations as a mechanism of life-realization have been presented: structural functional features of aspirations as a time phenomenon, object and subject vectors of the self-realization, aspiration role in the self-identification and life success achieving, peculiar features of aspirations of different categories of the youth including problem youth have been examined. The strategies of the aspiration activity optimization have been analyzed.

Key words: personal aspirations, life-realization, structuring of the future, semiotisation, narrativisation and purpose defining mechanisms.

Проблема. Сьогодні у розвинених країнах спостерігається історично безпрецедентний ступінь економічної захищеності громадян, що привело до поступового зрушення від “матеріалістичних” цінностей, коли головною була економічна і фізична безпека, до цінностей “постматеріальних”, коли на перший план виходять самовираження, усе більш висока якість життя. Така кардинальна перебудова масового ставлення до світу і життя відбувається в межах загальної постмодернізації [1].

Сучасна Україна поки що йде шляхом не постмодернізації, а модернізації, що передбачає збільшення економічних і політичних можливостей суспільства, рух від бідності до багатства. Саме тому навколо нас домінує досить цинічна і відверта мотивація досягнення, і до постматеріалістичних цінностей у масовій свідомості ще далеко. Але розвинені країни вже пройшли цей етап розвитку, для них значення інструментальної раціональності зменшується, а цінності постмодернізму з акцентом на ефективному життєздійсненні стають усе популярнішими. Наші розвинені сусіди не можуть не впливати на нас, певною мірою заражаючи своєю постмодерною постматеріальністю.

Отже, здійснюване в лабораторії соціальної психології особистості протягом останніх років дослідження домагань особистості, що сприяють ефективному життєздійсненню, тяжіє до постмодерністського ціннісного простору. *Своєчасність* його визначається потребою вивчення способів особистісної самопобудови, саморозгортання, детермінованих логікою життєвого руху, організацією часу життя. У постстресовому вітчизняному суспільстві, яке тривалий час перебувало у стані хронічного соціального стресу, а тепер переживає посттравматичні стресові розлади, володіння мистецтвом жити стає все більш актуальним.

Мета статті: визначити можливості підвищення ефективності життєздійснення за рахунок домагань особистості.

Життєві домагання залежать від ставлення людини до бажаного майбутнього, від бачення його у світлі власного потенціалу. Завдяки домаганням особистісна конфігурація оживає, набуває динамічності, перспективності, зазіхаючи на такі вершини життєздійснення, які в іншому, більш пасивному, режимі життя просто недоступні.

Життєві домагання є інструментом саморозгортання, проектом подальших перебудов життєвого світу з урахуванням минулого досвіду та оптимістичних самопрогнозів. Вони задають швидкість і напрям руху, формують загартованість до перешкод і випробувань, допомагають переосмисленню свого теперішнього життя, визначають резерви зміни його якості.

Особистість з реалістичними життєвими домаганнями відрізняється активністю, цілеспрямованістю, креативністю, упевненістю в собі, здатністю до осмислювання свого життя, інтерпретації набутого досвіду, включення його у свій автонаратив.

Критеріями структурування майбутнього є усвідомлення й врахування власного особистісного потенціалу, схильність до самостійності в життєвому виборі та рівень інтернальності в плануванні засобів досягнення поставлених життєвих цілей. Серед причин, що заважають домаганням повністю відтворювати особистісний потенціал, слід назвати хронічний внутрішній конфлікт між очікуваннями соціуму і потаємними інтенціями особистості, соціокультурні стереотипи, трафарети, що інтерпретують навколишню дійсність на користь соціуму, а не особистості.

Характеристиками життєвих домагань як часового феномену є усвідомленість, реалістичність, спрямованість, структурованість, пролонгованість, цільність [2].

Здатна до самоконтролю, зріла особистість розрізняє реальність і фантазії в побудові життєвих перспектив, спираючись передусім на минуле з його досвідом поразок і перемог і на майбутнє з його бажаними горизонтами. Тривала й реалістична часова перспектива демонструє ініціативне та структуроване планування людиною власного майбутнього. Зріла особистість створює найбільш вдалу модель свого подальшого розвитку, вміло балансує на межі між внутрішніми потенціями і зовнішніми запитами, а особистість незріла, інфантильна чи то схиляється до безбарвного, хоча, можливо, і старанного функціонування як відповіді на зовнішні очікування, чи самозаглиблюється, усамітнюється, орієнтуючись виключно на внутрішні імпульси та ігноруючи зовнішні умови.

Серед функцій життєвих домагань, що стають елементами їхньої структури, слід назвати оцінну та моделюючу, які складають підґрунтя емоційної компоненти домагань. Конативна компонента формується завдяки стимулюючій та регулятивній функціям. Конструктивні домагання передбачають наявність і когнітивної компоненти, в основі якої лежить рефлексивна функція переосмислення набутого, уже минулого, що доповнюється функцією моделювання майбутнього.

Життєві домагання діють як соціально-психологічний механізм життєздійснення особистості, що розгортається в певній послідовності. Означування неясних домагань починається, коли настає фаза комунікативної семіотизації, у процесі якої розпливчата картина того, що має відбутися в житті, організовується. На прогностично-нарративній фазі відбувається оформлення прогнозу як бажаного сюжету достой-

ного життя. Завершальною фазою розгортання самоздійснення є домагальне цілепокладання [3].

Аналіз феномена особистісних домагань у контексті східних (колективістських) і західних (індивідуалістичних) культур, проведений І. Лебединською, дає змогу зробити припущення, що здійснення особистісних домагань має як унікально-індивідуальний, так і особистісно-типологічний характер, оскільки їх розгортання задається специфікою соціуму і спільним досвідом переживання стосунків з іншими. Індивідуалістичні інтенції та стратегії реалізації домагань ніде не проявляються так виразно, як на Заході, де традиційно домінує центрування на суб'єкті. Водночас на Сході культивуються практики підтримки колективної солідарності, відмови від себе та чистої само-трансценденції. Українське суспільство є постколоніальним, і його культурна пластичність певним чином впливає на домагальну активність людини, її змагальне ставлення до себе та інших.

Можна говорити про певні вектори самоздійснення: об'єктний, що характеризується пристосуванням особистості до соціальних вимог, стандартів, ролей, та суб'єктний, спрямований на розгортання здібностей людини, її потенціалу. У дослідженні В. Крайчинської акцентовану увагу на цих двох підходах до життя – активному та пасивному, самостійному і несамостійному. Суб'єктність та об'єктність може позитивно і негативно оцінюватися в суб'єктних та об'єктних настановленнях. Проміжними є суперечливі настановлення, що передбачають “компроміс” між суб'єктною і об'єктною поведінкою, своєрідну “часткову” об'єктність. У кожній людини утворюється унікальний “візерунок” її суб'єктних чи об'єктних настановлень: щодо себе, інших, часу життя, певних сфер життєдіяльності.

Як слушно зауважує Н. Чепелева, світ, у якому ми живемо та діємо, – це сконструйований нами (свідомо чи несвідомо) світ, до якого ми адаптовані, який є зручним та передбачуваним. У конструктивістсько-герменевтичній парадигмі життя розуміється як текст, який ми породжуємо, переписуємо та переінтерпретуємо. “...Межі ситуації можуть задаватися тільки самою людиною, бо лише вона може “витягти шматок” із потоку життя й умістити його в певну структуру, яка й буде рамкою, що відмежовує ситуацію від неструктурованого потоку життя. Такою структурою може бути наратив, концепт або ж інша інтерпретативна схема” [4, с. 285].

Авторське текстуалізоване бачення життєвого шляху, написання відкритої в майбутнє індивідуальної історії, що реалізується як особистісна ідентифікація, створення, утримання і розширення особистістю власних меж, проаналізовано К. Черемних [5]. Життєві домагання постають як перспективна складова цілісного ідентифікаційного змісту.

Домагальне моделювання майбутнього є екстеріоризаційним механізмом особистісної ідентифікації, що дає змогу особистості проектувати власні цінності і смисли в соціальні контексти їх реалізації.

Усі життєві домагання імпліцитно спрямовані на якомога ефективніше життєздійснення. Для деяких людей таке життєздійснення еквівалентне досягненню життєвого успіху. Домагання життєвого успіху, які вивчала Н. Татенко [6], передбачають самоповагу, високу аутосимпатію, стійкі ціннісно-сміслові орієнтації, позитивне ставлення до свого минулого, теперішнього та майбутнього, відсутність надмірних вимог до себе, позитивну ідентичність. Зв'язок із трансцендентним звільняє особистість від обмежень, які накладають соціальні стереотипи, дає змогу реалізувати власну потенційність, що наближує життєвий успіх.

Функціонально-динамічним підґрунтям життєвих домагань, яке досліджувалося Л. Лепіховою [7], є сила нервової системи, що на поведінковому рівні забезпечує працездатність, витривалість, стресостійкість і продуктивність пізнавальних процесів; активність як риса темпераменту, що утворює “суб’єктне ядро” психічної саморегуляції; схильність до ризику чи обережності, яка спонукає до індивідуальної тактики. Рівень життєвих домагань забезпечує адекватність і реалістичність оцінки своїх можливостей, що відбивається на успішності життєздійснення. У свою чергу головним чинником розвитку адекватних і реалістичних домагань стає особистісна зрілість, до складових якої входять життєва та соціально-психологічна компетентність, джерелом розвитку котрих стають природні здібності (перцептивні, інтелектуальні, комунікативні) та набутий досвід.

Емпіричне вивчення домінуючих життєвих домагань підлітків, юнаків і молодих учителів показало, що у всіх вікових групах об’єктами домагань стають приваблива, високооплачувана та перспективна робота, міцна сім’я, стабільний добробут і здоровий спосіб життя. Домагання підлітків (13–14 років) ще не дуже визначені, нецілеспрямовані, переважають мотиви підтримки життєзабезпечення, комфорту, спілкування, творчої і соціальної корисності. Дуже важливими для самоствердження є соціальне визнання і шкільне життя як таке. У старшокласників (15–18 років) життєві домагання стають більш диференційованими, точними й усвідомлюваними. Напруженість мотивів навчальної діяльності значно перевищує загальножиттєву мотивацію, у якій “звучить” лише прагнення комфорту. Переважання рівня ідеальних мотивів над реальними показує потенціал особистісного зростання і самовдосконалення. Значно підвищуються можливості самоконтролю, критичності, відповідальності. Домагання молодих учителів більш чітко окреслені, “заземлені”, помі-

рковані, мають дійове спрямування, хоча навчальна мотивація залишається більш високою, ніж загальножиттєва, а ідеальні мотиви все ще помітно домінують над реальними. Учителі прагнуть соціального визнання і творчих досягнень.

Результати дослідження Л. Довгих [8] свідчать, що позитивне ставлення до кар'єри, визнання її важливості для самоздійснення практично однакове в чоловіків і жінок. Проте чоловіки краще усвідомлюють і близьку, і віддалену професійну перспективу, більш відповідально обирають стратегії реалізації своїх кар'єрних домагань. Жінки більше, ніж чоловіки, зорієнтовані на реалізацію власних професійних інтересів та вподобань, тоді як для чоловіків важливішими є посада, право приймати рішення та керувати іншими. Чоловіки менше орієнтуються на самоактуалізацію у професії і демонструють готовність відмовитися від цікавої, улюбленої роботи заради грошей. Однак немає відмінності між негрошовими матеріальними домаганнями чоловіків і жінок, такими як житлові умови, бажана марка автомобіля чи наявність додаткової нерухомості. Жінки частіше за чоловіків надають перевагу роботі без ризику, з невисокою, але постійною зарплатнею і повільним кар'єрним зростанням. Чоловікам притаманний вищий порівняно із жінками рівень стереотипності статеворольових уявлень, що може стати на заваді як їх власній професійній самореалізації, так і професійній самореалізації жінок. У життєвих цілях жінок насамперед актуалізуються потреби в коханні, належності та підтримці. Змістом життєвих цілей чоловіків найчастіше є досягнення успіху і високого соціального статусу. Відстежено таку закономірність: чим більше студентки погоджуються з уявленням, що жінки за своїми професійними характеристиками поступаються перед чоловіками, тим на меншу посаду вони претендують.

О. Кляпець [9] розглядає шлюбно-сімейні домагання як комплекс очікувань, бажань, надій стосовно майбутньої сім'ї, свого партнера, дітей, взаємин. Ці домагання моделюють сім'ю, на яку молода людина розраховує, яку вважає гідною себе. Молоді люди прагнуть досягти в майбутній сім'ї душевного комфорту, любові та поваги. На становлення шлюбно-сімейних домагань молоді впливають передусім батьківські сім'ї, життєві настанови та орієнтації батьків, рольовий внутрішньосімейний розподіл, характер взаємодії та виховні впливи. Нереалістичні сімейні домагання партнерів можуть призводити до такого небезпечного явища, як емоційне вигорання, що проявляється в знеціненні сім'ї та сімейного способу життя, пасивності й апатії в сімейних стосунках.

Неадекватний рівень домагань, як стверджує В. Посохова [10], може стати причиною розвитку залежності. Дія адиктивного агента

позбавляє людину здатності об'єктивно сприймати теперішні події та проектувати майбутнє. Так, тривале перебування в інтернет-мережі призводить до розмивання просторово-часових меж, яке характеризується неспроможністю відокремити реальні події від віртуальних. Наслідком такого сплетіння однієї реальності з іншою стають неможливість адекватно реагувати на події віртуального життя, некритичне ставлення до кіберсередовища і розвиток залежності від нього, що стає причиною конфліктів та ускладнень у сімейних і професійних стосунках. Поглинутість хлопців та дівчат подіями, що відбуваються в мережі, стає причиною не лише знецінення реальності, а й зміни системи життєвих цінностей, мрій та прагнень, що у свою чергу позначається на процесі життєвого планування. Спостерігається фактичне виключення з планів основних сфер життя людини, таких як інтимно-особистісні стосунки і професійна спрямованість.

У результаті проведеного Б. Лазаренком [11] аналізу деформацій життєвих домагань молоді встановлено соціально-психологічні механізми вимагання та споживацтва. Важливою складовою деформованих домагань є здатність долучати інших людей, їхні ресурси до реалізації власних домагань, бажання змушувати, спонукати, зацікавлювати тощо. Зневіра у власній спроможності досягти успіху підштовхує до пошуків “легких”, маніпулятивних шляхів забезпечення своїх потреб. Поряд із зовнішніми соціальними факторами важливу роль у деформації життєвих домагань відіграють внутрішні чинники, витоки яких слід шукати в сімейному неблагополуччі. Механізм споживацтва діє як нав'язливе прохання, завчена безпорадність, а вимагання – як психологічне насильство, активний примус оточення до забезпечення власних інтересів. Споживач – це інфантильна жертва з декларованою неспроможністю самостійно чогось досягти. У вимагача життєва позиція нахабної сили, зухвалості та самовпевненої зверхності. Вимагацький і споживацький механізми складаються із сценарних почуттів і переконань, вимагацьких та споживацьких проявів і підкріплюючих спогадів та фантазій.

Аналіз наркозалежності дітей і молоді показав, що ядром цього явища є соціально-психологічна залежність та співзалежність у проблемній сім'ї. Таким чином формуються домагання молоді людини будь-що миттєво задовольнити потребу, досягти бажаного комфортно-го стану. Механізмом, що забезпечує утворення залежності, є суперечлива компенсаторна адаптація до конфліктних сімейних взаємин. За рахунок цього механізму формується первинна психологічна залежність – від батьків, сімейного оточення та від власних розбалансованих станів. Головна психологічна проблема наркозалежного – це внутрішній конфлікт позитивно і негативно налаштованих до навколишнього

середовища і себе субособистостей, які визначають таку ж конфліктну та суперечливу поведінку в особистому і соціальному житті. Це конфлікт між наркофільною субособистістю, для якої основним у житті є наркотик, та субособистістю, орієнтованою на нормальне, звичайне життя.

Життестійкість є сутнісним модусом цілісної особистості, що визначається змістом, силою, конфігурацією, ступенем раціональності, усвідомленості, урегульованості та сприяє подоланню драматичних обставин життя. Вона базується на емоційній стійкості, що є однією з найбільш значущих диспозицій особистості. За даними західних досліджень, не менш як 60 % розбіжностей у поведінці людей у різних ситуаціях залежить саме від цієї стійкості [12, с. 59]. Копінг-обдарованість є водночас і домагальною обдарованістю, оскільки реалізація життєвих домагань неможлива без подолання зовнішніх і внутрішніх труднощів, що постійно виникають на шляху до бажаної мети.

Індивідуальна та групова робота з оптимізації життєвих домагань починається з прийняття стихійного плину життя, його відносно некаузальності і, відповідно, міри власної відповідальності за те, що може статися. Далі відбувається перехід до спрямування рефлексивної активності людини на її внутрішній потенціал як глибинну детермінанту домагальної активності. Наступний крок – усе більше усвідомлення людиною власних психологічних захистів. На завершальному етапі коригується індивідуальний стиль подолання перешкод, що виникають під час реалізації домагань.

Першою платформою, що забезпечує шлях людини до успіху, є пригадування попередніх здобутків, досягнень, перемог і бажання пережити це піднесення знов. Другою є платформа домагань, що сприяє моделюванню бажаного майбутнього, наповненню абстрактної, типової матриці життєвого успіху конкретним, реальним, індивідуальним змістом. Третя платформа полягає в інтеріоризації, асиміляції набутого досвіду та своїх домагань і переосмисленні відповідно до них свого сьогоденного життя.

Серед ефективних засобів корекції деформованих домагань Лазоренко використовує відому технологію перетворення негативних, “не-ОКейних” настанов на позитивні в ході тривалої групової роботи. Спочатку виділяється низка негативних приписів – прямих і зворотних повідомлень, які батьки передають у вербальній та невербальній формах своїм дітям. Далі старі дитячі рішення коригуються і поступово закріплюються в діяльності молодшої людини, що приводить до утворення оновлених домагань. Звільнення від вимагацького механізму відбувається завдяки рефреймінгу через зміну ідентичності та поступову трансформацію дисоційованих субособистостей. Успіх у роботі з

деформованими домаганнями потребує соціального супроводу, оскільки закріплення нових домагань вимагає суттєвої зміни оточення молоді людини.

Цікавою є методика оптимізації домагань проблемної молоді заходами мистецтва. Змістом першого етапу роботи в групах взаємодопомоги є подолання деструктивних станів та вивільнення творчого потенціалу. Синтез усього кращого, що було в конфліктних субособистостях проблемної молоді людини, та утворення нової продуктивної опозиції “Я-реального” і “Я-ідеального” становить сутність другого етапу оптимізації домагань проблемної молоді. На третьому етапі творчої діяльності молода людина напружує навички бути самою собою, уміння неконфліктно спілкуватися, що сприяє її самоствердженню, зміцненню самооцінки, пробудженню почуття власної гідності.

Висновки. Життєві домагання є потребним ставленням людини до власного життя, що забезпечує життєздійснення. Цю антиципаційну потребу можна описати як прагнення забезпечити належні умови для розвитку почуття власної гідності, потребу, щоб життя, нарешті, стало достойним.

Домагальне моделювання майбутнього з опорою на внутрішній потенціал можна розглядати водночас як механізм оптимізації життєздійснення та спосіб “вписування” індивідуальних постмодерністських цінностей у модерністський соціальний контекст, що сприяє поступовому оздоровленню суспільства. Жорсткі, застарілі стереотипи деформують домагання молоді, утруднюючи життєздійснення. До продуктивних стратегій подолання відчуження людини від власного способу існування можна віднести побудову більш конструктивних, по-справжньому діалогічних стосунків зі значущими іншими.

Технологіями оптимізації домагальної активності особистості є послідовно актуалізовані семіотизація, наративізація та цілепокладання, що завершуються успішною цілереалізацією. Семіотичні технології допомагають первинному структуруванню майбутнього шляхом накладання на нього випереджальних очікувань, прагнень, сподівань. Технології наративізації сприяють моделюванню майбутнього в контексті всього життя людини, з урахуванням впливу типових та ідеальних життєвих сценаріїв, бажаного віку та майбутніх зусиль, які слід докласти для досягнення бажаного результату. Технології цілепокладання пов’язані передусім з актуалізацією відповідальності, формуванням навичок самодистанціювання, деталізацією домагань і розвитком прийомів їх регулювання.

Література

1. *Инглхард Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 25–26.
2. *Титаренко Т. М.* Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Вип. 25. – С. 416–430.
3. *Титаренко Т. М.* Способи впливу життєвих домагань на самоздійснення особистості // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методол. семінару АПН України. – К., 2005. – С. 256–261.
4. *Чепелева Н. В.* Особистісний досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії. – К., 2006. – С. 280–302.
5. *Черемних К. О.* Професійний вимір самоздійснення особистості // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 330–336.
6. *Татенко Н. О.* Життєві завдання особистості як умова реалізації життєвого успіху // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 299–304.
7. *Лепіхова Л. А.* Особистісна зрілість як чинник реалістичності життєвих завдань та домагань // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 240–248.
8. *Долгих Л. М.* Вплив статоворольових стереотипів на кар'єрні домагання молоді: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2007. – 14 с.
9. *Кляпець О. Я.* Життєві завдання особистості як умова реалізації її шлюбно-сімейних домагань // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 205–214.
10. *Посохова В. В.* Адикція як перешкода на шляху особистісного зростання молодшої людини // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 278–284.
11. *Лазоренко Б. П.* Механізми формування проблемної молоді як специфічної групи та збільшення її прошарку в молодіжному середовищі // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 17(20). – С. 119–130.
12. *Носенко Е. Л., Коврига Н. В.* Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. – К., 2003.

© Титаренко Т. М.

СУПЕРЕЧЛИВІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Аналізуються особливості суперечливих суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень особистості. Розглядаються суб'єктні та об'єктні настановлення щодо інших та настановлення щодо себе самого. Наведено суспільно-психологічні чинники, що актуалізують проблему таких настановлень.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, соціально-психологічні настановлення особистості, самість, Інший.

Анализируются особенности субъектных и объектных социально-психологических установок личности. Рассматриваются субъектные и объектные установки относительно других и относительно себя самого. Приводятся общественно-психологические факторы, актуализирующие проблему таких установок.

Ключевые слова: субъект, объект, социально-психологические установки личности, самость, Другой.

Peculiar features of contradictory subject and object social-psychological attitudes of personality have been analyzed. Subject and object attitudes to Others and attitudes to self. Social-psychological factors of the attitude problem actualization have been revealed.

Key words: subject, object, social-psychological attitudes of personality, self, Other.

Проблему об'єктної чи суб'єктної соціально-психологічної настановленості можна сформулювати як переважну спрямованість ставлення до індивіда: як до речі – об'єкта – чи справді як до людини – суб'єкта. Ця проблема охоплює, на наш погляд, декілька аспектів. Як саме – суб'єктно чи об'єктно – настановлена людина щодо самої себе? Як при цьому вона настановлена щодо інших? Разом з тим, якого настановлення щодо себе вона очікує від інших? Чи однаково настановлена вона щодо різних людей зі свого оточення чи груп людей? І, нарешті, чи є вона хазяїном – суб'єктом – різних відтінків свого життя – минулого, теперішнього і майбутнього? У житті ці ставлення ми можемо не формулювати – тобто не усвідомлювати, але діятимемо ми, безперечно, відповідно до них.

Мета статті: з'ясувати особливості характеристики суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень як суперечності, зумовленої взаємодією різних часових локусів – минулого, теперішнього і майбутнього.

Об'єктом дослідження були суб'єктні та об'єктні соціально-психологічні настановлення особистості. Нас цікавили насамперед особливості різних суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень у зв'язку з регуляцією індивідом часу власного життя, що й стало *предметом дослідження*. За *гіпотезу* дослідження ми взяли положення про те, що суб'єктні та об'єктні соціально-психологічні настановлення особистості щодо себе та інших можуть суперечити одне одному та що об'єктне чи суб'єктне настановлення щодо самого себе впливає на можливість взаємодії із часовими локусами.

Дослідження взаємозв'язку соціально-психологічних настановлень і смислової саморегуляції часу життя проводилося в межах колективної теми, присвяченої вивченню життєвих домагань як соціально-психологічного механізму самоздійснення особистості.

Серед факторів, що детермінують, активізують актуальність проблеми пов'язування осмислення людиною свого минулого, теперішнього і майбутнього життя із суб'єктними чи об'єктними настановленнями, на наш погляд, є і усвідомлені, і неусвідомлені: бажання вийти за межі звичних уявлень про себе; ситуація вибору в умовах свободи, яка може сприйматися як невизначеність, недостатність інформації [1]; неможливість здійснити бажаний задум; ситуація “бути чи не бути” [2; 3], одну з альтернатив якої ми розглядаємо як “не бути собою” (відмовитися від активності щодо власного життя) і “бути не собою” (відмовитися від авторства власного життя).

Сучасні тенденції психології, у яких переплітаються об'єктні і суб'єктні підходи до людини, проблеми осмислення її буття в часі, засвідчують: 1) зростання уваги до підходів і досліджень гуманістичної психології з її зосередженістю на специфічно людському як протиположності психології позитивістській, модельованій за зразками природничих наук, чиєю базовою настановою і метою є передбачення психологічного життя людини та управління ним [4]; 2) заміну уявлень про людину як статичне утворення на уявлення про неї як істоту динамічну; 3) перехід від розуміння Я-концепції як цілісного єдиного узагальненого уявлення людини про себе [1] до розуміння Я-концепції як багатогранної і багатомірної [5]; 4) зміну погляду на людину окремо від її оточення на погляд “людина у світі”, у т. ч. у світі людей та у світі буденності [3; 5–7] (сучасне постнекласичне розуміння людського буття характеризується зростанням рефлексії ціннісних і смислових аспектів світу людини) [5]; 5) перетворення психології суб'єкта на нову методологію розуміння людського буття [там само]; 6) системотвірну роль категорії суб'єкта в сучасній психології [там само]; 7) констатацію двох можливих векторів самореалізації

людини – буденної і трансцендентної, ситуативної і надситуативної [2; 3], об'єктної і суб'єктної.

Результатом утілення життєвих домагань за допомогою таких протилежних підходів буде або самоздійснення, тобто здійснення Себе, свого, або ж здійснення чогось іншого, прийнятого за своє, – суспільних стандартів, планів батьків, сімейних сценаріїв тощо, тобто втілення домагань суспільства, батьків за допомогою Себе.

Головною засадою, на якій базувалося наше дослідження, є гуманістичний підхід, який стверджує, що людина як людина перевищує суму своїх частин, що вона має буття в людському контексті, неперервний суб'єктний досвід, вибір і відповідальність.

Феномен *суб'єктності* та *об'єктності* настановлень особистості розглядає психологія *суб'єкта*, соціальна психологія настановлення. Історія психології суб'єктності простежується у виявленні інтересу гуманістів Відродження до складності, невизначеності, толерантності у ставленні до різноманітності, у зацікавленості гуманістичної психології самістю індивіда та його самоактуалізацією, творчістю, грою, любов'ю, зростанням, вищими цінностями, буттям, становленням, спонтанністю, природністю, теплотою, его-трансценденцією, відповідальністю, смыслом, “чесною грою”, трансцендентальним досвідом [4; 8] Дж. Б'юдженталь порівнює еволюцію людського мислення про людину, перехід до “зацікавлення людини людиною” з іншими великими зрушеннями, зокрема з кінцем феодалізму, використовуючи при цьому поняття: людина саме як людина; нескінченність людини тощо. К. Роджерс розглядає в аспекті оособоцентричного підходу такі поняття, як постання собою, свобода бути, мужність бути, учіння бути вільним, досвід бути собою, новий тип розуміння, вибір себе, просування на нову територію, архітектор самого себе, незобов'язаність бути витвором інших, незобов'язаність залишатися сформованим за їх очікуваннями і вимогами, свобода в прийнятті рішень та здійсненні вибору, значимість, здатність через усвідомлення своєї індивідуальності більшою мірою зреалізувати свою унікальність, свій потенціал [1]. Г. Костюк обґрунтував власну концепцію розвитку особистості, у якій наголошується на особистісному саморозвитку [9]. В. Роменець всебічно розкрив поняття вчинку як психологічної категорії, розробив вчинковий підхід у психології [10].

Зауважимо, однак, що в дослідженнях немає досі єдиного погляду на розуміння понять суб'єкт і суб'єктність. У працях різних дослідників бачимо три підходи: перший – суб'єктність трактується насамперед як загальна активність; другий – суб'єкт розглядається передусім як суб'єкт діяльності; третій – суб'єкт сприймається як суб'єкт життєдіяльності, який сам продукує завдання, оцінки свого

буття. Можна виокремити також підхід, де самосуб'єктність розглядається з погляду Іншого. Також вирізняються відмінні підходи до визначення причин розвитку суб'єктності та в цілому до визнання можливостей її розвитку.

Досі немає також єдиного підходу до осмислення суб'єктності як цілісності. Цілісний погляд на суб'єкта характерний для А. Брушлінського та його школи [11]. Як і В. Знаков [5], ми розглядаємо сутність суб'єкта як психологічно неоднорідне і суперечливе утворення.

З погляду суперечливості характеристики суб'єктності особистості також недостатньо розроблені. Хоча активно провадяться дослідження структури суб'єктності, зокрема настановлень та їх видів [12–14], особливостей рівнів розвитку суб'єктності в онтогенезі [6; 7], чинників суб'єктності, ступенів вираженості показників активності, самостійності [15], соціальних настановлень щодо політичних інститутів [16; 17] та природних об'єктів [18], залишаються недостатньо дослідженими чи й зовсім не дослідженими особливості диференціації предмета настановлення (дослідження якого стосовно настановлень щодо себе самого, іншої людини та речей започатковано Н. Сарджвеладзе [14]): особливості настановлень щодо *різних* інших, настановлення щодо себе в просторі (настановлення щодо його організації, настановлення щодо себе в різних сферах діяльності) й часі – минулому, теперішньому і майбутньому.

Наші соціально-психологічні настановлення щодо себе в певних часових локусах суттєво впливають на ставлення до минулих, реальних і майбутніх подій, до людей, що були навколо нас, оточують нас тепер і з якими ми зустрінемося в майбутньому. Серед ознак суб'єктного настановлення бачимо таку його ознаку, як значимість предмета настановлення. Ступінь суб'єктності соціально-психологічного настановлення, власне, і вказує на сутність і ступінь значимості для людини *предмета настановлення* (або атитюдного об'єкта, за Сарджвеладзе). Таким предметом можуть бути будь-які елементи соціального світу – Я, інші, група, час, природа, суспільні інститути, речі. На наш погляд, значимість, що дає змогу Іншому, Собі стати суб'єктом, для особистості є осмисленістю, “значенням для себе”, адже, щоб взаємодіяти із часом, тобто мати можливість використовувати минулий досвід, діяти в теперішньому та організувати майбутнє, потрібно, щоб ці частини нашого життя були емоційно значимими, мали глибокий особистісний сенс. Така емоційна і когнітивна значимість, на думку Сарджвеладзе, та припущення можливості взаємодії є функціями суб'єктності предмета настановлення для особистості [14].

Предмет настановлення пов'язаний з *образами* елементів соціального світу. Образом вважають переживання певної моделі частини дійсності, що репрезентована в уявленнях людини. Образ виконує роль функціонального органу, який керує процесами активності особистості в ході самоздійснення. Загалом у просторі образу відбуваються складні процеси, зокрема усвідомлення життєвої ситуації, формулювання та розв'язання проблем, прийняття рішень [19].

Характеристиками функціонального для особистості образу є його цілісність, емоційність, пов'язаність із самістю, реалістичність, стійкість. Суперечливість як властивість соціально-психологічних настановлень людини може ускладнювати для особистості її функціонування.

Сарджвеладзе виділяє як властивості атитюдів властивості їх структурних компонентів: валентність, складність, множинність. Властивості ж атитюдів як системи – це їх консистентність. Дослідник розглядає і таку властивість атитюдів, як їх спроможність утворювати “сузір'я”. Валентність означає протилежні полюси позитивності/негативності в цілому, а структурна складність охоплює кількість елементів, що утворюють цей компонент, та їх різноманітність.

Суперечливість як властивість суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних соціально-психологічних настановлень людини відображає, на нашу думку: 1) складноорганізованість людського Я; 2) “різноякісність” окремих компонентів структури Я (наприклад, ступінь суб'єктності настановлення щодо різних соціальних об'єктів або щодо себе в різних часових локусах чи різних сферах життєдіяльності). Причинами такої суперечливої, водночас суб'єктної та об'єктної, настановленості особистості можуть бути особливості структури особистості, зумовлені проблемами раннього розвитку; ціннісні особливості, пов'язані із змістом соціально-психологічних настановлень особистості, трансльованих родиною і суспільством; власний соціальний досвід людини, переважні та ексклюзивні моделі взаємодії, отримані нею від значимих інших людей; “симетрична відповідь” на зустрічне ставлення, тобто вироблення, зміна настановлення щодо реальної людини в живому спілкуванні [20; 21]. Формування певного настановлення є можливим результатом “польової” поведінки чи дотримання власної лінії; впливають також особливості ситуації взаємодії, її формат (формальна/неформальна, дистанція/близькість).

Емпіричні дослідження суб'єктності та її чинників зосереджені на з'ясуванні ступенів вираженості показників активності, самостійності [15], власне суб'єктності [18], виділенні семантичних складових і детермінант.

Ми вивчали аспект суперечливості суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень особистості стосовно самого себе, Іншого, настановлення стосовно себе, очікуваного від інших, себе як суб'єкта часу та себе як суб'єкта свого минулого, теперішнього і майбутнього. У дослідженні, що проводилося 2005 року, взяли участь 110 осіб (86 жінок і 24 чоловіки віком від 17 до 65 років), у т. ч. співробітники наукових установ Національної академії наук України Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена, Інституту напівпровідників; студенти навчальних закладів Академії педагогічних наук України (2–4 курсів мовних факультетів Інституту післядипломної педагогічної освіти ім. Грінченка) та випускники 2004 року психологічного факультету Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти. Дослідження проводилося за допомогою комплексу методик (у т. ч. і модифікованих нами), що містив: 1) опитувальник “Настановлення щодо часу” – для з'ясування зафіксованості на певному часовому локусі; 2) методики діагностування ступеня суб'єктності, за С. Дерябо, модифіковані нами для з'ясування настановлень щодо себе та Іншого; настановлення, очікуваного від інших, а також настановлень щодо себе як суб'єкта часу з підшкалами для з'ясування настановлення щодо себе як суб'єкта минулого, теперішнього і майбутнього. Було проведено заняття “Сприйняття часу” в групі із семи чоловік для поглиблення уявлення про сприйняття випробуваними пропонованих методик.

За основу емпіричного дослідження ми обрали методику діагностування ступеня суб'єктності сприймання природних об'єктів – її короткий варіант, викладений Дерябо. Методика містить три шкали, що відповідають трьом функціям, які мають виявляти себе, щоб їх власник був відтворений у свідомості як суб'єкт: 1) забезпечувати людині переживання власної особистісної динаміки, яке виникає завдяки встановленню певної спорідненості між характеристиками суб'єкта та її власними; 2) бути інформативним, значимим при встановленні людиною відносин зі світом; 3) бути визнаним за такого, що має здатність і готовність (хоча б потенційно) до спільної діяльності. Пункти методики відтворюють ключові положення теоретичних вимог. Ці положення, на думку Дерябо, є універсальними і можуть застосовуватися як до людини, так і до неживого предмета (речі, природного об'єкта) [18]. Описаний варіант методики складається із шести пунктів, побудованих за принципом альтернативних полюсів: висловлювання А характеризує суб'єктне сприймання об'єкта оцінювання, висловлювання Б – об'єктне.

Аналізуючи отримані дані за допомогою програми SPSS, (її останньої, тринадцятої, версії) ми виділили групи із суб'єктним та об'єктним *самонастановленням* – (відповідно 89,5 % і 10,5 % від зага-

льної кількості опитаних); *очікуваною* суб'єктною (93,7 %) та об'єктною (6,3 %) настановленістю щодо себе з боку інших; групи з різними соціальними настановленнями щодо *іншої людини*: як щодо об'єкта та як щодо суб'єкта (відповідно 9,5 % і 90,5 % від загальної кількості опитаних), суб'єктним та об'єктним настановленням щодо *часу свого життя* (93,3 % і 6,7 %, відповідно) та значимі кореляції, що дають змогу пов'язати ступінь суб'єктності самонастановлення, очікуваного настановлення з боку інших, настановлення щодо інших та щодо часу.

Якщо розглядати настановленість щодо інших людей під кутом зору однаковості та відмінності з настановленням щодо себе, виділяються групи опитаних з гармонійними настановленнями (однакова настановленість щодо себе та щодо інших) (89,5 % респондентів) та дисгармонійними настановленнями (10,5 %) (настановленість щодо себе та щодо інших є протилежною).

За результатами дослідження ступеня суб'єктності настановлень щодо часу виявлено (табл. 1), що характер цих настановлень є переважно суб'єктним, тобто отримані показники коливаються в межах від 0 до 12 балів включно (у 93,3 % опитаних). Об'єктне настановлення щодо часу життя спостерігається у 6,7 % респондентів. Зауважимо, що у цієї групи опитаних воно практично збігається з їх об'єктним настановленням щодо минулого (6,7 %).

Таблиця 1

Дослідження ступеня суб'єктності настановлень щодо часу, у %

Групи опитаних за суб'єктністю настановлень щодо часу	Серед загальної кількості опитаних	Частка опитаних з об'єктним настановленням щодо		
		минулого	теперішнього	майбутнього
Суб'єктне	93,3	1,0	3,0	3,0
Об'єктне	6,7	85,7	85,7	71,4

Отриманий коефіцієнт кореляції +0,839 свідчить, що ці величини взаємопов'язані.

Про існування зв'язку між позицією суб'єкта стосовно майбутнього і можливістю постановки цілей свідчить негативна кореляція між показниками суб'єктності настановлень щодо майбутнього (максимальний бал відповідає об'єктному настановленню) і першою субшкалою тесту смисложиттєвих орієнтацій "Цілі", де максимальні бали відповідають наявності мети в житті та осмисленню свого майбутнього.

Ступінь суб'єктності настановлень щодо себе самого не пов'язаний з віком опитаних, про що свідчить відсутність значимих кореляцій між відповідними показниками (ступінь кореляції $-0,039$).

Простежується зв'язок між об'єктною настановленістю щодо часу та освітою опитаних. Серед респондентів з такою настановленістю близько 60 % мають середню освіту, хоча загальний відсоток їх у загальній вибірці становить лише 7,3 %. Серед випробуваних із середньою освітою 71,4 % становлять опитані з об'єктним настановленням щодо часу, такий самий відсоток серед них припадає на осіб з об'єктним настановленням щодо минулого, 57 % – з об'єктним настановленням щодо майбутнього; 86 % опитаних не змогли сформулювати 10 подій майбутнього в “Прямій часовій перспективі майбутнього”.

Фіксація людини на певному локусі свого життя може бути пов'язана з неможливістю для неї відчувати, планувати і діяти в цьому часовому локусі як суб'єкт, хазяїн свого часу, а також з тим, що сприйняття себе об'єктом породжує проблеми, які фіксують увагу, зосереджують зусилля людини на певному відтинку її життя. Про зворотний зв'язок між суб'єктним настановленням щодо свого часу життя і певною фіксацією на ньому може свідчити значима позитивна кореляція (0,547 при вірогідності 0,000, коли кореляція значима при рівні 0,01) між суб'єктністю настановлення щодо майбутнього та ступенем фіксованості на майбутньому, максимальні полюси яких відтворюють різні тенденції, та позитивна кореляція (0,466 при вірогідності 0,000, коли кореляція значима при рівні 0,01) між суб'єктністю настановлення щодо теперішнього та ступенем фіксованості на теперішньому.

Цікаво, що подібна закономірність стосовно минулого не спостерігається, можливо тому, що в минулому можливість діяти є обмеженою (негативна кореляція $-0,460$ при вірогідності 0,639). Аналогічно розгортається ця закономірність і при розгляді зв'язків між суб'єктністю самонастановлення та фіксації на певних часових локусах.

Оцінюючи настановлення щодо самого себе та інших, ми фіксували результати за трьома показниками: “Ступінь суб'єктності настановлень щодо іншого”, “Очікуваний ступінь суб'єктності настановлення інших щодо себе”, “Суб'єктність настановлень щодо самого себе”. Виявлено групи опитуваних з очікуваною суб'єктною та об'єктною настановленістю щодо себе з боку інших, що відрізняються також ступенем зафіксованості на майбутньому (табл. 2).

Цікавими і значимими є зв'язки між “Ступенем суб'єктності настановлень щодо Іншого” і “Ступенем фіксації на теперішньому”: $+0,483$ (0,007), “Ступенем фіксації на майбутньому”: $+0,605$ (0,000). Між настановленнями щодо теперішнього та майбутнього і субшкалами тесту СЖО спостерігається негативний кореляційний зв'язок.

**Дослідження очікуваного ступеня суб'єктності
настановлення інших щодо самого себе, у %**

Групи опитаних за очікуваною суб'єктністю настановлень щодо себе	Серед загальної кількості опитаних	Кількість опитаних з настановленнями фіксації на майбутньому (частка від кількості опитаних у групі)
Суб'єктне	93,7	23,2
Об'єктне	6,3	66,7

Висновок. Кожна людина має свій, унікальний набір соціально-психологічних настановлень щодо різних елементів соціального світу. Численні елементи соціального світу є в цьому випадку предметом настановлення, або ж атитюдним об'єктом. Настановлення щодо різних атитюдних об'єктів можуть мати суб'єктний або об'єктний характер. Такі соціально-психологічні настановлення щодо різних елементів соціального світу є взаємопов'язаними. Корелюють між собою настановлення щодо Іншого та щодо себе в часі, щодо Іншого та щодо себе в очах Іншого (очікуване настановлення). Суперечливість суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень виявляється не лише в різному характері настановлення щодо різних елементів соціального світу (зокрема щодо самого себе та щодо інших людей), а й у неоднаковому настановленні щодо одного такого елемента (коли людина по-різному настановлена щодо себе і щодо себе в часі, а також щодо себе в різних часових локусах). При цьому суб'єктним та об'єктним соціально-психологічним настановленням можуть бути властиві узгодженість чи неузгодженість, суперечливість чи несуперечливість, симетричність чи асиметричність.

Література

1. Роджерс К. Вчитися бути вільним // Гуманістична психологія: У 3-х т. / Упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 36–60.
2. Карпіловська С. Я. До питання смислової саморегуляції особистості // Проблеми заг. та пед. психології. – 2005. – Т. VI. – Вип. 2. – С. 130–135.
3. Карпіловська С. Я. Смислова саморегуляція в ансамблі життєвих домагань // Наук. студ. із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10(13). – С. 117–129.
4. Аантус К. Головна течія у психології та гуманістична альтернатива // Гуманістична психологія: У 3-х т. / Упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 23–36.
5. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психол. журн. – 2005. – Т. 26, № 1. – С. 18–28.

6. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении. – К.: Вид. центр “Прогрес”, 1996. – 404 с.
7. *Татенко В. А.* Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психол. журн. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 23–34.
8. *Б'юдженталь Дж.* Третя сила у психології // Гуманістична психологія: У 3-х т. / Упор. та наук. ред. Р. Трач, Г. Балл. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 80–92.
9. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
10. *Роменець В. А.* Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Здоров'я, 1989. – 191 с.
11. *Брушлинский А. В.* Психология субъекта (страницы последней книги) // Психол. журн. – 2003. – Т. 24, № 2. – С. 7–24.
12. *Узнадзе Д. Н.* Формы поведения человека // Экспериментальные исследования по психологии установки. – Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1963. – Т. 2. – С. 7–36.
13. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
14. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой // Б-ка Фонда содействия развитию психол. культуры, 2001. – Режим доступа: <http://psylib.ukweb.net/books/sarjv01/txt05.htm>.
15. *Дьяков С. І.* Показники активності студента як чинника суб'єктності // Теоретичні та прикладні проблеми психології. – 2005. – № 2(10). – С. 29–62.
16. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 301 с.
17. *Крайчинська В. А.* Життєвий досвід особистості: суперечливі соціально-психологічні настановлення // Наук. студ. із соц. та політ. психол.: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психол. – К.: Міленіум, 2006. – С. 43-59.
18. *Дерябо С. Д.* Антропоморфизация природных объектов // Психол. журн. – Т. 16, № 1. – 1995. – С. 61–73.
19. *Зинченко В. П.* Посох Осипа Мандельштама и Трубка Мамардашвили. К началу органической психологии. – М.: Нов. школа, 1997. – 334 с.
20. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
21. *Титаренко Т. М.* Особенности функционирования жизненных притязаний как способа самоосуществления личности // Наук. студ. із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 10(13). – С. 96–104.

© **Крайчинська В. А.**

ЖИТТЄВІ ЦІЛІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З КОНСТРУКТИВНИМИ І ДЕСТРУКТИВНИМИ ДОМАГАННЯМИ

Досліджуються особливості життєвих цілей студентської молоді з різними особистісними домаганнями. Виокремлено поняття конструктивних і деструктивних домагань. Проаналізовано ступінь впливу особистісних домагань на ставлення молоді до майбутнього.

Ключові слова: життєві цілі, конструктивні домагання, деструктивні домагання, студентська молодь.

Исследуются особенности жизненных целей студенческой молодежи с различными личностными притязаниями. Выделены понятия конструктивных и деструктивных притязаний. Проанализирована степень воздействия личностных притязаний на отношение молодежи к будущему.

Ключевые слова: жизненные цели, конструктивные притязания, деструктивные притязания, студенческая молодежь.

The article is devoted to investigation peculiarity student young people's life aims with different personal aspirations. The concept of constructive and destructive aspirations has been. An extent of personal aspirations influence upon young people's attitude to future has been analyzed.

Key words: life goals, constructive aspirations, destructive aspirations, student young people.

Проблема. Одним з найбільш вирішальних у житті людини є період ранньої молодості, коли остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямів пошуку самореалізації. Саме в цей час закладаються такі складові способу життя, як професійні інтереси, політичні вподобання, активно формуються життєві перспективи і цілі. Оскільки життєва мета є одним з найважливіших елементів свідомості особистості, набуває актуальності проблема впливу особистісних домагань на формування життєвих цілей, що зумовлюються існуючими в суспільстві ідеалами та цінностями.

Мета статті: проаналізувати особливості життєвих цілей студентської молоді з конструктивними і деструктивними домаганнями.

Поняття “життєві цілі” особистості є предметом психологічного дослідження багатьох учених (А. Адлер, Р. Еммонс, Л. Коган,

О. Мартинюк, Л. Рєгуш, Ю. Швалб та ін.). Зокрема, Адлер вважав, що вся поведінка індивіда підпорядкована цілям, які він визначає для себе і які стосуються майбутнього [1]. Досягаючи поставлених цілей, людина не лише підвищує цим власну самооцінку, а й знаходить своє місце в житті.

Життєві цілі в концентрованому вигляді відбивають потреби особистості, постаючи безпосередньо як характеристика її життєдіяльності. Вони складаються на певний часовий інтервал, виражаючи найважливіші інтереси людини на цьому етапі життєвого шляху [2].

Ю. Швалб вважає, що мета є базовим компонентом психологічної структури діяльності [3]. Без цілей людське життя набуло б хаотичного характеру. Як зауважує І. Мартинюк [4], неперервний зв'язок цілей і діяльності суб'єкта (це може бути індивід чи суспільство в цілому) зумовлений їх взаємозалежністю, оскільки мета не може виникнути, а тим більше бути реалізованою поза діяльністю. Сама по собі життєва мета окремо від діяльності залишається мрією доти, поки не знайде відображення в діяльності. Відмінність мети від мрії визначається залежністю від умов і можливостей реальної дійсності. Цілі більш наближені до реального життя.

Життєві домагання – це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій, що переживаються особистістю стосовно свого життя, свого майбутнього [5]. Рівень домагань характеризує ступінь складності тих цілей, до яких людина прагне і досягнення яких є для неї привабливим і можливим. На рівень домагань впливає попередній досвід, а саме динаміка успіхів і невдач на життєвому шляху. Власне, досвід дає особистості можливість формувати такі життєві цілі, які, найімовірніше, забезпечать досягнення бажаного результату.

К. Абульханова-Славська і Т. Березіна поняття “домагання” трактують як проєктивну модальність особистості, що відтворює комплекс її вимог до себе, оцінку себе, своїх бажань та очікувань. Домагання передбачають, що особистість усвідомлює свою самоцінність і розраховує на право знайти своє місце в житті [6]. Отже, через особистісні домагання людина орієнтується на досягнення ближчих і віддалених життєвих перспектив, на власне бажане майбутнє.

Щоб з'ясувати особливості життєвих цілей молоді з конструктивними і деструктивними домаганнями, ми провели дослідження, у якому взяли участь студенти вищих навчальних закладів Києва. Було задіяно такі вузи, як Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Національний технічний університет України “КПІ”, Київський національний економічний університет, Київський національний університет технологій та дизайну, Національна

академія внутрішніх справ України, Український національний університет харчових технологій.

Загальна чисельність вибірки становила 414 осіб віком від 17 до 26 років. З них 50,7% – юнаки, 49,3% – дівчата. У дослідженні брали участь студенти 1–5 курсів, що дало змогу отримати інформацію про сформованість у випробуваних уявлень щодо власного майбутнього та їх зміну протягом періоду навчання у вузі.

Для вивчення особистісних домагань ми використовували дві методики Т. Елерса: методику діагностики особистості на мотивацію до успіху і методику діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач, а також наративну методику “Життя, якого я вартий(-а)”. Серед особистісних домагань ми виокремили конструктивні і деструктивні. Груповий розподіл здійснювався за кількома критеріями: рівнем мотивації до успіху, рівнем мотивації до уникнення невдач, рівнем бачення майбутнього та рівнем відповідальності.

Оскільки ми вважаємо, що конструктивні домагання сприяють процесам саморозвитку особистості, дають змогу людині позитивно мислити і більш сміливо планувати своє майбутнє, не озираючись з острахом навколо себе, то для змістової характеристики конструктивних домагань було включено такі показники: мотивацію до успіху високого рівня, мотивацію до уникнення невдач низького рівня, оптимістичне або невиражене бачення майбутнього, відповідальність високого або середнього рівня.

Велика кількість деструктивних домагань порушує або ж гальмує процеси життєтворення особистості. Привносячи дисгармонію в життя, вони провокують заниження самооцінки, зосередженість на можливих невдачах чи перешкодах, схильність до песимізму. З огляду на це ми виділили низку критеріїв деструктивних домагань: мотивацію до успіху низького або середнього рівня, мотивацію до уникнення невдач високого рівня, песимістичне або невиражене бачення майбутнього, відповідальність низького чи середнього рівня.

Респондентів з конструктивними домаганнями називатимемо “конструктивами”, а з деструктивними – “деструктивами”. У процесі поділу вибірки, крім двох груп – респондентів з конструктивними і деструктивними домаганнями, ми виокремили третю групу – студентів з амбівалентними домаганнями. Однак ми не зосереджуватимемо увагу на вивченні життєвих цілей респондентів останньої групи, оскільки це не було завданням даного етапу дослідження.

Плануючи життя, людина має певну усвідомлену картину свого майбутнього. Життєві цілі відображають позицію людини, її світобачення і ставлення до життя. І, навпаки, інтереси, погляди відображаються в цілях, які свідомо формуються. У нашому дослідженні ми

розглядаємо спрямованість особистості як показник спрямованості життєвих цілей, оскільки вважаємо, що цілі невідривні від поведінки людини та її діяльності. Безперечно, свідомо поставлені цілі прямо впливають на процеси життєдіяльності. Це вказує на значущість таких компонентів стратегічного планування, як зміст і спрямованість життєвих цілей.

Розгляньмо, яке саме спрямування мають життєві цілі студентської молоді з конструктивними і деструктивними домаганнями. Для цього скористаємося методикою дослідження спрямованості особистості.

За критерієм спрямованості було виділено три типи цілей: спрямованість на себе – “еґоцентричні”; спрямованість на спілкування – “конформістські”; спрямованість на діяльність – “соціоцентричні”. Для встановлення відмінностей між випробуваними (групами “конструктивів” і “деструктивів”) з трьома типами цілей використовувався t-критерій Стьюдента.

Можна стверджувати, що у “конструктивів” домінує спрямованість на діяльність, тобто вони мають переважно “соціоцентричні” цілі ($0,384, p < 0,10$). Це свідчить про те, що молодь цієї групи орієнтована на самовідданість у процесі реалізації планів і задумів. Вона спрямовує весь свій потенціал на виконання сумісних справ. “Конструктиви” чітко усвідомлюють соціальні вимоги і стандарти, прагнучи їм відповідати та піклуючись про репутацію, адже справа колективу становить вагомому частку їхнього життя. Вони можуть віддаватися повністю своїй роботі. Відстоюючи сумісні інтереси, наприклад, професійного колективу, “конструктиви” проявляють сміливість, напористість і високі комунікативні здібності.

Для “деструктивів” найбільш вираженою є спрямованість на себе ($-1,473, p < 0,01$). Отже, для молодих людей цієї групи характерне домінування “еґоцентричних” цілей. На відміну від “конструктивів” “деструктиви” налаштовані на діяльність, спрямовану на задоволення лише особистих потреб. Будучи орієнтованими лише на себе, “деструктиви” прирікають себе на конфліктність у міжособистісному спілкуванні, оскільки живуть лише своїми власними інтересами та цінностями.

Щоб дослідити структурованість життєвих цілей, ми скористалися анкетною-опитувальником в авторській модифікації “Самооцінка реалізації життєвих цілей”, виділивши три рівні структурованості: високий, середній і низький. За критерієм структурованості було визначено три типи цілей: сильноструктуровані, середньоструктуровані, слабоструктуровані. Для виявлення значущих відмінностей між струк-

турованістю цілей та особистісних домагань застосовувався критерій узгодженості Пірсона (χ^2 -квадрат).

Аналіз отриманих результатів показав, що у “деструктивів” слабка структурованість спостерігається в чотири рази частіше порівняно з “конструктивами” (табл. 1). На нашу думку, це можна пояснити тим, що “конструктиви” орієнтовані на певну мету, якою вони переймаються на цьому етапі, без остраху дивлячись у майбутнє. Звідси більш детальне його структурування. Оскільки “деструктиви” мають негативну песимістичну настанову стосовно майбутнього, у них виникають складнощі із структуруванням цілей. Формування цілей для молоді цієї групи має більш хаотичний характер, адже її майбутнє життя залежить не лише від бажань, а й від багатьох зовнішніх чинників.

Таблиця 1

Структурованість цілей відповідно до типу домагань, у %

Типи домагань	Структурованість		
	слабка	середня	сильна
“Конструктиви”	9,8	61,0	29,3
“Деструктиви”	41,5	39,0	19,5

$$\chi^2=12,919, p < 0,01$$

Наступний крок нашого дослідження – виявлення відмінностей між адекватністю цілей та особистими домаганнями. Для цього ми скористалися методикою “Незакінчені речення” в авторській модифікації. За критерієм адекватності було виділено три типи цілей: реалістичні, нейтральні і нереалістичні. Для обробки результатів застосовувався критерій узгодженості Пірсона (χ^2 -квадрат).

Порівняльний аналіз груп показав, що “конструктиви” майже в три рази частіше формують реалістичні цілі і вдвічі рідше нереалістичні, ніж “деструктиви” (табл. 2). Це свідчить про схильність “деструктивів” до фантазування і мрійливості, чим можна пояснити їх дезадаптацію до реального життя та його вимог. Занурюючись у мрії та фантазії, вони набагато гірше планують майбутнє. Студентам цієї групи бракує самостійного, усвідомленого підходу до процесу формування життєвих цілей. Причиною нездатності “деструктивів” реалістично планувати своє життя стають численні комплекси, невпевненість у собі і страх, зумовлені, як ми зазначали раніше, інфантильним ставленням до життя. У свою чергу неадекватне формування життєвих цілей може призводити до внутрішньоособистісних конфліктів

**Цільова адекватність відповідно до типу особистісних
домагань, у %**

Типи домагань	Цілі		
	реалістичні	нейтральні	нереалістичні
“Конструктиви”	19,5	63,4	17,1
“Деструктиви”	7,3	53,7	39,0

$$\chi^2=9,346, p < 0,05$$

Випробувані-“конструктиви” краще адаптовані до реальних умов життя на відміну від випробуваних-“деструктивів”, про що свідчать отримані результати (табл. 1, 2). Є підстави стверджувати, що студенти цієї групи свідомо планують своє майбутнє. Формуючи власні цілі, вони порівнюють плани з реальними умовами їх досягнення та власними можливостями. “Конструктиви” не мають потреби поринати в мрії чи фантазії, уникаючи таким чином розв’язання проблем. Вони не сприймають життя як надто складний, переповнений труднощами процес, а спокійно, розмірено проживають сьогодення і планують власне майбутнє. Це пояснюється насамперед впевненістю студентів цієї групи в собі.

З огляду на отримані результати можна стверджувати: життєві цілі “конструктивів” є усвідомленими і психологічно зрілими, що свідчить про більшу пристосованість студентів з конструктивними домаганнями до реального життя і його вимог. “Деструктиви” відчувають невпевненість у собі, що зумовлює їх закомплексованість, почуття страху з подальшою фрустрацією, яка перешкоджає адекватному формуванню життєвих цілей.

Як бачимо, конструктивні особистісні домагання сприяють формуванню цілей, спрямованих на задоволення не лише власних потреб, а й потреб інших, зрілому та усвідомленому плануванню майбутнього життя. Деструктивні домагання ускладнюють процеси життєвого планування, провокують формування егоїстичних цілей, неадекватне сприйняття плину життя, нездатність прогнозувати своє майбутнє. Зазначені особливості груп випробуваних відображено в нашій моделі емпіричного дослідження особистісних домагань та їх впливів на формування життєвих цілей студентської молоді (рис.).

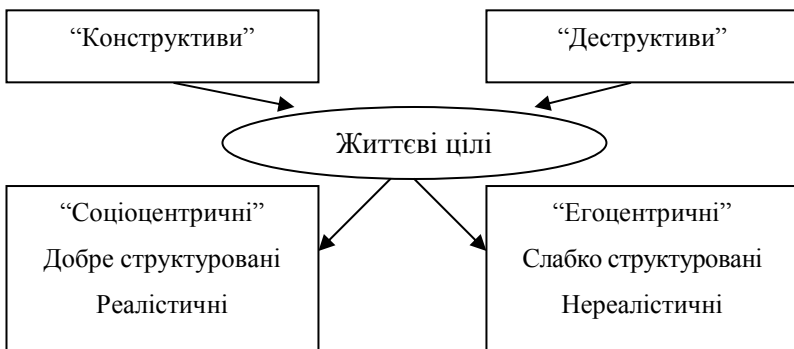

Рис. Модель взаємодії особистісних домагань і життєвих цілей студентської молоді

Висновки. “Конструктиви” позитивно сприймають сьогодення і без остраху дивляться в майбутнє. Життєві цілі “конструктивів” є усвідомленими і психологічно зрілими, що свідчить про їх більшу пристосованість до реального життя. Вони схильні до відкритості, що проявляється в бажанні ділитися своїми думками, життєвим досвідом. Відповідно, така відкритість сприяє засвоєнню і чужого досвіду, що полегшує моделювання майбутнього.

“Деструктиви” відчувають невпевненість у собі, що зумовлює песимістичне ставлення до сьогодення та прагнення збільшити дозвілля, сприяє надмірному фантазуванню, мрійливості. Схильність до формування відірваних від реальності цілей свідчить про незрілість, інфантильність молоді цієї групи. У студентів-“деструктивів” цілі зазвичай слабко структуровані, така молодь не має чітких планів на майбутнє, що відбивається на її адаптованості до сьогодення.

Л і т е р а т у р а

1. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Титаренко Т.М. Прогнозування й планування життєвого шляху // Основи практичної психології / За ред. В. Панка, Т. Титаренко, Н. Чепелевої та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 177–190.
3. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стило, 1997. – 240 с.
4. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. – К.: Наук. думка, 1990. – 124 с.
5. Титаренко Т.М. Актуальні соціально-психологічні настанови молоді на здоровий спосіб життя // Вісн. Київ. міжнар. ун-ту. Сер.: Психол. науки. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 172–187.
6. Абульханова-Славская К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. – СПб.: Алетей, 2001. – 300 с.

© Колеснік Л. Л.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП І МІЖСОБОВИХ СТОСУНКІВ

П. П. Горностай

ПРОБЛЕМА ГРУПОВОГО БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО В СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Порушується проблема групового несвідомого як сукупності несвідомих процесів учасників малої групи. Розглядаються такі механізми функціонування групового несвідомого, як групова ідентичність, ідентичність групи, гордість групи, нарцисизм групи, групоцентризм, незрима лояльність, когнітивна асиметрія у сприйманні груп, групове імаго, а також форми прояву групового несвідомого: групові стереотипи та упередження, групові символи, групові міфи, групові настановлення, групові захисні механізми. Робиться наголос на методах вивчення групового несвідомого, насамперед розглядаються груповий психоаналіз (групова аналітична психотерапія), системна сімейна терапія, соціодрама.

Ключові слова: механізми функціонування групового несвідомого, феномени групового несвідомого, групова ідентичність, групова динаміка, методи практичної роботи із груповим несвідомим.

Ставится проблема группового бессознательного как совокупности бессознательных процессов участников малой группы. Рассматриваются такие механизмы функционирования группового бессознательного, как групповая идентичность, идентичность группы, гордость группы, нарциссизм группы, группоцентризм, незримая лояльность, когнитивная асимметрия в восприятии групп, групповое имаго, а также формы проявления группового бессознательного: групповые стереотипы и предубеждения, групповые символы, групповые мифы, групповые установки, групповые защитные механизмы. Делается акцент на методах изучения группового бессознательного, прежде всего рассматриваются групповой психоанализ (групповая аналитическая психотерапия), системная семейная терапия, социодрама.

Ключевые слова: механизмы функционирования группового бессознательного, феномены группового бессознательного, групповая идентичность, групповая динамика, методы практической работы с групповым бессознательным.

That article is devoted to the problem of group unconscious as a set of group participants' small unconscious processes. The author suggests to study such mechanisms of group unconscious functioning, as group identity,

identity of group, pride of group, group narcissism, group-centrism, invisible loyalty, cognitive asymmetry in perception of groups, group imago, and also forms of display of group unconscious: group stereotypes and prejudices, group symbols, group myths, group attitudes, group defense mechanisms. Such methods of studying of group unconscious, first of all, group analytic therapy, system family therapy, sociodrama are considered in the article.

Key words: mechanisms of group unconscious, phenomena of group unconscious, group identity, group dynamics, practical methods of a study of group unconscious.

Проблема. Исследование коллективных феноменов психики является нетрадиционным для социальной психологии, несмотря на то, что понятия “коллективное сознание”, “коллективное бессознательное”, “коллективный субъект”, “коллективная психика” встречаются в социально-психологической литературе довольно часто.

Цель статьи: сформулировать проблему группового бессознательного в контексте социальной психологии и предложить рабочую концепцию: механизмы функционирования, формы проявления и методы исследования группового бессознательного.

Идеи, касающиеся коллективных феноменов, как правило, относятся к маргинальным областям психологии вообще, а не только социально-психологической парадигмы, и зарождаются на стыке психологии и философии, социологии, философской антропологии, культурологии и т. д. Например, теория *архетипов* коллективного бессознательного К. Г. Юнга возникла как синтез психоанализа и мифологии [1]. Идеи В. И. Вернадского о *ноосфере* (или сфере коллективного разума человечества), тоже, бесспорно, имеющие отношение к данной теме, вообще лежат на стыке естествознания и социальных наук.

Во всем возможном многообразии коллективных феноменов психики наибольший интерес в нашем контексте представляет понятие, получившее название “*групповое бессознательное*”. Феномены группового бессознательного характерны для групп любого размера и уровня организации. Такими группами-общностями могут быть социальные объекты разного масштаба – от диады до всего человечества, т. е. спектр нашего научного интереса очень широк – это могут быть семья или род, даже малые профессиональные коллективы (команды), воинские подразделения, тренинговые команды и пр.

Спектр социальных объектов, связанных с его проявлениями, максимально широк – от диады до всего человечества. Для *диады* как минимальной социально-психологической единицы, определяющей

значимые взаимоотношения, характерно особое эмоциональное поле, которое Я. Л. Морено назвал феноменом “теле” [2]. Он же вводит понятие “со-бессознательное”, характеризующее общие бессознательные процессы двух и более людей, находящихся в подобной связи. Для психотерапевтической диады (психотерапевт–клиент) характерны явления *переноса* и *контрпереноса*, которые, являясь неосознанными (как это обосновано в психоанализе), бесспорно, воспринимаются как феномены группового (в данном случае – парного) бессознательного.

Идеи Юнга об архетипах коллективного бессознательного, напротив, имеют отношение к максимально большой группе, которой является все человечество. А между полюсами этого континуума группового бессознательного находятся практически все виды больших и малых групп. Групповые бессознательные процессы, характерные для больших групп людей, рассмотрены в исследованиях Г. Лебона, С. Сигеле, З. Фрейда, В. М. Бехтерева, С. Московичи и др. [3–10]. Результаты этих исследований свидетельствуют о том, что с личностью в толпе происходят изменения, обусловленные групповым бессознательным. Человек как бы “теряет” собственное лицо, обезличивается, и растворяется в общем бессознательном группы. Происходит не только эмоциональное заражение, но и взаимное влияние проявлений индивидуального бессознательного, например, инстинктов.

Очевидно, феномены группового бессознательного характерны для групп любого размера и уровня организации, но наиболее заметно эти процессы проявляются в развитых группах с сильными связями и взаимозависимостями. Например, семья или род представляют собой такие социальные общности, где бессознательные связи между их членами очень существенны; поэтому эти проявления группового бессознательного здесь наиболее отчетливы. В семейной психологии и психотерапии на феноменологическом уровне рассматриваются многие проявления группового бессознательного, например: семейные мифы, предрассудки, стереотипы. Сама идея системной семейной психотерапии заключается в допущении, что семья (и род в целом) является целостной системой, в которой функционируют коллективные психические процессы, в том числе и бессознательные. Система рода представляет собой своеобразную голограмму, в которой запечатлена информация, касающаяся этой системы, в том числе (а может быть даже – прежде всего) и бессознательная. Каждый человек (представитель рода), как кусочек этой голограммы, является носителем не только своей индивидуальной истории, но и информации рода в целом, которая может проявляться в самых невероятных формах, описанных, например, под обобщенным названием “синдром предков” [11–14]. На этих идеях строится и метод *системных семейных расстановок*, в ко-

тором в искусственных “лабораторных” условиях удастся воссоздать систему бессознательной родовой информации и даже влиять на нее психотерапевтическими средствами [13].

В социальной психологии и социологии для характеристики таких развитых групп со значимыми психологическими связями используется понятие “*группа-как-целое*”, характеризующее группу как единицу и субъект социального взаимодействия, как предмет и объект исследований, как систему, представляющую собой нечто большее, чем сумма составляющих ее элементов. Как утверждал А. Синг [15], это в наибольшей мере характеризует группы двух типов: *толпы* и *синергетические группы*. Однако они сильно отличаются друг от друга: если первым присуща *деиндивидуация*, то вторым – *индивидуация*. К группам второго типа, вероятно, можно отнести терапевтические группы или терапевтические диады (терапевт–клиент). На важность группового бессознательного в данном случае указывает трактовка контрпереноса как процесса, в котором “бессознательное врача понимает бессознательное его пациента” [16]. Процессы группового бессознательного весьма выражены и в малых профессиональных коллективах (командах). Это очень хорошо видно на примере спортивной команды (в игровых видах спорта), во время результативной игры. Зрителей спортивных матчей не перестает удивлять “понимание без слов” игроками друг друга, создающее успешное командное взаимодействие в доли секунды. Оно невозможно без группового бессознательного команды, строящегося на взаимодействии бессознательного отдельных игроков. Нечто похожее может происходить и в воинском подразделении в процессе успешного выполнения сложной боевой задачи. Подобные характеристики свойственны и некоторым другим группам с хорошим взаимодействием, например тренинговым.

Идея группового бессознательного не является совершенно новой для психологической науки [см. 15; 17; 18]. Обобщая данные различных подходов и концепций, а также собственные идеи и гипотезы, можно руководствоваться целым рядом механизмов функционирования группового бессознательного. *Групповая идентичность* – один из таких механизмов – рассматривается как отождествление личностью себя со значимой для нее группой и связана со многими другими родственными понятиями, в частности *социальной идентичностью*, по Г. Теджфелу и Дж. Тернеру [19], *ролевой идентичностью*, по Ч. Гордону [20], проявляясь в более частных формах идентичности, как-то: половая, гендерная, профессиональная, политическая и пр.

Согласно теории социальной идентичности ее основой являются процессы социальной категоризации, т. е. разделение социальных объектов на такие, с которыми личность себя отождествляет, или *ин-*

группы (in-group), и такие, которые составляют группы других, или *аут-группы* (out-group), а также процессы самокатегоризации – отношение личностью самой себя к определенной социальной категории или группе. Эта теория помогает объяснить большинство групповых процессов, таких как групповая поляризация, стереотипизация.

В современных социально-психологических исследованиях [21; 22] рассматривается также такое понятие, как *идентичность группы*, которое не тождественно понятию “групповая идентичность” и является еще одним механизмом функционирования группового бессознательного. Идентичность группы проявляется в том, что “группа–как–целое” воспринимает себя как особое образование, отличное от других групп, имеющее атрибуты идентичности (например, флаг, герб, гимн или другие символы, выполняющие аналогичные функции), свой язык, историю. Это очень хорошо видно на примере этнических групп и отчетливо проявляется в мифологии, характеризующей своеобразие данной общности. В этой связи часто рассматривают миф о “грандиозности” происхождения группы, который подчеркивает ее уникальность, “богоизбранность”, превосходство над другими группами. Групповая мифология взаимосвязана с другими феноменами группового бессознательного, такими как *нарциссизм группы* – желание группы видеть себя лучше, чем другие аут-группы, что часто носит защитный характер; *гордость группы*, стремление возвеличивать собственную ин-группу и себя путем присоединения к ней. Это является причиной так называемого “группоцентризма”, который на примере этнических групп хорошо известен как *этноцентризм*. Последний порождает такое социальное явление, как этнический терроризм, связанный с понятиями “групповая травма”, “групповой гнев” и т. д.

Много неосознанных компонентов присутствует в восприятии индивидом группы, а также в восприятии группами друг друга и самих себя. Межгрупповое восприятие порождает феномен *когнитивной асимметрии* как следствие группоцентризма и других проявлений идентичности группы, т. е. склонность преувеличивать групповые ценности, связанные с ин-группой, и преуменьшать все, что относится к аут-группам. Принадлежность к группе порождает явление *незримой лояльности* [23], проявляющееся в таком присоединении к группе, при котором возникает желание идеализировать и оправдывать все, что к ней относится. При этом каждый член группы проявляет тенденцию переживать своеобразную обязанность по отношению к группе, с которой он себя идентифицирует, групповой долг, чувство благодарности группе, стремление быть похожим на группу (тождественным ей), на ее лидеров, на самых ярких, типичных представителей или тех, с кем возникает наиболее тесная эмоциональная связь.

Восприятие индивидом группы связано с понятием “*группового имаго*” [24]. Групповое имаго – это некий бессознательный образ, с помощью которого в психике (в сознании и в бессознательном) индивида отражаются особенности групповой дифференциации. Этот образ состоит из дифференцированной (состоящей из образов отдельных членов группы и ее лидера) части и недифференцированной части (недифференцированные “другие”). С развитием группы и по мере вхождения индивида в групповую структуру происходит изменение группового имаго из аморфного и неопределенного в более структурированное и персонифицированное.

Помимо механизмов функционирования можно рассматривать своеобразные формы проявления группового бессознательного, являющиеся ее феноменологическими воплощениями. К ним мы относим прежде всего групповые стереотипы, групповые символы, групповые мифы, групповые установки и групповые защитные механизмы. *Групповые стереотипы и предубеждения* являются такой коллективной информацией, которая влияет на мнения, оценки, восприятие членами группы других людей, аут-групп и действительности в целом. Групповые стереотипы поддерживаются групповой идентичностью и лояльностью к группе. С другой стороны, они порождают когнитивную асимметрию и другие искажения в восприятии представителей аут-групп вплоть до “образа врага”. Большая часть этой информации является неосознанной и относится к групповому бессознательному.

В *групповых символах* отражается обобщенное содержание, касающееся важных ключевых моментов жизни группы и людей, их составляющих. В групповых символах сосредоточены групповые ценности, образы (группы как целого, ее лидера и основных групповых атрибутов). Символы могут быть формальными (или официальными), формализованными (т. е. частично осознанными), например: эмблема, герб, торговая марка (бренд), элементы имиджа, а могут быть и неформальными (следовательно, частично или полностью не осознаваемыми). Групповыми символами могут быть любые ключевые предметы, идеи или образы, характерные для группы, “запускающие” механизмы группового бессознательного в групповом и межгрупповом взаимодействии, о которых говорилось выше.

Очень интересной формой группового бессознательного являются *групповые мифы*. Мифы бывают разных масштабов: от индивидуальных до коллективных (относящихся к таким большим группам, как этносы, народы и т. п.). Групповой миф – это система хорошо интегрированных верований, разделяемых группой или большинством ее членов. Эти верования частично основаны на реальных фактах, объясняя реальные события и закономерности, но в целом могут значительно

но расходиться с действительностью. Они служат утверждению идентичности группы. Групповые мифы могут касаться лидеров группы, отношений в группе и между группами, социально-психологического климата в группе, групповой истории и пр. Особенностью мифа является тот факт, что когда обнаруживается расхождение положений мифа с реальными фактами, группа склонна больше верить мифу, чем факту. Наиболее развитой и изученной формой групповых мифов является мифологическое творчество больших групп людей – народов и этносов, которое стало самостоятельным феноменом культуры как формы общественного сознания (и бессознательного). В психологии малых групп наиболее исследованы семейные мифы, хорошо иллюстрирующие описанные закономерности.

Под *групповыми установками* мы понимаем готовность группы к определенному типу или способу восприятия, реагирования, действия. Групповые установки следует отличать от социальных установок (аттитюдов), определяющих социальное поведение индивида как члена группы. Групповые установки – это отношение группы–как-целого к другим большим и малым группам и к миру в целом, это регулятор групповых процессов; они определяют отношение к групповым лидерам, отверженным и другим членам группы, которое “навязывается” группой и преломляется в индивидуальном сознании и индивидуальном бессознательном каждого отдельного члена группы.

Групповые защитные механизмы, по аналогии с индивидуальными защитными механизмами, – это процессы трансформации информации (как сознательной, так и бессознательной), функционирующей в группе. Назначение таких механизмов – минимизировать травматическую силу воздействующей информации. Можно предположить, что существуют излюбленные для данной группы формы этой трансформации, предпочитаемые типы психологических защит. Примером может служить “забывание” специфической информации, могущей поставить под угрозу сложившееся положение дел.

В настоящее время существует ряд *методов* выявления, изучения и практической работы с групповым бессознательным. Одним из них является *групповой психоанализ* (групповая аналитическая психотерапия) [18; 25; 26]. Разработчики этого метода одними из первых использовали понятие группового бессознательного. По мнению С. Фулкса, существует *социальное*, или *межличностное, бессознательное*, которое предшествует появлению индивидуального сознания и которое может быть тщательно исследовано в квазилабораторной ситуации аналитической группы [18]. В работе психоаналитической группы происходят групповые переносные и контрпереносные процессы, групповая регрессия, развитие групповых бессознательных фантазий,

влияющие на групповую динамику и являющиеся факторами психотерапевтических изменений у участников группы, личностного развития и развития группы.

Другим интересным методическим подходом, опирающимся на понятие группового бессознательного, являются системная семейная терапия, особенно *метод системных семейных расстановок*, и методы исследования трансгенерационных влияний внутри семейных систем и в более широких социальных сообществах [11–14]. Метод расстановок заключается в искусственном воссоздании (моделировании, реконструкции) семейной системы или системы рода человека с помощью участников терапевтической группы. Такое воссоздание интересно тем, что не только визуализируются все элементы системы, но и реконструируются родовое сознание и бессознательное, заставляющие участников переживать, совершать определенные действия, продиктованные не собственными мотивами участников, а побудительными причинами, связанными с изображаемыми персонажами. Системный подход приложим не только к семейным системам. Он является более универсальным и может быть применен к любым человеческим сообществам, например, к сложным организациям, на чем строится метод организационных расстановок.

Еще одним практическим методом, имеющим отношение к групповому бессознательному, является *социодрама*. Метод социодрамы [27–29] призван регулировать межгрупповые и внутригрупповые конфликты, снижать социальную напряженность, влиять на групповые предубеждения, социальные страхи, трансформировать “образ врага”. Социодрама как метод действия включает в свой практический арсенал ролевые игры, эмоциональное отыгрывание, обмен групповыми ролями, групповую рефлексю. Социодраматическая работа с групповым бессознательным не только приводит к осознанию ее важных составляющих, но и к глубоким трансформациям, коренным образом влияющим на макро- и микродинамические процессы в больших и малых группах.

Выводы. Рассмотрение группового бессознательного в ракурсе изучения механизмов его функционирования, феноменов проявления и методов практической работы с ними позволяет построить целостную концепцию группового бессознательного, которая способна ответить на многие теоретические и практические вопросы современной психологии малых групп. В контексте описанных феноменов и механизмов группового бессознательного могут быть проработаны следующие практические аспекты: проблемы групповой динамики (внутригрупповые и межгрупповые процессы); проблемы психологии лидера и его взаимодействия с группой; групповые травмы и их трансгенерацион-

ная передача; войны, этнический терроризм и многие другие. Данное направление фундаментальных исследований представляется достаточно перспективным.

Литература

1. *Юнг К. Г.* Психология и алхимия: Пер. с англ., лат. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 592 с.
2. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.
3. *Бехтерев В. М.* Коллективная рефлексология. – Петроград: Колос, 1921. – 432 с.
4. *Лебонь Г.* Психология народов и масс: Пер. съ фр. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1896. – 329 с.
5. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // Фрейд З. “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
6. *Фрейд З.* Психоанализ. Религия. Культура / Сост. и вст. ст. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991. – 296 с.
7. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
8. Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. – М.: Юрист, 1995. – 623 с.
9. *Kohut H.* Self Psychology and the Humanities. – New York: Norton, 1985. – 290 p.
10. *Горностай П. П.* Психологічний феномен “Ми” // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 88–96.
11. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 240 с.
12. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / Под ред. К. Бейкер и А. Я. Варги. – М.: Когито-Центр, 2005. – 496 с.
13. *Хеллингер Б.* Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
14. *Наор Я.* Театр Холокоста // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 15–30.
15. *Singh A.* The Group Unconscious: A Synthesis Paper. – Режим доступа: <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>.
16. *Heimann, P.* On Countertransference // The International Journal of Psychoanalysis, 1950. – № 31. – P. 81–84.
17. *Wells L., Jr.* Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.
18. *Foulkes S. H.* Gruppenanalytische Psychotherapie. – Munchen: Kindler, 1974.
19. *Robinson W. P.* (Ed.) Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.

20. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities // *Annual Review of Sociology*. – 1976. – V. 2. – P. 405–433.
21. *Кукиер Р.* Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 29–42.
22. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.
23. *Boszormenyi-Nagy I.* Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy. – Brunner/Mazel, U.S.A., 1984.
24. *Берн Э.* Групповая психотерапия: Пер. с англ. – М.: Академ. Проект, 2000. – 464 с.
25. *Ван Вик Ю. Е.* Действующие факторы групповой аналитической терапии // Психоаналит. журн. Харьк. обл. психоаналит. об-ва. – 2001. – № 2. – С. 57–80.
26. *Яценко Т. С.* Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. – К.: Вища школа, 2006. – 382 с.
27. *Келлерман П. Ф.* Социодрама // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
28. *Kellermann N. P. F.* (2000). Transmission of Holocaust Trauma. – National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation. – Режим доступа: <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>.
29. *Moreno J. L.* Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations. – Washington, DC: Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1934. – 440 p.

© Горноста́й П. П.

Л. Г. Чорна

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЛОЇ ГРУПИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізуються психологічні дослідження різних аспектів індивідуальних і групових проявів творчості в малій групі. Через поняття “творчого потенціалу малої групи” розкривається зміст її соціально-психологічних ресурсів у виявленні та розвитку креативних процесів і станів індивіда в ній, а також у формуванні групової креативності як властивості групи.

Ключові слова: мала група, творчий потенціал, прояв і розвиток творчості в групі, індивідуальна і колективна творчість у малій групі.

Анализируются психологические исследования разных аспектов индивидуальных и групповых проявлений творчества в малой группе. Через понятие “творческого потенциала малой группы” раскрывается содержание ее социально-психологических ресурсов в выявлении и

развитии креативных процессов и состояний индивида в ней, а также в формировании групповой креативности как свойства группы.

Ключевые слова: малая группа, творческий потенциал, проявление и развитие творчества в группе, индивидуальное и коллективное творчество в малой группе.

The article contains the analysis of the different aspects of the psychological researches on the different aspects of the group and individual creativity demonstration. The notion “creative potential of the small group” shows the subject-matter of it’s social-psychological resources in the demonstration and in the development of creative processes and states of it’s participants in it, and also in the shaping out the creativity as the feature of the group.

Key words: small group, creative potential, demonstration and development of creativity, individual and collective creativity in a small group.

Проблема. Аналогічно до поняття творчого потенціалу окремого індивіда має існувати поняття, яке відбивало б творчі можливості малої групи, тобто людей, об’єднаних загальними цілями або завданнями. Дослідження природи, особливостей, умов, детермінант прояву та розвитку творчості в групі є надзвичайно важливою й актуальною проблемою. На сьогодні у вітчизняній психології питання продукування індивідом творчих ідей, розв’язання творчих завдань розглядаються переважно як проблеми загальної психології або історії психології (Я. О. Пономарьов, М. Г. Ярошевський, В. О. Моляко, В. О. Роменець та ін.). Зарубіжною соціальною психологією узагальнено численні дослідження, присвячені особливостям виконання групою різноманітних видів діяльності, у т. ч. й інтелектуальної (Б. Латане, Л. Фестингер, С. Московічі, М. Заваллоні, Д. Майерс та ін.). Однак аналіз проблем групового розв’язання складних, актуальних креативних завдань не був основною метою цих досліджень. Значені питання висвітлюються в психологічній літературі серед низки інших результатів досліджень, проте досі вони спеціально не систематизувалися і не узагальнювалися. Можна сказати, що в психології дотепер не існує єдиної цілісної соціально-психологічної теорії творчості.

Окрім наукової ваги, проблема прояву творчості в групі має ще й суспільну актуальність. Процес соціалізації особистості тісно пов’язаний з особливостями шкільного навчання. На цей час система освіти не спонукає учня до формування навичок інтелектуальної групової роботи. Заклади освіти нового типу, гімназії, ліцеї, декларуючи за мету розвиток творчих здібностей учнів, застосовують якісно нові форми організації навчальної діяльності: проблемне навчання, дискусію, методи “занурення” та інші групові форми. Їх впровадження та

застосування на практиці, безумовно, потребує соціально-психологічного обґрунтування. Загалом зазначені проблеми стосуються комплексу питань, пов'язаних з управлінням творчим процесом у будь-якій малій групі: навчальній, виробничій тощо.

Метою статті є обґрунтування соціально-психологічного змісту поняття “творчий потенціал малої групи” та актуальності його дослідження; аналіз накопичених у психології досліджень творчих процесів, які відбуваються в малій групі, їх класифікація за певними напрямками досліджень; виокремлення аспектів, пов'язаних з потенційними можливостями малої групи сприяти розвитку творчості в ній; вибудовування емпіричних схем дослідження творчості в групі, порівняння результатів нових досліджень з попередніми, підтвердження або спростування їх валідності.

Творчий потенціал людини визначають зазвичай як сферу її можливих високих творчих проявів. Це поняття відбиває всю різноманітність креативності індивідуальності, вказує на певний ступінь прихованості творчих здібностей індивіда та широкі можливості їх розвитку [1].

На думку Т. В. Галкіної, структура творчого потенціалу охоплює “творчі здібності і нестандартне ставлення: до себе, до власної праці, до спілкування і взаємодії з іншими людьми, до розв'язання найрізноманітніших проблемних ситуацій, до життя в цілому” [2, с. 149]. На думку А. Маслоу, якщо розглядати творчість як найвищий прояв потенцій людини, що потребує актуалізації всіх її психічних процесів, то тоді до творчого потенціалу можна віднести майже всі психічні процеси, стани і властивості людини, завдяки яким досягаються творчі результати. Однак головним, інтегральним фактором цього психологічного феномена є здатність до творчості, нестандартного, оригінального, продуктивного і гнучкого мислення та поведінки.

На наш погляд, має сенс здійснювати аналіз проявів творчості в малій групі за такими напрямками:

- індивідуальні ситуативні прояви творчості членів малої групи;
- розвиток індивідуальної творчості як особистісної характеристики індивіда, який є членом певної групи;
- прояви творчості членів групи в процесі їх спільної діяльності та поява індивідуальних і спільних творчих продуктів групової діяльності;
- розвиток творчості членів групи в процесі їх спільної діяльності та відображення результатів цього розвитку в продуктах індивідуальної і групової діяльності.

Зрозуміло, що як індивідуальні, так і групові прояви творчості безпосередньо можуть відбуватися (і це накладає відбиток на їх соціально-психологічну специфіку): а) у присутності членів іншої групи або груп; б) у присутності членів власної групи. Окремий випадок становлять ті ситуації, коли член певної групи виявляє творчість поза межами власної або іншої групи.

Більшість досліджень проявів творчості в малій групі здійснено в контексті їх індивідуальних проявів і розвитку [3–6]. Якщо все ж таки дослідження стосувалося процесу групової творчості, то воно було побудоване як лабораторне, коли під дією певних факторів випробувані ситуативно виявляли творчість, безпосередньо “тут і зараз” (С. Харкінс, Дж. Джексон, Г. Стассер і В. Тітус, П. Лафлін та ін.) [7; 8]. Також слід зазначити, що серед низки цих досліджень існує достатня кількість таких, які свідчать про негативний вплив групи на творчість, а також не менше таких, які вказують на позитивний її вплив. Так, групове тестування креативності, інтелектуальної ініціативи груповим методом порівняно з індивідуальним знижує рівень прояву цих властивостей [9; 10]. Такі результати з погляду загальної психології легко пояснити за допомогою феномена соціальної фасилітації (Ф. Олпорт).

Д. Тадж стверджує, що групова взаємодія знижує продуктивність інтелектуальної діяльності тих, хто попередньо індивідуально виявив її високий рівень, і, навпаки, підвищує в тих, хто виявив її низький рівень [11]. Разом з тим у психології представлено й інші результати, які свідчать про те, що між рівнем креативності старшокласника щодо інших членів учнівської групи та його соціометричним статусом існує значущий позитивний зв'язок [3]. У цьому випадку ми не можемо зробити висновок, що є причиною, а що наслідком у цьому зв'язку, тому подальші дослідження з використанням формуючого лонгитюдного експерименту мають дати відповідь на це питання.

Автори інших досліджень показують, як особливості соціально-психологічного клімату групи, спілкування та взаємодії в ній сприяють підвищенню креативності окремого члена колективу. Так, доведено, що відсутність жорсткої регламентації поведінки з боку дорослих у колективі дітей дошкільного віку, а також наявність соціальної підтримки їх будь-якої внутрішньо мотивованої поведінки (Н. В. Хазратова), атмосфера співробітництва та ділових відносин, емпатійність спілкування, відсутність прямого протиставлення здібностей одних і неуспіхів інших, переважання схвалень над зауваженнями з боку дорослих у класі молодших школярів (Н. П. Щербо), захоплення зі сторони дорослого та інших членів учнівського колективу кожною новою ідеєю підлітків, позитивне підкріплення цих ідей, створення

клімату взаємної безпеки та довіри, незалежності в прийнятті рішення, діалогічності в обговоренні проблемних питань (Є. Л. Яковлева) сприяють розвиткові індивідуальної креативності [4–6].

Особливу роль серед характеристик групи, які позитивно впливають на розвиток індивідуальної креативності, дослідники, зокрема Х. Цукерман, Г. Петцольд, Н. В. Хазратова, відводять наявності в групі зразків, моделей креативної поведінки, толерантності соціуму (малого, великого) до різноманітних моделей поведінки [5; 12], що, на нашу думку, є одним із чинників породження різноманіття ідей, які функціонують в інформаційному полі групи.

Непрямим доказом впливу характеристик малої групи на розвиток креативного потенціалу особистості є декларований за мету більшістю напрямів групової психотерапії особистісний і професійний розвиток людини за допомогою набуття, аналізу та переоцінки нею власного життєвого досвіду [13]. У психологічній літературі наводяться фактори, які забезпечують можливість особистісних змін в учасників психотерапевтичної групи: членство в групі, емоційна підтримка групи, допомога членів групи іншим її учасникам, їх альтруїзм, можливість емоційного реагування, зворотний зв'язок, спостереження та осмислення, інтроспекція, імітація поведінки інших та апробування нових видів поведінки, експериментування з ними, міжособистісне навчання, санкціоноване групове виконання міжособистісних порівнянь, розподіл з лідером відповідальності за керівництво групою та ін. [13–15]. Серед напрямів групової психотерапії можна назвати такі, які безпосередньо застосовують творчість як засіб позитивних змін особистості людини (психодрама, арт-терапія). Однак тут творчість є не тільки індивідуальною, а й *спільною творчістю всіх учасників групи*. Так, сила уяви, специфічне відчуття “теле”, здатність відчувати членами групи одне одного, які виникають між учасниками дійства, можливість набуття досвіду ролівої децентрації в іншого, переживання під час перевтілення в інші ролі або фантазійного освоєння життєвого особистісного часу є складовими спільної творчості, яка народжується під час психодраматичних сеансів [16; 17]. Можна сказати, що творчість є і засобом, і результатом групової діяльності. Крім того, на думку П. П. Горностая, вона не є тільки результатом певного мисленнєвого процесу, а певного особистісного стану або емоційного переживання [17].

У психології на цей час розроблено принципи та низку процедур групових тренінгів, які, на відміну від описаних вище групових психотерапевтичних тренінгів, більш цілеспрямовано розвивають інтелектуальну і творчу сфери особистості. Це, наприклад, розроблений В. Ю. Большаковим тренінг для обдарованих підлітків, орієнтований

на розвиток у них потреби розв'язувати інтелектуальні завдання [16], тренінг креативності Н. Ю. Хрящової та С. І. Макшанова [18], тренінг креативності А. Горальського [19] та ін. Опубліковані варіанти цих тренінгів різною мірою використовують структуру групи, динамічні групові процеси, групові норми тощо в розвитку інтелектуально-креативної сфери особистості. Названі тренінги декларують розвиток креативності, але не містять інформації про їх експериментально вивірену ефективність, про те, завдяки яким груповим феноменам, іншим характеристикам малої групи саме ці тренінги розвивають креативність.

Система розвитку творчого мислення Е. де Боно “Шість капелюхів мислення” вказує більш точно, завдяки яким груповим феноменам підвищується творчий рівень розв'язання складних проблем [20]. Використання людиною різноманітних рольових настановлень, які виконують члени групи і які визначають певний стиль мислення, їх гнучка зміна сприяють зростанню групової креативності.

Іншою груповою процедурою, яка значно підвищує ймовірність появи нестандартних, оригінальних ідей, є “мозковий штурм”. До певного часу вважали, що “мозковий штурм” є набагато більш ефективним методом розв'язання завдань порівняно із ситуацією, коли люди працюють наодинці. Але експериментальні дослідження показали інше: кількість ідей, які висувають члени групи, значно менша, іноді навіть може становити 50 % від продуктивності номінальної групи. Тому метод “номінальної групи” пропонується застосовувати як модифікацію традиційного “мозкового штурму”. На перших етапах члени групи анонімно, “у думках” або взагалі наодинці висувають ідеї, а тільки потім презентують їх групі (спочатку неупорядковано, хаотично, а пізніше ранжуючи та оцінюючи) [7].

Також було доведено, що особливо малопродуктивним є “мозковий штурм” у великих групах, коли люди надають перевагу тому, щоб загубитися в натовпі, та бояться виказувати власні нестандартні ідеї [8]. Д. Майєрс висловлює думку (яка ще вимагає своєї експериментальної перевірки), що ефективним “мозковий штурм” буває в тих групах, які досить мотивовані, мають чітке уявлення про те, що від них вимагається (щодо ситуації, проблеми), – перший фактор, та різноманітні за складом (професійним, рольовим тощо) – другий фактор [там само]. У таких модифікаціях і за таких умов “мозковий штурм” може бути ефективним методом творчого мислення.

Більшість описаних у зарубіжній соціальній психології групових феноменів переважно негативно впливає на кількісні і якісні характеристики спільного продукту діяльності, у т.ч. і креативні: зменшується внесок окремого члена групи в груповий результат (фе-

номени “соціального ледарства”, “безбілетного проїзду”, “бевзя”) (Б. Латане, С. Харкінс, Дж. Джексон, Дж. Гібб); зменшується кількість ідей, гальмуються прояви інакомислення і, як результат, знижується ефективність інтелектуальних розв’язків (феномени “групового мислення” і групової поляризації, “впливу більшості”) (І. Джаніс, І. Стейнер, С. Аш, С. Московічі, М. Заваллоні, Г. Стассер і В. Тітус та ін.) [7; 8]. І тільки “вплив меншості” пов’язують із стимуляцією проявів творчого мислення в групі (Р. Петерсон, Ч. Немет та ін.) [8]. Вплив більшості або меншості на якість розв’язку інтелектуальних і креативних завдань групою опосередковується характеристиками цих завдань: якщо розв’язок можна наочно продемонструвати, то вплив меншості на продуктивність мислення групи гарантовано; якщо розв’язок – це винесення певного судження, то переважає вплив більшості [7].

Як свідчить аналіз першоджерел, прояви творчості в малій групі вивчалися як індивідуальні ситуативні і як розвиток індивідуальної творчості в групі. Групова творчість, яка відбивається в спільному продукті діяльності членів групи, експериментально вивчалася лише як ситуативні її прояви, тобто прояви творчого процесу в окремі проміжки часу і лише в контексті дії певних групових феноменів. Поза межами уваги дослідників залишилися, проте, питання *розвитку групової творчості*. Чи притаманна креативність певній групі як стала властивість (наприклад, особистісним властивостям індивіда), що не залежить від виду завдань, які розв’язує група, від специфіки ситуації; чи здатна група розвивати та підтримувати розвиток креативності в процесі групової взаємодії; наскільки група може розвинути рівень колективної творчості; наскільки в процесі групової взаємодії індивідуальна і колективна творчість можуть співіснувати та доповнювати одна одну, а не конфліктувати між собою; за яких умов динамічні групові процеси, котрі зміцнюють згуртованість і єдність групи, по суті основну характеристику групи, уможливають проявлення оригінальності і нестандартності мислення її членів, що може загрожувати цій єдності; як групові норми й цінності, які серед інших характеристик групи, на наш погляд, найбільшою мірою відбивають макросоціальну ситуацію розвитку суспільства, сприяють або, навпаки, перешкоджають розвиткові творчості в групі – усі ці питання поки що перебувають поза контекстом сучасних досліджень.

Розвиток, цілісність, сталість проявів індивідуальної і групової творчості в процесі спільної діяльності на фоні розгортання групових процесів мають бути покладені в основу визначення поняття *“творчий потенціал малої групи”*. Висновок про величину творчого потенціалу малої групи можна зробити за динамікою рівнів прояву нею

творчості, розвитку в ній соціально-психологічних умов і групових механізмів, які підтримують творчість. Творчий потенціал малої групи інтегрує в проявах спільної колективної творчості індивідуальну. Група має підтримувати прояви й розвиток індивідуальної творчості, бо тільки завдяки взаємодії групового та індивідуального проявляється висока продуктивність діяльності людини. Отже, під творчим потенціалом малої групи ми розуміємо всю різноманітність можливих проявів індивідуальної і групової творчості в процесі групоутворення, їх взаємодоповнення, інтеграцію, розвиток і стійкий характер проявів, а також продуктивне використання групою всіх індивідуальних і групових ресурсів своєї діяльності з метою досягнення її високих результатів.

Близьким до запропонованого нами поняття є поняття “потенційної продуктивності групи” І. Стейнера, тобто тієї продуктивності діяльності групи, яка максимально можлива [7]. Потенційна продуктивність залежить від двох основних факторів: ресурсів членів групи та вимог до завдання, тобто критеріїв їх виконання. Під індивідуальними ресурсами розуміють знання, здібності й навички членів групи. “Дійсна продуктивність” визначається як різниця між потенційною продуктивністю та процесуальними втратами. У свою чергу процесуальні втрати поділяються на координаційні і мотиваційні. Процесуальні втрати зумовлені видом завдань, але все ж таки можна виокремити декілька типових причин цих втрат [7; 8]:

- групове розв’язання завдання потребує більше часу, аніж розв’язання наодинці, бо потрібно вислухати всіх, у т. ч. банальні і не зовсім розумні відповіді;
- низький статус члена групи може негативно вплинути на розуміння і прийняття розв’язку групою, навіть якщо він пропонує розумні й творчі рішення (доведено експериментально Е. П. Торренс);
- невпевненість у відповіді (яка, безумовно, не є відірваною від особистісної впевненості) того, хто запропонував розв’язок;
- низький рівень комунікативності того, хто розв’язав завдання.

Звісно, перелік процесуальних втрат не обмежується вищезазначеними причинами, а запропонована схема аналізу продуктивності групи є досить формальною. Однак вона порівняно універсальна, щоб застосовувати її для аналізу творчих потенцій і можливих втрат на шляху їх розвитку в малій групі.

Спеціальних досліджень потребує складова потенційної креативності групи – “ресурси членів групи”. Йдеться не просто про індивідуальні особливості членів групи, а про той синергетичний ефект, які вони можуть дати під час взаємодії в групі. Так, у ході досліджень із педагогічної психології американський психолог Б. Лу Лівер довів, що

група краще навчається та опановує нову інформацію, якщо її члени мають різноманітні когнітивні стилі і жоден з індивідуальних стилів у групі не має переваги над іншими [21], тобто різні когнітивні стилі різних людей гармонійно доповнюють один одного в опрацюванні інформації.

У контексті обговорюваних питань видається продуктивним розкриття сутності взаємодії свідомих і несвідомих групових процесів, індивідуального і групового несвідомого та їх ролі в породженні нового, незвичного, оригінального в діяльності людини (наприклад, виявлення нових образів, змістів, смислів діяльності завдяки синергетичності функціонування різних неусвідомлюваних, малоусвідомлюваних станів членів групи тощо).

Висновок. Отже, вивчення проблем прояву й розвитку творчості в малій групі є актуальним і має практичну значущість. Аналіз показує, що сучасні психологічні дослідження окремих аспектів цих проявів мають доповнюватись іншими, які б незалежністю власних наукових пошуків не тільки підкріплювали валідність попередніх досліджень, а й системно розкривали цю проблему. Такі дослідження можуть здійснюватися за різними напрямками, різними емпіричними схемами, наприклад, цілісно як загальний вплив наявності фактора групи або певних групових феноменів чи поелементно як вплив певних характеристик групи (розміру групи, етапів групової динаміки, групових цінностей, статусних відносин у групі та інших) на рівень і якісні характеристики креативності діяльності. На особливу увагу заслуговує дослідження групових механізмів породження індивідуальних і групових процесів творчості, їх підтримки з боку групи, розвитку на тлі групової динаміки, мікро- і макросоціальних процесів, створення групою умов для їх розкриття та подолання ризиків втрат креативності в групі, тобто максимально можливого використання інтелектуальних ресурсів малої групи для досягнення творчих результатів її діяльності. Поняття “творчого потенціалу малої групи” має допомогти розв’язанню цих важливих наукових і практичних завдань.

Л і т е р а т у р а

1. Чорна Л. Г. Теоретична модель вікових проявів творчого потенціалу індивіда // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність”. – К.: Либідь, 2006. – С. 246–252.
2. Галкина Т. В. Психологический механизм решения задач на оценку и самооценку // Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. – М.: Наука, 1990. – С. 149–159.
3. Козленко В. Н. Психологические особенности креативности в старшем школьном возрасте и ее влияние на статус старшеклассника в учебной

- группе: Автореф... канд. психол. наук: 19.00.07 / МГПИ. – М., 1983. – 16 с.
4. *Щербо Н. П.* Межличностные отношения и творческая активность школьников // Развитие творческой активности школьников / Под ред. А. М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1991. – С. 35–58.
 5. *Хазратова Н. В.* Формирование креативности под влиянием микросреды: Автореф. дисс... канд. психол. наук: 19.00.01 / ИП РАН. – М., 1994. – 16 с.
 6. *Яковлева Е. Л.* Психологические условия развития творческого потенциала у детей школьного возраста // Вопросы психологии. – 1994. – № 5. – С. 37–42.
 7. *Бэрн Р., Керр Н., Миллер Н.* Социальная психология группы: процессы, решения, действия. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с.
 8. *Майерс Д.* Социальная психология. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 794 с.
 9. *Богоявленская Д. Б.* Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 172 с.
 10. *Галкина Т. В., Алексеева Л. Г.* Изучение влияния тестовой ситуации на результаты исследования креативной личности // Методы психологической диагностики. – М., 1994. – Вып. 2. – С. 82–108.
 11. *Тадж Д.* Влияние коммуникации между сверстниками на их развитие // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 33–43.
 12. Творчество и жизненный путь ученого: Реферат. сб. АН СССР. – М.: Ин-т науч. информ. по обществ. наукам, 1988. – 178 с.
 13. *Евтихов О. В.* Практика психологического тренинга. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.
 14. *Рудестам К.* Групповая психотерапия: теория и практика. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
 15. *Ялом И.* Теория и практика групповой психотерапии. – СПб.: Питер, 2000. – 640 с.
 16. *Большаков В. Ю.* Психотренинг: Социодинамика. Игры. Упражнения. – СПб.: Соц.-психол. центр, 1996. – 380 с.
 17. *Горностай П. П.* Личность и время: Творчество как переживание // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 4(5). – С. 18–26.
 18. Психогимнастика в тренинге / Под ред. Н.Ю.Хряшевой. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.
 19. *Горальський А.* Тренінг творчості в групі // Обдарована дитина. – 2000. – № 5. – 2001. – С. 3–4.
 20. *Боно Э. де.* Шесть шляп мышления. – СПб.: Питер Пабблишинг, 1997. – 256 с.
 21. *Ливер Б. Лу.* Обучение всего класса. – М.: Нов. школа, 1995. – 48 с.

© Чорна Л. Г.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

М. М. Слюсаревський

ДІАГНОСТИКА, ПРОГНОЗУВАННЯ ТА КОРИГУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ: КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ

Стаття уточнює основні постулати запропонованої автором оригінальної теорії соціальної напруженості як психічного стану соціуму. Обговорюється розроблена на основі цієї теорії концептуальна модель діагностики, прогнозування та коригування соціальної напруженості. Висвітлюються найважливіші результати проведених діагностичних та прогностичних досліджень. Виокремлюються теоретично можливі стратегіями корекційного впливу на стан соціальної напруженості та обґрунтовуються варіанти їх комбінаторного поєднання в певних стратегіях діяльності суб'єкта, наділеного владними повноваженнями.

Ключові слова: соціум, психічний стан, соціальна напруженість, соціальна ситуація, теорія, концептуальна модель, діагностика, прогнозування, коригування, владоможний суб'єкт, стратегіями, стратегія.

Стаття уточняет основные постулаты предложенной автором оригинальной теории социальной напряженности как психического состояния социума. Обсуждается разработанная на основе этой теории концептуальная модель диагностики, прогнозирования и коррекции социальной напряженности. Освещаются важнейшие результаты проведенных диагностических и прогностических исследований. Выделены теоретически возможные стратегемы корректирующего воздействия на состояние социальной напряженности и обосновываются варианты их комбинаторного сочетания в определенных стратегиях деятельности субъекта, облеченного властными полномочиями.

Ключевые слова: социум, психическое состояние, социальная напряженность, социальная ситуация, теория, концептуальная модель, диагностика, прогнозирование, коррекция, облеченный властью субъект, стратегіями, стратегія.

The article specifies the main postulates of the original theory of the social tension as a society's mental state offered by the author. The conceptual diagnostics model based on this theory, prognostication and correction of the social tension are the subject of discussion. The most important results of the diagnostic and prognostic research are being revealed. Theoretically possible stratagems of the correction influence upon the social tension state are being singled out. Variants of their combinatorial unification in certain strategies of a subject's in power activity are being grounded.

Key words: society, mental state, social tension, social situation, theory, conceptual model, diagnostics, prognostication, subject in power, stratagem, strategy.

Проблема. Перехід українського суспільства від тоталітарно-патерналістської до демократичної парадигми розвитку, заснованої на ринкових відносинах, приватній ініціативі, відповідальності громадян за свій політичний і соціальний вибір, як відомо, спричиняє складні й неоднозначні процеси. Екстрими перехідного періоду, що виявився неочікувано довгим і набагато драматичнішим, ніж можна було сподіватися, природно, не лише змінюють поведінку людей, їхній спосіб життя, а й *переживаються* ними, часом доволі болісно. Це породжує в суспільстві явище, яке прийнято називати соціальною напруженістю. Вона може бути більшою чи меншою, різною мірою виявляти себе в певних сегментах суспільства, у тих чи тих регіонах, але в будь-якому разі сигналізує про ймовірність суспільних потрясінь, спонтанних вивержень активності мас чи про їхній “глухий” спротив діям властей. Відтак своєчасне виявлення та прогнозування тенденцій її розвитку, а також пошук засобів та алгоритмів корекційного впливу на її перебіг є важливими завданнями соціальних наук, зокрема соціальної психології.

Найбільше цікавлять суспільну практику, звичайно, прогностичні та корекційні аспекти проблеми соціальної напруженості. Однак можливості прогнозування та коригування явищ природи і суспільства визначаються передусім ступенем і можливостями їх пізнання – вимірювання, діагностування. Коли ставляться завдання прогнозу і корекції, це зазвичай передбачає наявність такої моделі явища (в даному разі явища соціальної напруженості), яка дає змогу його діагностувати (вимірювати), причому діагностувати таким чином, щоб уже в самих діагностичних оцінках (результатах вимірювань) містилася принципова можливість прогнозування і, якщо є така потреба, корекції даного явища [1, с. 568]. Саме таку модель ми й прагнули побудувати, плануючи та здійснюючи дослідження за плановою темою “Науково-методичні засади прогнозування та коригування соціальної напруженості”, що розроблялася під нашим керівництвом протягом 2003–2006 років.

Мета статті: обговорення принципів побудови запропонованої концептуальної моделі діагностики, прогнозування й коригування соціальної напруженості та отриманих за її допомогою результатів дослідження.

Теоретичні засади дослідження. На жаль, поняття соціальної напруженості, яке було введене в науковий обіг у період розпаду Радянського Союзу, відпочатково тлумачилося вченими занадто широко

[2–12 та ін.] і, як наслідок, дедалі більше “розмивалося” [13–16]. Це не могло не призвести і, зрештою, призвело до втрати її (напруженості) як об’єкта наукового пізнання, конкретних емпіричних досліджень. Тому автор та його співробітники не намагалися розглядати це поняття як такий собі “чарівний ключик”, за допомогою якого можна відкрити всі таємниці суспільного життя, а, навпаки, прагнули якомога жорсткіше окреслити те місце, яке воно має посідати в системі понять, що характеризують кризовий розвиток суспільства, чітко визначити його епістемологічні межі і, відповідно, прогностичні можливості. Тільки такий підхід видавався нам продуктивним.

В основу дослідження було покладено оригінальну теорію соціальної напруженості [17; 18], вихідні положення якої були сформульовані нами під час виконання попередньої теми (1999–2002 роки) й уточнювалися в процесі подальших досліджень. Ці положення можна звести до таких основних тез:

1. Соціальну напруженість правомірно розуміти як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи.

2. Соціальна напруженість є своєрідним надперсональним аналогом індивідуально-психологічних станів, які описуються зазвичай у термінах дистресу та фрустрації і залежно від обставин виливаються в агресію чи депресію. Цим соціальна напруженість якісно відрізняється від тих психічних станів соціуму, що пов’язані з мобілізаційними ефектами і, подібно до так званого помірному стресу, у складних умовах характеризуються не дезорганізацією діяльності, а її активізацією, активним прагненням до подолання труднощів, загальним піднесенням тощо.

3. Напруженість у суспільстві (спільноті, групі) зумовлюється невдоволенням людей, воно, можна сказати, її психічний субстрат. Але ця тривіальна теза стосується не ступеня задоволення людських потреб самого по собі, яким би низьким він не був, хоч так здебільшого і вважають. Низький рівень задоволення потреб у нормі породжує не напруженість, а дію, спонукає людину до активності, спрямованої на їх задоволення. А соціальна напруженість з’являється внаслідок невдоволення *умовами життєдіяльності*, що блокують задоволення цих потреб, перешкоджають досягненню поставлених цілей, утіленню в життя очікувань тощо, або й просто суперечать уявленням про належне, справедливий соціальний порядок (блокують своєрідну потребу в консервативній чи ідеологічно визначеній картині світу). Причому таке невдоволення є досить ригідним і може не лише триматися, а й небезпечно посилюватися, незважаючи на “розблокування” процесу задоволення найважливіших життєвих потреб, про що свідчить відомий “закон Токвіля” [19].

4. Незважаючи на генетичну спорідненість з індивідуально-психологічними станами типу дистресу і фрустрації, феноменологія соціальної напруженості має принципові відмінності. Так, якщо в якості однієї з найголовніших відмітних рис таких станів (порівняно з фізіологічним стресом) прийнято виділяти високоіндивідуалізований характер емоційних реакцій на стресогенні чинники (одна людина реагує на них гнівом, інша – страхом і т. п.), то соціальна напруженість як психічний стан цілісного суспільного організму, навпаки, тяжіє до певної *усередненості, деіндивідуалізованості*. Вона виступає саме аналогом індивідуального стресу, а не його сумативною копією, набуває виразних ознак масовидності і в строгому розумінні є скоріше не соціальним (у класичній інтерпретації), а *соціумним* стресом.

5. Напруженість у суспільстві з'являється з виникненням певної *ситуації*, загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. Тому вивчення соціальної напруженості потребує *ситуаційного підходу*, у межах якого можна побудувати теоретичну модель її необхідних і достатніх показників, що, у свою чергу, дає змогу, з одного боку, домогтися обґрунтованості здійснюваних вимірювань, а з другого – мінімізувати кількість необхідних для вимірювання параметрів.

Як нам видається, запропонований концепт соціальної напруженості вирає тим, що вводить це поняття в певні береги, знижує рівень розмивання його змісту, сприяє специфікації останнього. Тим самим поняттю “соціальна напруженість” повертаються ті епістемологічні виміри, заради яких воно, власне, й запроваджувалося, і з'являється можливість простежити його епістемологічні зв'язки з близькими та пов'язаними з ним поняттями (готовність до соціального протесту, протестний потенціал, соціальний протест, соціальний вибух і т. ін.). Це, у свою чергу, дає змогу доповнити логічний каркас теорії соціальної напруженості такими похідними твердженнями:

1. Поняття соціальної напруженості є доволі евристичним, але недостатнім для характеристики та прогнозування колізій, через які проходить (може проходити) соціум у період кризового розвитку. Соціальну напруженість можна розглядати як потенціал і безпосередній чинник соціального вибуху, але вона – лише одна з умов формування готовності мас до соціального протесту, розгортання протестних акцій і, тим паче, протестних рухів¹.

2. На відміну від соціальної напруженості, що виникає незалежно від волі людей як спонтанна реакція на екстремальні умови життя,

¹ Наше розуміння відмінностей між соціальним вибухом і соціальним протестом див. у [17].

готовність до соціального протесту зазвичай передбачає момент свідомого особистісного вибору і у своїй генезі опосередковується низкою ідеологічних, політичних, організаційних, морально-етичних та інших “неспонтанних” чинників. Така готовність є складним соціально-психологічним утворенням, що охоплює: мотиваційну готовність (вона із соціальною напруженістю пов’язана найбільш безпосередньо), змістову та операційну готовність. У свою чергу, готовність до соціального протесту є лише одним з компонентів протестного потенціалу суспільства. Крім неї, в його структурі відіграють визначальну роль такі компоненти, як поширеність протестних ідеологій, наявність певних організаційних структур, поява харизматичних лідерів тощо.

3. Для опису ознак кризового розвитку соціуму поряд із поняттям соціальної напруженості доцільно ввести поняття *протестної мобілізації*. Це поняття, як ми його розуміємо, характеризує структурно-функціональну єдність компонентів протестного потенціалу і проявів протестної активності (поведінки) мас. При цьому мається на увазі, що згадані компоненти та прояви взаємозумовлюються і взаємопосилюються, результуючись як особливий мобілізаційний стан. У такому тлумаченні поняття протестної мобілізації близьке до запровадженого Ч. Тіллі поняття групової мобілізації [20].

4. Між соціальною напруженістю і протестною мобілізацією немає жорсткої залежності. Масовим акціям протесту не обов’язково передують значне зростання соціальної напруженості. Вони можуть відбуватись і за її помірною, а то й низькою рівня, якщо є сформовані, ригідно “затверділі”, компоненти протестного потенціалу.

Наведені твердження дають змогу розмежувати два аспекти (чи два рівні) прогностичних досліджень, пов’язаних із соціальною напруженістю: 1) прогнозування соціальної напруженості як такої і 2) передбачення соціальних подій на основі діагностики та прогнозування динаміки соціальної напруженості. Відповідно до завдань дослідження ми обмежилися першим аспектом, маючи водночас на увазі, що він є важливим для соціальних передбачень загалом.

Обговорювана концептуальна модель розроблялася спершу як *модель необхідних і достатніх показників соціальної напруженості* [18; 21], тобто як модель діагностична. Спираючись на розуміння ситуації, запропоноване свого часу В. А. Роменцем [22], ми виходили з того, що напружений стан соціуму в певній соціальній ситуації задається двома базовими векторами: оцінкою людьми цієї ситуації в категоріях вдоволення–невдоволення та оцінками впливу на ситуацію. Оцінка ситуації розгортається при цьому в часовому вимірі, відтворюючи суб’єктивну динаміку задоволеності існуючим станом речей. Вплив на ситуацію, у свою чергу, має залежний і незалежний від

суб'єкта аспекти. Залежний бік ситуації пов'язувався нами із ступенем розгортання та реалізації власного суб'єктного потенціалу людини, а незалежний – із впливом зовнішніх соціальних сил.

Отже, до моделі було включено такі необхідні й достатні з теоретичного погляду показники, що відображають структурні елементи соціальної напруженості: 1) загальне невдоволення суб'єктів наявною в суспільстві ситуацією (цей параметр позначався літерою O); 2) ретроспективна оцінка минулого стану ситуації чи тієї ситуації, яка їй передувала (O_1); 3) прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації чи тієї ситуації, що має прийти їй на зміну (O_2); 4) невдоволення суб'єктів можливостями свого впливу на ситуацію (V); 5) ступінь інтернальності суб'єкта, який зумовлює значущість для нього власного впливу на ситуацію (i); 6) невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб'єктів, здатні впливати на ситуацію (W); 7) приписуваний суб'єктом тим чи тим персоніфікованим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (j).

Інтегральний показник соціальної напруженості (позначимо його літерою N) обчислювався за формулою:

$$N = O + (O_1 + O_2) / 2 + iV + jW.$$

Було сконструйовано відповідний діагностичний опитувальник, що відповідає вимогам до так званих об'єктивних тестів [23, с. 115] і є доволі компактним: 10 програмно-тематичних одиниць запитання і приблизно стільки ж процедурних. За його допомогою було здійснено емпіричну верифікацію моделі. Підсумки верифікації переконали, що модель справді диференціює групи респондентів із заздалегідь різним рівнем соціальної напруженості, а задіяні показники є незвідними (незалежними).

Апробація опитувальника у всеукраїнському масштабі розпочалась у 2000 році і тривала впродовж виконання теми, про яку йдеться в цій статті. Досліджувалася напруженість під час масових опитувань населення, на всеукраїнській репрезентативній вибірці (не менше 2000 респондентів). Елементи діагностичного опитувальника чергувались, як правило, із запитаннями, що стосувалися самооцінки респондентом свого матеріального становища, перспектив його зміни, своєчасності одержання зарплат та інших соціальних виплат, ставлення до акцій протесту тощо.

Обговорення результатів діагностики соціальної напруженості. Динаміку числових значень здійснених на час завершення теми вимірювань можна зобразити у вигляді діаграми (рис.). Діаграму побудовано в просторі, що задається фрагментом шкали, де 0 означає відсутність напруженості, 10 – її максимально можливий рівень.

Від'ємні значення шкали (від -1 до -10) до уваги не беруться, оскільки, згідно з розробленою моделлю, виражають ступінь суспільної стабільності як стану, протилежного напруженості.

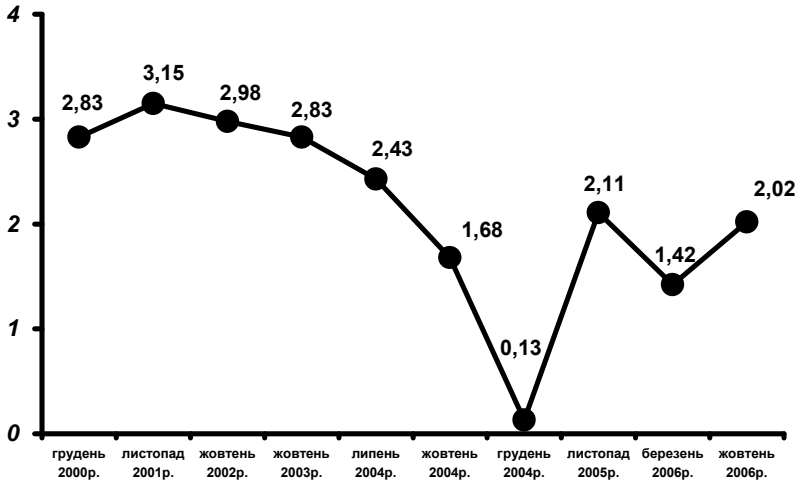

Рис. Динаміка соціальної напруженості в Україні у 2000–2006 роках

Із діаграми видно, що певне підвищення соціальної напруженості спостерігалось 2001 року. Його легко пояснити подіями, які відбувалися тоді в країні (касетний скандал, спричинені ним акції громадянської непокори, розправа з їх учасниками, відставка популярного в народі уряду В. Ющенка, утворення потужної опозиції нелівого спрямування, що готувалася до парламентських виборів). Проте всі ці події, незважаючи на їх величезний внутрішньополітичний та міжнародний резонанс, як бачимо, назагал не призвели до значного зростання соціальної напруженості. Більше того, 2002 року вона почала хоча й повільно, але знижуватися. При цьому тенденція її зменшення, якою б невиразною не видавалася попервах (зміни не сягали статистично значущого рівня), у підсумку виявилася сильнішою за чинники, що перманентно напружували український політикум.

А 2004 року сталося взагалі несподіване. Ніби всупереч назріванню в суспільстві революційної ситуації соціальна напруженість раптом різко пішла на спад. Її рівень знижувався в прискореному темпі (ці зміни вже були статистично достовірними) і досяг мінімуму якраз тоді, коли мільйони громадян відкрито протестували проти фальсифікації результатів президентських виборів.

Чим пояснити цей парадокс? На нашу думку, тут може бути дві гіпотези.

Перша впливає з розуміння соціальної напруженості як передконфліктного стану [8], який дістає “розрядку” в ситуації відкритого конфлікту. Тобто, якщо послуговуватися цією гіпотезою, можна припустити, що участь людей у Помаранчевій революції відіграла роль своєрідного клапана для випускання пари: напруженість “вихлюпнулась” у конфліктних діях і тим самим її енергетичний потенціал себе вичерпав. Таке пояснення добре “вкладається” у відомі конфліктологічні теорії і спокушає своєю простотою. Однак йому суперечать виявлені емпіричні факти, а саме: по-перше, прискорений темп зниження соціальної напруженості було спостережено ще в липні, тобто задовго до того, як стався відкритий конфлікт; по-друге, напруженість найшвидше знижувалася серед прихильників В. Януковича, які безпосередньої участі у відкритих конфліктах здебільшого не брали (у липні рівень напруженості серед них становив лише 0,8 бала, тоді як серед прихильників В. Ющенко – 2,5 бала, серед прихильників О. Мороза – 3,8 бала, серед прихильників П. Симоненка – 4 бали); по-третє, як показали опитування, що проводилися серед учасників подій на Майдані в Києві, більш виразний спад напруженості люди демонстрували тоді, коли ситуація пом’якшувалася, а не в міру поглиблення відкритого конфлікту.

Отже, принцип “випускання пари” тут навряд чи спрацює. Тому вірогіднішою видається друга гіпотеза, що впливає з нашого власного концепту соціальної напруженості, згідно з яким остання не завжди буває (може не бути) безпосереднім чинником протестних намірів і дій громадян. Якщо виходити із цієї гіпотези, правомірно стверджувати, що Помаранчева революція, хоча й була могутнім сплеском підігрітої застарілими кривдами протестної активності мас, але, на відміну від більшості народних повстань, сталася не на підйомі, а на спаді хвилі суспільного невдоволення умовами життя. Влада, прагнучи вибити ґрунт з-під ніг опозиції, зробила все можливе для зниження “стресогенності” цих умов. Жити пересічним громадянам ставало справді легше, що не могло не знімати в країні соціальну напруженість. Відтак на Майдан люди вийшли обурені свавіллям влади, яка знехтувала їхнім волевиявленням, але не озлоблені, не обтяжені хронічним стресом, накопиченою агресією. Вони несли в душі скоріше зерна надії, ніж сліпої помсти. У цьому полягала своєрідність Помаранчевої революції. І саме це зумовило її мирний, святково-карнавальний перебіг.

На жаль, покладені на неї надії нова влада виправдала, м’яко кажучи, не цілком. Тож не дивно, що в 2005–2006 роках соціальна напруженість, як видно з діаграми, знову дещо підвищилася, хоча й не досягла “дореволюційного” рівня. Падіння напруженості спостерігалось лише на початку 2006 року. Тобто, як і два роки тому, напередодні виборів – тепер уже парламентських.

Цей факт, на нашу думку, ламає усталені уявлення про зв'язок соціальної напруженості з політичними подіями і може розцінюватись як емпіричне підтвердження однієї з тез запропонованої нами теорії. Він показує, що зафіксоване у 2004 році зниження напруженості аж ніяк не було випадковістю. Ідеться радше про *закономірність*. Схоже на те, що виборчі кампанії, якою б гострою боротьбою політичних сил вони не супроводжувались, узагалі не спричиняються до зростання в суспільстві соціальної напруженості, а, навпаки, її знижують. Тому-то під час виборів і не відбувається революцій, припиняються навіть акції протесту. Революцію можуть спровокувати результати голосування (відповідним чином підраховані), а не самі вибори. Під час виборів, підготовки до них суспільство перебуває не в стані соціальної напруженості, а в *стані соціальної мобілізації*, позначеному попри всі вербальні викиди злості, непримиренності до політичних супротивників зачасними надіями на краще, позитивними очікуваннями, оптимізмом, ба, навіть ейфорією. І це ще раз доводить необхідність розрізняти стани соціальної напруженості і соціальної мобілізації.

Утім, не обмежуючись констатацією загального зниження соціальної напруженості протягом усього періоду спостережень, спробуємо здійснити, так би мовити, поелементний аналіз її динаміки. Іншими словами, розглянемо, як змінювались її окремі показники.

Для цього звернемося до табл. 1. Передусім впадає в око стійке зменшення невдоволення людей ситуацією, в якій протікає їхнє життя (показник O). Цю тенденцію є всі підстави вважати об'єктивно зумовленою: невдоволення зменшувалося, бо ситуація, хто б що не казав тепер, і справді поліпшувалася. Про її поліпшення свідчать не лише статистичні дані, що стосуються зростання макроекономічних показників (їх можна й "підмалювати"), а й невідкладні маніпуляціям суб'єктивні оцінки респондентів щодо свого матеріально-економічного становища.

Ще цікавіші і водночас неоднозначніші тенденції виявляє динаміка інших показників соціальної напруженості. Усі вони так чи інакше змінювались, причому деякі, схоже, зазнали незворотних змін. Перш за все, менш ідеалізованою та ностальгічною стала ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (показник O_1), що можна пояснити як об'єктивним поліпшенням умов життя та поступовою адаптацією до них, так і природними змінами в соціально-демографічному складі населення. Однак цій тенденції протидіє стійкий песимізм прогнозних оцінок на майбутнє (показник O_2). Вони залишаються сьогодні такими ж негативними, як і п'ять-шість років тому, громадяни здебільшого так само не бачать "світла в кінці тунелю". Короткочасне поліпшення прогнозних оцінок мало місце лише впродовж "революційного" 2004 року, а також перед парламентськими виборами 2006 року.

Таблиця 1

Динаміка окремих показників соціальної напруженості

Параметри моделі	Грудень 2000р.	Листопад 2001р.	Жовтень 2002р.	Жовтень 2003р.	Липень 2004р.	Жовтень 2004р.	Грудень 2004р.	Листопад 2005р.	Березень 2006 р.	Жовтень 2006р.
<i>O</i> – загальна оцінка актуальної ситуації (-2: +2)	-0,80	-0,70	-0,51	-0,41	-0,41	-0,24	-0,12	-0,23	-0,17	-0,27
<i>O</i> ₁ – ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (-2: +2)	0,73	0,75	0,64	0,67	0,49	0,33	0,27	0,40	0,22	0,36
<i>O</i> ₂ – прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації (-2: +2)	-0,21	-0,19	-0,28	-0,24	-0,09	0,41	0,49	-0,18	0,26	-0,21
<i>V</i> – вдовolenість можливостями власного впливу на ситуацію (-2: +2)	-0,92	-0,86	-0,84	-0,88	-0,72	-0,62	-0,40	-0,71	-0,55	-0,67
<i>i</i> – ступінь інтернальності суб'єкта оцінювання (0: 1)	0,52	0,55	0,56	0,57	0,50	0,57	0,62	0,60	0,58	0,59
<i>W</i> – вдовolenість результатами зовнішнього впливу на ситуацію (-2: +2)	-0,84	-1,04	-1,11	-1,07	-1,03	-0,90	-0,43	-0,91	-0,82	-0,83
<i>j</i> – приписуваний тим чи тим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (0: 1)	0,63	0,85	0,85	0,84	0,86	0,88	0,85	0,82	0,80	0,81

Адаптацією до нових умов життя можна пояснити й зменшення незадоволеності людей можливостями власного впливу на ситуацію (показник *V*). Разом з тим, незважаючи на певні флуктуації, намітилася тенденція підвищення загального показника інтернальності (*i*), який виконує функцію коефіцієнта стосовно задоволеності можливостями власного впливу на ситуацію. Утім, як говорить відоме прислів'я, у кожній троянді є колючки. У людей, що переорієнтовуються на інтернальний локус контролю, невдоволення можливостями власного впливу на ситуацію викликає зазвичай більшу напруженість, ніж в осіб з екстернальним локусом контролю. Тому хоча невдоволення можливостями власного впливу, як ми тільки-но зазначили, протягом нинішнього десятиріччя і знижувалося, наявне зниження почасти нівелювалося зростанням коефіцієнта інтернальності. Інакше кажучи, ці показники (*V* та *i*) певною мірою взаємопогашалися і, як наслідок, їхній спільний внесок у соціальну напруженість істотно не зменшувався.

А разом з тим ріс внесок показників зовнішнього впливу на ситуацію (*W* та *j*). Наймогутнішими соціальними силами, які істотно впливають на неї, в уявленнях респондентів поставали перш за все президент Л. Кучма, політичні та економічні клани, мафіозні структури. Тобто зовнішній вплив на ситуацію, що складається в суспільстві, у пересічних громадян асоціювався передусім із центральною (президентською) владою, щільно зрощеною, на їхню думку, з великим капіталом і криміналітетом. Природно, результати цього впливу мало кого могли задовольняти.

Невдоволення діями персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями громадян, є господарями становища (показник *W*), помітно зросло 2001 року, що, треба думати, не в останню чергу було спричинено морально-психологічними наслідками касетного скандалу, загостренням політичної боротьби у владних верхах з її виразним олігархічним підґрунтям. Але ж саме тоді, 2001 року, стрибкоподібно зросла й оцінка *ступеня* зовнішнього впливу (коефіцієнт *j*). Приблизно на такому ж рівні трималися обидва показники і в подальший період – аж до року президентських виборів. Таким чином, можемо констатувати тенденцію їх односпрямованого, взаємоузгодженого підвищення, яка почала докорінно змінювати саму структуру соціальної напруженості.

Цю тенденцію можна інтерпретувати так. Якщо до певного моменту люди хоч і були невдоволені діями режиму, що склався в країні, ляjali його на всі заставки, але в глибині душі вважали просто не здатним змінити ситуацію чи заручником об'єктивних обставин, припускали, що хтось Кучмі заважає працювати, як він це твердив, то з деякого часу їхні суб'єктивні тлумачення перипетій суспільного роз-

витку змінилися. Громадяни почали сприймати, – байдуже, на свідомому чи підсвідомому рівні, – чинний режим як такий, що жорстко контролює ситуацію і, отже, міг би, але *не хоче* ефективно діяти в інтересах народу, дбає тільки про власне збагачення. Відтак головним фрустратором поступово ставала вже не ситуація сама по собі (вона поліпшувалась і відповідно оцінювалася дедалі поблажливіше), а влада, яка несе за неї всю повноту відповідальності.

Не намагатимемося визначити справжню міру *політико-правової* відповідальності режиму Л. Кучми за те, що діялося в країні, – це завдання істориків, політологів, юристів. Ми ж у даному разі говоримо лише про психологічний аспект проблеми. Із цього погляду важливо підкреслити, що виражене покладання населенням відповідальності за несприятливий розвиток ситуації на тодішню владу було своєрідним *психологічним механізмом самопідтримання соціальної напруженості*¹. Саме він і блокував її зниження впродовж 2001–2003 років.

Звичайно, влада провокувала суспільне невдоволення, давала для нього достатньо приводів. Але й саме суспільство не могло відразу позбутися напруженого стану. Тому люди були схильні переінтерпретувати ситуацію таким чином, щоб уникнути когнітивного дисонансу, спричинюваного нехай і незначним, але поліпшенням умов життя, нехай і повільною, але адаптацією до них. Отже, думається, за тих обставин невдоволення суспільного загалу викликав би не тільки кучмівський, а й набагато моральніший та ефективніший режим.

Механізм самопідтримання напруженості перестав діяти лише напередодні президентських виборів, коли всім стало зрозуміло, що президентом Кучма вже не буде, і відтак прихильники його “офіційного” наступника В. Януковича почали саме йому приписувати вирішальний вплив на ситуацію. У свою чергу, прихильникам В. Ющенко теж видавалося, що її реально контролює вже він чи принаймні контролюватиме незабаром. Як наслідок, невдоволення результатами зовнішнього впливу різко знизилося.

У наступні ж роки показник *W* повернувся до рівня 2000 року, тобто став таким, як був до свого підвищення. Причин, з яких це сталося, знову ж таки, обговорювати не будемо – тут і так усе зрозуміло. Натомість звернімо увагу на те, що, на відміну від показника *W*, коефіцієнт *j* від часу підвищення змінився мало і, можна сказати, залишається в актуалізованому стані. Іншими словами, ті соціальні сили, які впливають на життя пересічних громадян іззовні, видаються їм (гро-

¹ Можна, до речі, припустити, що існує й асиметричний йому механізм самозниження соціальної напруженості.

мадянам) майже так само могутніми, як і за найдрітучіших кучмівських часів, коли режим, придушивши акції громадянської непокори, заявляв, що сильний як ніколи. На наш погляд, це створює психологічні передумови для підвищеної фрустрованості населення непопулярними діями влади, а отже, і для зростання соціальної напруженості в міру здійснення можновладцями таких дій.

Наведені вище дані вочевидь співвідносяться із сучасними соціальними реаліями і, на нашу думку, підтверджують діагностичні можливості запропонованої концептуальної моделі. Водночас дослідження передбачало, і це було на порядок складнішим завданням, перевірку її *прогностичних можливостей*.

Обговорення результатів прогнозування соціальної напруженості. Прогнозування соціальної напруженості здійснювалося передусім шляхом екстраполяції, що базувалася на розглянутому масиві емпіричних даних. Дослідження проводила Л. М. Калачнікова.

Числові значення параметрів (показників) моделі прогнозувалися методом ізольованої екстраполяції, під якою розуміють математичну процедуру продовження на майбутнє рівняння динаміки (його ще називають функцією зв'язку, рівнянням регресії, трендом), знайденого за допомогою обробки динамічного ряду, тобто ряду значень кількісного показника, впорядкованого за моментами часу [24]. Для кожного параметра віднаходили рівняння динаміки, яке б якомога точніше описувало зміну його значень у часовому просторі.

Спочатку функція зв'язку вибиралася візуально – за допомогою графіка, який видається програмою SPSS. Найбільш придатними виявилися прямолінійна та кубічна функції (поліном третього степеня). Ці функції описуються такими рівняннями:

$$\bar{y} = b_0 + b_1 t \text{ (прямолінійна функція),}$$

$$\bar{y} = b_0 + b_1 t + b_2 t^2 + b_3 t^3 \text{ (кубічна функція),}$$

де \bar{y} – значення результативної ознаки, обчисленої за рівнянням; b_0, b_1, b_2, b_3 – коефіцієнти функції регресійного рівняння; t – момент часу.

Однак подальший аналіз показав, що вибрані рівняння регресії неточно описують зміну значень вхідних даних. Це пояснюється двома причинами: значними відхиленнями значень показників моделі від середніх, особливо в жовтні та грудні 2004 року, коли країна перебувала в стані політичної кризи, і нерівномірністю часових проміжків вимірювання. Тому для вирівнювання значень показників моделі було використано метод ковзкої середньої величини [25].

Далі оцінювалася міра точності вибору функції та визначалося прогностичне значення показників моделі. Для розв'язання цих завдань використовувався регресійний аналіз, що здійснювався в програмі статистичної обробки даних SPSS. Параметри функції зв'язку віднаходилися методом найменших квадратів (МНК).

Міра точності динамічних рівнянь та надійність їх коефіцієнтів оцінювалися за коефіцієнтом детермінації η^2 , t-критерієм Стюдента, F-критерієм Фішера та рівнями значущості для t- і F-критеріїв. F-критерій Фішера використовувався для оцінки надійності коефіцієнта детермінації. Вибір рівняння регресії здійснювався за максимальними значеннями F-критерію Фішера та коефіцієнта детермінації і за мінімальними значущостями t-критерію Стюдента [26–28].

Прогноз розраховувався двічі: у 2005-му на 2006 рік і в 2006-му на 2007 рік. Причому прогноз на 2006 рік розраховувався у двох варіантах: перший варіант – на 6 місяців, що минали якраз напередодні очікуваних парламентських виборів (березень); другий варіант – на 12 місяців (жовтень). При розрахунку другого варіанту атипові діагностичні дані 2004 року з теоретичних міркувань виключалися, при розрахунку першого варіанту, навпаки, – враховувалися.

Як видно з табл. 2, усі прогностичні значення параметрів моделі, розраховані на 2006 рік, є доволі близькими до фактичних значень. При цьому всі вони перебувають у межах 95-відсоткового прогностичного довірчого інтервалу. Велими істотним є також те, що прогностичні значення, розраховані з урахуванням бифуркації 2004 року, тяжіють справді більше до фактичних значень нової (березневої) бифуркації, а розраховані з вилученням першої бифуркації – до фактичних значень “рутинного періоду” суспільного життя, що припадає на жовтень 2006 року. Усе це можна розглядати як підтвердження задовільної якості прогнозу і зробити практично значущий висновок про те, за яких обставин прогнози надалі доцільно будувати з урахуванням, а за яких без урахування різких “перепадів” рівня соціальної напруженості.

Обнадійливими виявились і результати прогнозу, розрахованого на 2007 рік. Зрозуміло, ми поки що не маємо його емпіричних підтверджень. Проте слід зазначити, що загалом у прогнозі на 2007 рік міра точності динамічних рівнянь для всіх параметрів моделі значно зросла. Отже, можемо сподіватися, що в подальшому, якщо ситуація в країні не змінюватиметься кардинально (якісно), прогнозування методом екстраполяції даватиме точніші результати.

**Результати прогнозування параметрів моделі
соціальної напруженості на 2006–2007 роки**

Параметри моделі	Фактичні значення		Прогнозні значення		
	березень 2006р.	жовтень 2006 р.	березень 2006р.	жовтень 2006 р.	жовтень 2007 р.
O – загальна оцінка актуальної ситуації (-2: +2)	-0,17	-0,27	-0,22	-0,25	-0,2
O_1 – ретроспективна оцінка минулого стану ситуації (-2: +2)	0,22	0,36	0,33	0,39	0,31
O_2 – прогнозна оцінка майбутнього стану ситуації (-2: +2)	-0,26	-0,21	не вдалося встановити рівняння регресії	-0,20	-0,25
V – задоволеність можливостями власного впливу на ситуацію (-2: +2)	-0,55	-0,67	-0,62	-0,69	-0,65
i – ступінь інтернальності суб'єкта оцінювання (0: 1)	0,58	0,59	0,59	0,54	0,59
W – задоволеність результатами зовнішнього впливу на ситуацію (-2: +2)	-0,82	-0,83	-0,80	-0,87	-0,87
j – приписуваний тим чи тим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (0: 1)	0,80	0,81	0,82	0,88	0,86
N – інтегральний показник (-10:10)	1,42	2,02	1,7	2,06	2,2

Правомірність розгляду запропонованої концептуальної моделі як моделі не лише діагностики, а й прогнозування соціальної напруженості засвідчило також психосемантичне дослідження, проведене

В. В. Жовтянською¹. Отримані нею дані показали, що наша концептуальна модель не є штучною, а зумовлена самою внутрішньою логікою суб'єктивного ставлення людей до соціальної ситуації, в якій вони перебувають, і що виходячи з цієї логіки можна змодельовати подальший перебіг стану соціальної напруженості.

Обговорення можливостей корекційного впливу на стан соціальної напруженості. Маємо підстави тлумачити запропоновану модель і як *концептуальну основу коригування соціальної напруженості*. На користь цієї тези наведемо такі міркування.

Як з теоретичного конструкту самої моделі, так і з результатів проведених діагностичних та прогностичних досліджень випливає, що напруженість у суспільстві підвищується в міру:

1) негативного оцінювання людьми наявної соціальної ситуації, тобто сприйняття її як “ненормальної”, такої, що блокує їхню активність, перешкоджає в задоволенні їхніх актуалізованих потреб;

2) ідентифікації людьми наявної ситуації як гіршої порівняно з тією, в якій проходило їхнє життя раніше;

3) непевності або й зневіри людей щодо перспектив поліпшення наявної ситуації;

4) поширення серед людей думки, що їхні особисті або й колективні зусилля нічого не важать, істотно не впливають на ситуацію, яка склалася, не можуть її змінити;

5) збільшення в суспільстві нереалізованого потенціалу інтернальності, тобто зростання кількості людей, які хочуть вирішувати свої проблеми самостійно, виявляти ділову та політичну ініціативу, але не можуть цього зробити з об'єктивних причин;

6) невдоволення суспільства чи якоїсь його частини діями тих зовнішніх сил, найчастіше представлених особами та інститутами, офіційно наділеними владними повноваженнями (назвемо їх владоможними суб'єктами), на які покладається відповідальність за розвиток ситуації;

7) утвердження серед осіб, невдоволених діями зовнішніх сил, переконаності в тому, що саме ці сили контролюють наявну ситуацію, можуть, але не хочуть її змінити.

Відповідно соціальну напруженість знижують:

1) позитивні зрушення в наявній ситуації і в сприйманні її людьми;

¹ Це дослідження проводилося як початковий етап прогнозування соціальної напруженості методом моделювання. Докладніше воно описане в статті В. В. Жовтянської, що вміщена в цьому ж збірнику.

2) ідентифікація населенням наявної ситуації як більш сприятливої порівняно з тією, що була раніше;

3) оптимістичні очікування щодо перспектив зміни наявної ситуації, позитивні оцінки її динаміки;

4) переконаність людей у тому, що їхні зусилля не пропадають марно, поліпшують як їхнє власне становище, так і ситуацію в цілому;

5) відносно зменшення в суспільстві частки осіб, які прагнуть діяти самостійно і схильні брати на себе відповідальність за результати власної діяльності, тобто характеризуються інтернальним локусом контролю;

6) позитивне оцінювання людьми дій зовнішніх сил (владоможних суб'єктів), на які покладається відповідальність за розвиток наявної ситуації;

7) побутування серед осіб, невдоволених діями зовнішніх сил, думки про те, що ці сили не мають ресурсів для позитивного впливу на ситуацію, хоча й прагнуть змінити її на краще, керуються добрими намірами.

Як нам видається, на основі цих констатацій можна виокремити основні стратегієми коригування соціальної напруженості. Розглянемо їх як деякі теоретичні можливості, абстрагуючись поки що від оцінки цих стратегем з погляду відповідності цілям особистісного і суспільного розвитку, моральних критеріїв вибору тощо.

Отже, за інших однакових умов владоможний суб'єкт може коригувати (знижувати) напруженість у суспільстві:

- [стратегема 1] реально поліпшуючи наявну ситуацію та/або змінюючи її в перцепції;

- [стратегема 2] переконавши людей, що наявна ситуація попри всі вади має переваги над тією, що була раніше;

- [стратегема 3] домагаючись утвердження (ескалації) в суспільстві позитивних очікувань щодо перспектив на майбутнє;

- [стратегема 4] розширюючи можливості для ділової активності людей (їхньої політичної участі, самостійного вирішення ними своїх проблем), подаючи виразні сигнали розширення таких можливостей чи імітуючи їх наявність;

- [стратегема 5] пригнічуючи інтернальність суспільного загалу, як це роблять зазвичай тоталітарні режими (пригадаймо: “Партія – наш рульовий”, “Партія про всіх нас дбає”, “Одиниця! Кому вона потрібна?! Одиниця – дурниця, одиниця – нуль” і т. ін.);

- [стратегема 6] систематично демонструючи або переконливо імітуючи позитивні зразки владного впливу на всі сфери життя;

- [стратегема 7] нав'язуючи людям думку, що він (владоможний суб'єкт) не впливає на ситуацію так, як їм би цього хотілося, то-

му що позбавлений таких можливостей (через брак повноважень, підступи політичних супротивників, зовнішніх ворогів тощо).

Задля зручності дамо цим стратегемам такі умовні (скорочені) назви: 1 – “Реальні та віртуальні зміни ситуації”; 2 – “Дискредитація минулого”; 3 – “Ескалація очікувань”; 4 – “Розширення участі”; 5 – “Притуплення інтернальності”; 6 – “Демонстрування впливовості”; 7 – “Владоможне прибіднювання”.

На поверховий погляд стратегема 1 є найголовнішою, більше того, вичерпною: мовляв, досить реально поліпшити ситуацію – і відпаде потреба у всіх інших стратегемах. Але річ у тому, що, по-перше, за обставин, які характеризуються зростанням соціальної напруженості, владоможний суб’єкт зазвичай дійсно не має ресурсів для істотного, тим паче швидкого поліпшення ситуації, а по-друге, її певне поліпшення саме по собі не гарантує виходу суспільства з напруженого стану (згадаймо описаний вище психологічний механізм самопідтримання соціальної напруженості). Тому владоможний суб’єкт, якщо навіть і здатний робити реальні кроки з поліпшення ситуації, мусить обов’язково забезпечувати їх певним інформаційно-ідеологічним супроводом і поєднувати стратегему 1 з іншими, “хитромудрішими”, стратегемами.

Можна навести чимало прикладів більш або менш ефективного використання цих стратегем у недалекому минулому і в наш час. Скажімо, комуністичний режим протягом усієї своєї історії головну ставку робив на стратегему 3, поєднуючи її із стратегемами 2, 5, 6 і, певною мірою, 7. Президент Біларусі О. Лукашенко віртуозно використовує стратегему 6. Л. Кучма до пори до часу небезуспішно послуговувався стратегемою 7. Цю ж стратегему в атмосфері взамопоборювання намагаються експлуатувати команди президента В. Ющенка і прем’єра В. Януковича (хоча загалом слід зазначити, що вона є стратегемою слабкості, а не сили режиму і відтак рано чи пізно призводить до його падіння).

Проте владоможний суб’єкт не вільний у своєму виборі стратегем коригування соціальної напруженості. Існують певні закономірності їх вибору і комбінування, порушення яких веде до фіаско як самого владоможного суб’єкта, так і все суспільство.

Вибір тієї чи іншої стратегеми обмежений:

по-перше, діагностованими особливостями структури свідомості, психічного стану носіїв соціальної напруженості. Так, обіцянки розширити можливості для масового вияву економічної та політичної ініціативи можуть знижувати напруженість у суспільстві тоді, коли люди мають переважно інтернальний локус контролю, впевнені, що їхнє життя залежить (має залежати) більше від них самих, ніж від зов-

нішніх обставин. Якщо ж носії соціальної напруженості переконані в протилежному, такі обіцянки їх, як правило, лише дратують, сприймаються як демагогія, небажання сильних світу цього виправляти ситуацію і, в кінцевому підсумку, не знижують, а підвищують напруженість;

по-друге, офіційно проголошеними й законодавчо закріпленими ідеологічними орієнтирами, моральними нормами, цілями суспільного розвитку. Наприклад, політичне керівництво країни, що проголосила перехід до ринкових відносин і демократії, у разі загострення соціальної напруженості не має ні морального права, ні дискурсивних резонів удаватися до її коригування за допомогою стратегеми 5, яка перебуває в кричущій суперечності з проголошеними цілями суспільного розвитку;

по-третє, репутацією самого суб'єкта коригування, рівнем довіри до нього з боку населення. Так, голослівні обіцянки поліпшити ситуацію (віртуальний варіант стратегеми 1), якщо їх даватиме слабкий в очах більшості громадян режим, навряд чи знизять у суспільстві соціальну напруженість. Щоб такі обіцянки справили на людей належне враження, режим має спочатку продемонструвати свою силу і дієздатність (стратегема 6). В іншому разі гарних обіцянок краще взагалі не давати, а намагатися викликати до себе співчуття – поки співвітчизники на нього ще здатні (стратегема 7).

Таким чином, поєднуючи ті чи ті стратегеми з урахуванням значених обмежень, можна зрештою вибудувати більш загальні алгоритми дій, які будуть власне *стратегіями коригування соціальної напруженості*, психологічно, політично та етично обґрунтованими. Зрозуміло, вони потребують, у свою чергу, відповідного технологічного забезпечення, але ця тема вже виходить за рамки даної статті.

Висновки. Найважливіші підсумки проведеного дослідження, з нашого погляду, полягають у тому, що воно дало змогу:

- 1) уточнити й розвинути оригінальну теорію соціальної напруженості як психічного стану соціуму;
- 2) уперше побудувати засновану на єдиних теоретико-методологічних засадах концептуальну модель як діагностики, так і прогнозування та коригування соціальної напруженості;
- 3) реалізувати цю модель у низці діагностичних та прогностичних досліджень, а також стратегіях корекційного впливу, що можуть застосовуватись для пом'якшення напружених станів соціуму в період суспільних трансформацій.

На нашу думку, це дає підстави розглядати результати проведеного дослідження як конструктивну альтернативу використуваним досі підходам до обговорюваної проблеми, які зазвичай важко підда-

вались операціоналізації, не витримали перевірки часом і фактично спричинилися до згорання наукового пошуку в цій царині.

Л і т е р а т у р а

1. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология: Учеб. пособие. – СПб.: СПбГУП, 2003. – 620 с.
2. *Бабосов Е. М.* Конфликтология. – Минск: Право и экономика, 1997. – 356 с.
3. *Губина Н. В.* Социальная напряженность в трудовом коллективе // Социс. – 1998. – № 11. – С. 17–25.
4. *Давыдов А. А., Давыдова Е. В.* Измерение социальной напряженности. – М.: Ин-т социологии РАН, 1992. – 32 с.
5. *Квашиа А.* Социально-демографические проблемы роста социальной напряженности // Вестн. статистики. – 1992. – № 1. – С. 3–9.
6. Міждисциплінарний науковий семінар ім. Лисняка-Рудницького: Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і Літера. – 1997. – №1–2. – С. 45–60.
7. *Мищенко М.* Проблеми аналізу і виявлення напруженості у суспільстві // Політол. читання. – 1993. – №3. – С. 3–20.
8. *Небоженко В. С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К.: Абрис, 1994. – 64 с.
9. *Рукавишников В. О.* Пик напряженности под знаком белого коня // Социс. – 1990. – № 10. – С. 12–25.
10. *Саламатов В.* Методология измерения и опыт оценки социальной напряженности // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 38–50.
11. Социальная психология: Учеб. пособие / Под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. – 2-е изд., испр. – М.: Изд. центр “Академия”, 2003. – С. 243–254.
12. *Чорнобай П. Д.* Социальная напряженность: опыт измерения // Социс. – 1992. – № 7. – С. 94–98.
13. *Григас Р.* Контуры социологической концепции полей социальных напряженностей // Социс. – 2004. – №5. – С. 29–35.
14. *Петухов В. В.* Новые поля социальной напряженности // Социс. – 2004. – №3. – С. 30–40.
15. *Сосунова И. А.* Социально-экологическая напряженность: методология и методика оценки // Социс. – 2005. – №7. – С. 94–104.
16. *Чернявська О. В.* Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполісу): Автореф. дис... канд. соціол. наук. – Х., 2001. – 19 с.
17. *Слюсаревський М. М.* Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом) // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 3–22.

18. *Слюсаревський М. М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Сталь, 2002. – Вип. 5 (8). – С. 3–24.
19. *Липицький М. И.* Далекое-близкое: Заметки о Токвиле // Полис. – 1993. – № 3. – С. 127–129.
20. *Tilly Ch.* From mobilization to revolution. – McGraw-Hill Companies, 1978. – 384 p.
21. *Жовтянська В. В.* Динаміка соціальної напруженості в Україні: основні тенденції // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соц. та пол. психології. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 90–101.
22. *Роменець В. А.* Ситуація // Філософ. словник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – С. 629.
23. *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов / Пер. с англ. – К.: ПАН Лтд., 1994. – 288 с.
24. *Гражданников Е. Д.* Экстраполяция прогностика. – Новосибирск: Наука, 1988. – 144 с.
25. *Елисеєва И. И., Юзбашев М. М.* Общая теория статистики: Учебник для студ. вузов, обуч. по напр. и спец. “Статистика”. – 4-е изд. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 480 с.
26. *Поляков В. В.* Прогнозирование мирового товарного рынка. – М.: Экзамен, 2002. – 288 с.
27. Статистическое моделирование и прогнозирование: Учеб. пособие / Под ред. А.Г. Гранберга. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 383 с.
28. *Четыркин Е. М.* Статистические методы прогнозирования. – М.: Статистика, 1977. – 276 с.

© Слюсаревський М. М.

В. В. Жовтянська

ПСИХОСЕМАНТИКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ: ОНТОЛОГІЗАЦІЯ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Розглядається семантичний простір суспільно-політичної ситуації як основа прогнозування соціальної напруженості. Показано, що вектори цього простору відповідають основним параметрам соціальної напруженості за моделлю необхідних і достатніх показників. Окреслено інтерактивну складову суб'єктивного відображення суспільно-політичної ситуації. Встановлено зв'язок між індивідуальними особливостями репрезентації суспільно-політичної ситуації та суб'єктивною локалізацією детермінант впливу на неї.

Ключові слова: семантичний простір, суспільно-політична ситуація, соціальна напруженість, суб'єктивне відображення, інтерактивність, суб'єктивність.

Рассматривается семантическое пространство общественно-политической ситуации как основа прогнозирования социальной напряженности. Показано, что векторы этого пространства соответствуют основным параметрам социальной напряженности по модели необходимых и достаточных показателей. Определена интерактивная составляющая отражения общественно-политической ситуации. Установлена связь между индивидуальными особенностями репрезентации общественно-политической ситуации и субъективной локализацией детерминант влияния на нее.

Ключевые слова: семантическое пространство, общественно-политическая ситуация, социальная напряженность, субъективное отражение, интерактивность, субъектность.

The semantic space of the social and political situation as a basis of the social tenseness prognostication is being examined. It is shown that the vectors of this space are correspondent to the main parameters of the social tenseness according to the model of the obligatory and sufficient factors. The interactive constituent of the subjective reflection of social and political situation has been outlined. The relation between the individual peculiarities of the social and political situation representation and the subjective localization of the determinants causing impact upon it has been found.

Key words: semantic space, social and political situation, social tenseness, subjective reflection, interactiveness, subjectival attitude

Проблема. Наше дослідження було спричинено цілком конкретним завданням: розробити науково-методичну схему, яка давала б можливість складати прогнози рівня соціальної напруженості залежно від тих чи інших параметрів суспільно-політичної ситуації. Актуальність цього завдання пов'язана в першу чергу із соціальним запитом, а саме з такими проблемами перехідного суспільства, як потреба стабілізації соціальної ситуації, запобігання можливим політичним та етнічним конфліктам, небезпечним соціальним вибухам тощо. Задля розв'язання окреслених завдань потрібно було, по-перше, визначити параметри ситуації, значущі з погляду впливу на рівень соціальної напруженості, і, по-друге, визначити закономірності зміни рівня напруженості відповідно до зміни цих параметрів.

Вихідним теоретичним питанням цього дослідження було з'ясувати, як зовнішні зміни ситуації преломлюються у її внутрішні (суб'єктивні) оцінки. Відповідно, *метою дослідження* було відтворення суб'єктивної параметризації соціальної ситуації та визначення закономірностей її оцінювання щодо визначених параметрів.

Автором теорії соціальної напруженості, на якій базувалося наше дослідження, є М. М. Слюсаревський [1]. У межах цієї теорії соціальна напруженість визначається на основі загальної суб'єктивної оцінки ситуації, що склалася в суспільстві. При цьому оцінка ситуації містить не лише загальне враження, а й оцінку впливів на цю ситуацію. Виділено зовнішній вплив на ситуацію, пов'язаний з дією влади або інших персоніфікованих соціальних сил, та внутрішній, суб'єктивний вплив – вплив самого носія напруженості. Враховується також суб'єктивна значущість як власного, так і зовнішнього впливу. У підсумку структура соціальної напруженості охоплює такі компоненти:

- загальну оцінку суб'єктами ситуації в суспільстві;
- їхнє вдоволення можливостями свого впливу на ситуацію;
- вдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб'єктів, здатні впливати на ситуацію;
- ретроспективну оцінку минулого стану ситуації (чи тієї ситуації, яка їй передувала);
- прогнозну оцінку майбутнього стану ситуації (чи тієї ситуації, що має прийти їй на зміну);
- ступінь інтернальності суб'єкта, який зумовлює значущість для нього власного впливу на ситуацію;
- ступінь зовнішнього впливу на ситуацію, приписуваний суб'єктом тим чи тим персоніфікованим соціальним силам.

Отож завдання прогнозування рівня соціальної напруженості зводиться до прогнозування суб'єктивної оцінки ситуації, включаючи і суб'єктивну оцінку впливів на неї. Суб'єктивна оцінка впливів надає образів ситуації інтерактивного змісту – соціум постає не лише як зовнішня об'єктивна реальність, а і як результат дії суб'єктивних сил.

Формулювання мети дослідження фактично вказує на адекватний для її досягнення метод, а саме семантичний диференціал. Адже він дає змогу, по-перше, віднайти найбільш суб'єктивно значущі параметри оцінювання об'єкта, – у нашому випадку – соціальної ситуації, – по-друге, визначити саму суб'єктивну оцінку цього об'єкта.

Закономірності оцінювання об'єктів традиційно визначаються за допомогою психосемантичних методів, а особливо якщо об'єкт оцінювання має соціальну природу. Так, суб'єктивне шкалювання є класичною методикою визначення атитюдів, а дослідження інтеркореляцій атитюдів свого часу лягли в основу розробки семантичного диференціала [2]. Нині цей метод широко використовується, зокрема і в

соціально-психологічних дослідженнях, причому його застосування тут має подвійний характер. З одного боку, ним послуговуються для визначення суб'єктивних характеристик того чи іншого об'єкта в межах певної соціальної групи. Такі дослідження найчастіше проводяться заради практичних цілей (хоча і необов'язково). Інший бік використання цього методу – визначення характеристик так званої суспільної, або масової, свідомості. Часто в дослідженнях поєднуються обидва зазначені аспекти. Прикладом може бути відома праця В. Петренка і О. Мітіної “Аналіз динаміки суспільної свідомості” [3]. У ній представлено семантичні простори політичних партій Росії і Казахстану. Респондентами в опитуваннях найчастіше були активісти політичних рухів, а як дескриптори для побудови просторів використовувалися фрагменти виступів громадських діячів, цитати з програмних документів політичних партій та ін. Крім того, виділявся електорат різних політичних партій, координати якого також локалізувалися в цих просторах. При цьому ставлення населення до різних політичних партій розглядалося як індикатор політичного менталітету і суспільної свідомості.

На основі семантичного диференціала В. О. Васютинський досліджував масову свідомість українського населення. Використовуючи як дескриптори судження соціально-політичного характеру, узяті переважно із засобів масової інформації, він вибудовує так звану модель політико-семантичного простору сучасного українського суспільства. Вісі семантичного простору розглядаються ним як відображення чинників, які “найбільш істотно диференціюють масову політичну свідомість громадян України” [4, с. 44].

Щодо *емпіричного дослідження*, якому присвячена ця стаття, то воно мало свої особливості, зумовлені методологічними позиціями, що лежать в основі визначення соціальної напруженості. Передусім це стосується ситуаційного принципу. Сам термін “ситуація” передбачає, що деякий елемент або аспект зовнішньої дійсності має певне суб'єктивне значення, яке надає йому змістової завершеності, тобто умовної цілісності. Або, як вказував В. А. Роменець, ситуація має як об'єктивний, так і суб'єктивний бік [5]. Ситуація, яка розглядалася в моделі необхідних і достатніх показників, визначалася межами суб'єктивної значущості, що цілком зрозуміло, оскільки йшлося про суб'єктивне оцінювання умов життєдіяльності [1]. Тоді суспільно-політичну ситуацію можна розглядати як той спектр соціальної реальності, який належить до сфери інтересів особистості і задається її суспільними відносинами. Таке визначення має суб'єкт-центроване походження, а образ ситуації відповідає суб'єктивному світові людини, її світобаченню. Друга особливість полягала в тому, що розгляда-

лася не просто соціальна ситуація як деякий зовнішній об'єкт, а ситуація під дією суб'єктних впливів, тобто ситуація інтерактивна. Тоді йдеться не просто про світобачення, а про життєвий світ особистості, у якому і з яким вона взаємодіє як суб'єкт. Узагалі можна припустити, що для відтворення суб'єктивного образу соціуму врахування його інтерактивного характеру методологічно є виправданим і навіть обов'язковим. Відповідно семантичний простір соціальної ситуації являтиме собою простір соціального життєвого світу членів певної спільноти. З огляду на сказане множина дескрипторів – власне будівельний матеріал семантичного простору – має бути взаємовідповідною життєвому світові особистості і не може задаватися умоглядно, апріорно.

Першим етапом емпіричного дослідження стало фокус-групове інтерв'ювання, метою якого було отримання первинної семантики для набору дескриптивних суджень.

Вибірка. Усього було проведено 12 фокус-груп, у яких взяли участь 120 осіб. При цьому третина фокус-груп проходила в Західній Україні (м. Львів і Львівська область), третина – у Центральній Україні (м. Київ і Черкаська область) і решта – у Східному регіоні України (м. Луганськ і Дніпропетровська область). У кожному з регіонів проводилося по парі фокус-груп – серед міського і сільського населення. Кожна з пар рекрутувалася за таким принципом: перша група – респонденти віком до 45 років, друга група – респонденти, старші від 45 років. У кожній групі була однакова кількість чоловіків і жінок, при цьому дві особи мали вищу освіту. Таким чином, структуру вибірки було умовно наближено до структури дорослого населення України. Крім того, кожна група була гомогенною за місцем проживання і певною мірою гомогенною за віковою ознакою.

Гайд містив запитання, що стосувалися: а) соціальної ситуації, включаючи її розгорнуту характеристику, розвиток у часі та детермінанти розвитку; б) впливу влади на ситуацію; в) власних можливостей впливу на ситуацію; г) деяких допоміжних питань.

Результати фокус-групових інтерв'ю показали, що вже на етапі обговорення суспільно-політичної ситуації постало питання щодо суб'єктів впливу на цю ситуацію. Причому йшлося як про адекватні або неадекватні дії влади (переважно неадекватні), так і про можливість впливу на ситуацію звичайних громадян, зокрема самих учасників обговорення. Це є практичним свідченням на користь того положення, що суб'єктивно значуща ситуація для індивіда вже за своєю суттю є інтерактивною і що суб'єктно задані детермінанти впливу на неї стають її обов'язковою характеристикою. Тоді ті основні вектори, за якими визначалася соціальна напруженість, є не умоглядно поєднаними

теоретичними конструктами, а реальними векторами силового поля взаємовідносин індивіда і соціальної ситуації, тобто неодмінними складовими суспільно-політичного світогляду.

У плані емпірії цей результат вказує на правомірність побудови єдиного семантичного простору соціальної ситуації для відтворення як параметрів оцінювання самої ситуації, так і параметрів оцінювання впливів на неї, оскільки останні є неодмінними складовими повного образу ситуації. Раніше така можливість констатувалася лише як певне допущення, засноване на загальнотеоретичних міркуваннях. Оскільки фокус-групове обговорення виявилось цільним, тобто присвяченим одному предметові – соціальній ситуації, то контент-аналіз, спрямований на визначення найбільш частотних тверджень, проводився за цілим змістовим дискурсом. До списку тверджень включалися і “антоніми” – протилежні за змістом висловлювання, якщо вони також були висловлені в ході обговорення. У такий спосіб було визначено список із 32 тверджень – розгорнутих характеристик суспільно-політичної ситуації.

Інтерактивний характер відображення соціальної ситуації бачимо ще в одному феномені. Виявилось, що особливості її опису пов’язані із суб’єктивною локалізацією детермінант впливу на неї. Так, у процесі аналізу фокус-групових інтерв’ю було помічено певну закономірність. Якщо людина описувала суспільно-політичну ситуацію в ракурсі її окремих проявів, а найчастіше ці прояви стосувалися задоволення потреб, то, як правило, суб’єктивною детермінантою впливу на ситуацію була влада; владі приписувалась і вся відповідальність за те, що відбувається. Якщо людина описувала ситуацію в термінах “об’єктивних” закономірностей, причинно-наслідкових зв’язків тощо, то, як правило, відповідальність за те, що відбувається в соціумі, приписувалася громадянам, які обирали владу, а детермінанти впливу вбачались у кожному.

Перший тип опису ситуації можна позначити як “конкретно-практичний”, або “феноменологічний”, а другий – як “об’єктивно-логічний”, або “онтологічний”. Що стосується двох типів суб’єктивної локалізації впливу на ситуацію, то їх цілком природно позначити як “екстернальний” та “інфернальний”, оскільки не можна не помітити їх зв’язку із суб’єктивною локалізацією контролю за Дж. Роттером. Для статистичного підтвердження зв’язку між типом опису ситуації і типом суб’єктивної локалізації впливу на неї було використано контент-аналіз. У результаті кожному з респондентів ставився у відповідність той чи інший тип опису ситуації і тип суб’єктивної локалізації впливу (або “невідповідь” – якщо ідентифікація була утруднена). Наявність

зв'язку між цими параметрами підтвердилася: $\chi^2 = 1,07$, що дає можливість відкинути гіпотезу про незалежність зазначених характеристик.

Зафіксований феномен характеризує особливості суб'єктивного відображення суспільно-політичної ситуації і має цікаві практичні й теоретичні наслідки. До перших можна віднести його зв'язок із специфікою функціонування демократичного суспільства. Демократія як форма політичного правління має своєю передумовою суб'єктивність громадян країни в питаннях вибору та реалізації державного курсу, а однією з основних засад успішного функціонування демократичного суспільства є вимога соціальної компетентності не лише національних лідерів та еліти, а й широких верств населення. Виявляється, що суб'єктивність громадян щодо суспільно-політичних процесів пов'язана з їх соціальною компетентністю, тобто рівнем і специфікою відображення соціальної дійсності. Це ніби два боки однієї медалі, які є формуючими для демократичного устрою.

З теоретичного погляду видається цікавою можливість розвитку форм когнітивного відображення залежно від рефлексивно-вольових процесів. Зміщення уваги на суб'єктивність у взаємовідносинах із ситуацією супроводжується відтворенням її об'єктивних характеристик. І навпаки, якщо детермінанти розвитку ситуації локалізовано зовні, то її репрезентація здійснюється з огляду на внутрішні потреби.

Другим етапом емпіричного дослідження стала побудова психосемантичного простору суспільно-політичної ситуації на основі набору суджень, отриманих на першому етапі. *Вибір* становила 1200 осіб і відповідала структурі дорослого населення України за статтю, віком, освітою, регіональним розподілом та місцем проживання.

Форма опитувальника була аналогічною тим, що використовувалися в дослідженнях В. О. Васютинського і В. Ф. Петренка. Респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з наведеними висловлюваннями; оцінювання здійснювалося за трибальною шкалою “не згоден – важко сказати – згоден”. Для обробки результатів застосовувався факторний аналіз.

Результати. Для того щоб з'ясувати оптимальну кількість факторів, які мають утворювати семантичний простір, до уваги бралися певні критерії. По-перше, доцільно, щоб визначена кількість факторів пояснювала принаймні половину сумарної дисперсії. По-друге, внесок останнього з виділених факторів у сумарну дисперсію має бути не меншим як 5%. По-третє, дисперсія цього останнього фактора має бути не меншою за 1%. Виявилось, що для задоволення першого й третього критеріїв оптимальною кількістю факторів є вісім, а за другим критерієм достатньо виділити три або чотири фактори. Зрештою, варімакс-обертання показало, що залучення трьох або чотирьох факторів

не змінює картини, оскільки четвертий фактор не містить суттєвих факторних навантажень. Залучення восьми факторів також не заперечує загальних тенденцій, але перший фактор при цьому розпадається і додаються фактори, навантажені однією-двома ознаками. Але найбільш прозорою для інтерпретацій і водночас найбільш інформативною залишається трифакторна структура, яку і буде описано нижче.

Перший фактор, що пояснює 14,37% загальної дисперсії даних, дістав назву “патерналізм”. Змісти суджень, що увійшли до нього, виражають пасивну соціальну позицію, покладання відповідальності на владу, очікування від неї підвищення добробуту та депресивне ставлення до наявної соціальної ситуації. Визначальними для цього фактора судженнями, які залишаються в ньому і у восьмифакторній структурі, були такі: “Поки людям не платитимуть нормальні зарплати, у нас буде бардак” і “Ось коли нам даватимуть нормальні зарплати і пенсії, тоді змінимося і ми самі”. Зовнішній локус контролю тут явно проявляється і на особистісному, і на соціальному рівні. З погляду семантики цікавою є сама побудова фраз, – досить типова, – що привертало до себе увагу і під час проведення фокус-групових інтерв’ю. Люди не “отримують” чи “заробляють” зарплати, а їм “платять” чи, навіть частіше, “дають” зарплати – переважає пасивна, а не активна форма суджень. Причому перше з наведених висловлювань відображає не лише екстернальну позицію щодо соціальної ситуації, а й певну форму репрезентації цієї ситуації – через задоволення власних потреб, що також перегукується із феноменом, зафіксованим у фокус-групових дослідженнях.

Аналіз першого фактора є свідченням того, що побудований семантичний простір дійсно відображає узагальнені соціально-світоглядні позиції особистості. Справді, семантику наведених висловлювань цілком справедливо можна назвати суб’єктивним вирішенням відомих філософських дихотомій, а саме: про первинність буття або свідомості та про взаємовплив особистості і соціуму. Так, зміст другого з наведених суджень вказує на вирішення основного філософського питання на користь буття, а змістова інтерпретація фактора в цілому вказує на узалежненість людини від суспільства.

Другий фактор дістав назву “патріотизм”. Він пояснює 9,78% загальної дисперсії даних і містить судження, що стосуються Майдану, статусу української мови та геополітичних пріоритетів України.

Третій фактор, який пояснює 6,17% загальної дисперсії, можна назвати “економічні відносини”. Судження, якими навантажений цей фактор, виражають ставлення до бізнесу, ринкової економіки та капіталізму.

Отже, на основі факторного аналізу було вибудовано тривимірний простір оцінювання суспільно-політичної ситуації, причому зміст параметрів оцінювання прямо пов'язаний з показниками моделі соціальної напруженості. Справді, розгляньмо перший фактор. Він виражає як очікування від влади і покладання на неї провини за негаразди, так і локус контролю у відносинах із соціумом. Загалом цей фактор якраз і репрезентує вектор впливів на соціальну ситуацію, причому він об'єднує і оцінку зовнішніх впливів, і суб'єктивне представлення внутрішнього впливу.

Зі сказаного вище можна зробити висновки стосовно моделі необхідних і достатніх показників соціальної напруженості. По-перше, вектор зовнішнього і внутрішнього впливу на соціальну ситуацію – це єдиний вектор у тому сенсі, що він лежить на одній прямій, а саме на осі, що проходить через перший фактор. По-друге, цей вектор є ортогональним до інших факторів, що репрезентують оцінку соціальної ситуації, тобто є лінійно незалежним від них. У моделі соціальної напруженості таке припущення було, але емпірично воно підтвердилося тепер. І по-третє. Побудований семантичний простір демонструє, що модель не є штучною, а зумовлена самою внутрішньою структурою суб'єктивного відображення суспільно-політичної ситуації. Її основні складові виражаються через базис метричного простору, побудованого як семантичний простір оцінювання цієї ситуації.

Тепер розгляньмо, у який саме спосіб онтологізована модель соціальної напруженості може використовуватися для побудови прогнозів. Оскільки рівень напруженості визначається на основі оцінювання суспільно-політичної ситуації, а структурне відображення цього оцінювання задається побудованим семантичним простором, то зміни рівня напруженості визначаються змінами координат точки, заданої в цьому просторі.

Точка в просторі – це суб'єктивна відповідність ситуації певним параметрам, які і є шкалами оцінювання. Вони визначають диференціацію, аналіз ситуації з погляду суб'єктивного відображення, даючи можливість зрозуміти, які її аспекти важливі для зміни рівня напруженості.

Отже, для прогнозування рівня соціальної напруженості слід попередньо проаналізувати динаміку суспільно-політичної ситуації з погляду її відповідності трьом параметрам: 1) патерналістським орієнтаціям, тобто співвідношенню з потребою в соціальному захисті; 2) самоствердженню української нації і геополітичному векторові розвитку; 3) ринково-капіталістичним, проліберальним цінностям. Проаналізувавши наслідки політичних рішень або подій соціально-політичного життя з позицій ступеня їх відповідності зазначеним кри-

теріям, можна прогнозувати й зміни в рівні соціальної напруженості, викликані цими чинниками.

Передусім треба знати позицію населення із цих питань, яка, зрозуміло, є досить неоднорідною. Тому можна говорити лише про середні оцінки, тобто середні значення кожного з отриманих факторів. Аби визначити середні значення кожного з факторів, потрібно поррахувати скалярні добутки середньогрупових значень і факторних навантажень як векторів у 32-мірному просторі висловлювань. Зваживши віднайдені результати та врахувавши шкалу вимірювання, дістанемо середньогрупові значення в просторі факторів (рис.).

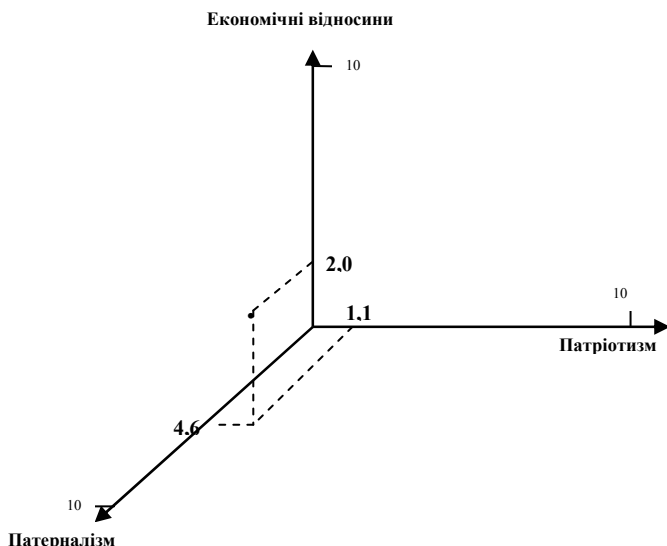

Рис. Середньогрупові значення за факторами в семантичному просторі суспільно-політичної ситуації

За шкалою від -10 до 10 маємо такі результати:

- фактор “патерналізм”: 4,6 (-10 відповідає мінімуму патерналістських настанов; 10 – їх максимуму);
- фактор “патріотизм”: 1,1 (-10 відповідає проросійським орієнтаціям; 10 – проукраїнським орієнтаціям та співвіднесеності своєї позиції з Майданом);

- фактор “економічні відносини”: 2,0 (-10 відповідає антиринковим настановам; 10 – проринковим).

Знаючи позицію населення за структуротвірними шкалами семантичного простору, можна прогнозувати зміни рівня напруженості як реакції на значущі щодо цих шкал чинники. Так, якщо зміни ситуації стосуватимуться патерналістських настроїв (соціальної захищеності, виплат заробітної плати тощо), то їхній внесок у збільшення або зменшення напруженості треба брати з коефіцієнтом $(10+4,6)/20$, що становить 0,73. Тобто береться частина шкали, прив'язана до середнього значення за першим фактором, відносно до всієї шкали. Якщо соціальні чинники відповідатимуть антипатерналістським настроям (підконтрольності влади, ступеню демократичності системи управління державою тощо), то вага цих дій у зміні рівня напруженості становитиме $(10-4,6)/20$, що дорівнює 0,27. Слід взяти до уваги також і вагу самого фактора.

Якщо соціальна подія узгоджується з проукраїнськими настроями, то її внесок у зменшення соціальної напруженості буде пропорційним $(10+1,1)/20$, але водночас матимемо і внесок у збільшення напруженості з коефіцієнтом $(10-1,1)/20$ (інша частина шкали, віднесена до всієї шкали). Сумарна складова дії чинника як його внесок у зменшення напруженості буде пропорційною $1,1/10$, тобто 0,11. Якщо подію або рішення можна визначити як проросійські, то така сама величина буде внеском у збільшення напруженості.

Якщо соціальна подія сприятиме лібералізації економіки, то її внесок у зменшення напруженості буде пропорційним $(10+2)/20$ мінус $(10-2)/20$, що становить 0,2. Якщо ж вона перешкоджатиме лібералізації економічних відносин, то така сама величина збільшуватиме рівень напруженості.

Отже, знаючи, до якої сфери належить той чи інший чинник – чи до сфери соціальної опіки державою своїх громадян, чи він стосується різних аспектів національного розвитку, чи розвитку ринкових відносин, можна спрогнозувати і характер його впливу на рівень соціальної напруженості по країні в цілому. Але в тих чи інших соціальних групах можуть переважати різні суспільно-політичні настрої, тому розподіл рівня напруженості серед різних страт населення може бути дуже нерівномірним. Причому зумовлюватися він може зовсім різними, іноді прямо протилежними причинами. Тому важливо знати середні показники факторів за шкалами семантичного простору не лише по країні в цілому, а й в окремих соціальних групах, і в першу чергу це стосується регіональної стратифікації. Середні значення за основними параметрами оцінювання суспільно-політичної ситуації для різних регіонів України наведено в табл. 1.

Таблиця 1

**Регіональний розподіл середніх значень за факторами
в семантичному просторі суспільно-політичної ситуації**

Регіони	Патерналізм	Патріотизм	Економічні відносини
Захід	3,42	4,39	3,55
Центр	4,70	1,78	1,50
Схід	5,30	-0,79	1,91
Південь	4,35	-0,41	1,67

Описана процедура прогнозування зміни рівня соціальної напруженості залежно від характеру змін зовнішньої ситуації має широку сферу застосування у сфері державного управління. Вона дає можливість заздалегідь спрогнозувати резонанс, який викличе в суспільстві те чи те державне рішення або державна стратегія в цілому. Водночас ця процедура жорстко прив'язана до визначення координат у семантичному просторі суспільно-політичної ситуації, а вони є змінними величинами. Тому складання точного прогнозу за запропонованою процедурою потребує постійного оновлення даних. Але означити загальні тенденції в змінах середніх значень факторів за основними шкалами семантичного простору можна вже тепер, розглянувши для цього їх розподіл для різних вікових категорій населення (табл. 2).

Таблиця 2

**Віковий розподіл середніх значень за факторами
в семантичному просторі суспільно-політичної ситуації**

Вікові категорії	Патерналізм	Патріотизм	Економічні відносини
До 30 років	3,44	1,83	2,86
30-49 років	4,27	1,29	2,25
50 років і старше	5,45	0,57	1,47

Отже, бачимо чітку тенденцію в динаміці показників за всіма трьома параметрами при переході від однієї вікової категорії до іншої. Зрозуміло, в основі цієї тенденції лежать ті суспільні зрушення, які стали передумовою формування змін у світоглядних орієнтирах нових поколінь, що ростуть уже в нових соціальних умовах, а ці світоглядні зміни, у свою чергу, передують новим соціальним зрушенням. Це дає підстави для того, щоб припустити, що з плином часу середні показники за фактором “патерналізм” поступово знижуватимуться, а за факторами “патріотизм” і “економічні відносини” – підвищуватимуться.

Означена тенденція є важливою не лише з погляду прогнозування соціальної напруженості. Як уже зазначалося вище, семантичний простір суспільно-політичної ситуації можна розглядати як простір соціального життєвого світу, або як простір соціального світогляду особистості, що охоплює також інтерактивний вимір. Не можна не зауважити, що зміст запропонованих шкал відображає параметри переходу від одного типу суспільства до іншого, тобто параметри цивілізаційного вибору. Ідеться про вибір соціального устрою або за типом західних демократій, або за типом тоталітарних бюрократій. У першому факторі відображено відносини індивіда і держави, у другому – геополітичні орієнтації, у третьому – ставлення до ринкових відносин. Кожен із цих параметрів є значущим з погляду цивілізаційної ідентифікації [6–8]. Отже, динаміка середніх значень за шкалами семантичного простору відображає і вектор цивілізаційних трансформацій українського суспільства.

Відтак можна говорити, що параметри цивілізаційного вибору відображено в сучасному українському світогляді. Тобто цей вибір існує не лише або навіть не стільки як “об’єктивна”, історично зумовлена ситуація – він є феноменом, що існує в масовій свідомості, а різні його аспекти стають параметрами, що диференціюють цю свідомість. Отож підкреслимо роль суб’єктності в соціальних процесах, навіть якщо йдеться про такі процеси макрорівня, як стратегічний напрям розвитку країни і цивілізаційний вибір спільноти. Водночас усвідомлення власної суб’єктності щодо суспільних відносин у цілому по українській вибірці є порівняно невисоким – дані засвідчують перевагу екстернальної локалізації відповідальності за соціальні реалії.

Висновки.

1. Суб’єктивне відображення суспільно-політичної ситуації, заданої в межах суб’єкт-центрованого підходу, охоплює її інтерактивний вимір. Образ такої ситуації відтворює соціальний життєвий світ особистості і може бути названий її соціальним світоглядом.

2. Існує зв’язок між особливостями репрезентації соціальної ситуації і суб’єктивною локалізацією детермінант впливу на неї.

3. Модель необхідних і достатніх показників соціальної напруженості відповідає реальній структурі суб’єктивного відображення суспільно-політичної ситуації. Її основні складові виражаються через базис метричного простору, побудований як семантичний простір оцінювання цієї ситуації, і відтворюють суб’єктивний бік взаємодії між особистістю і соціумом.

4. Шкали семантичного простору суспільно-політичної ситуації в змістовому плані можна інтерпретувати як параметри цивілізаційного вибору України.

Л і т е р а т у р а

1. *Слюсаревський М. М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. – Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Сталь, 2002. – Вип. 5(8). – С. 3–24.
2. *Osgood Ch. E.* Method and Theory in Experimental Psychology. – New York: Oxford University Press, 1953. – 800 p.
3. *Петренко В. Ф., Митина О. В.* Анализ динамики общественного сознания. – Смоленск: Изд-во СГУ, 1997. – 214 с.
4. *Васютинський В. О.* Психологія масової політичної свідомості та поведінки. – К.: ДОК-К, 1997. – 164 с.
5. *Роменець В. А.* Ситуація // Філософський словник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – С. 629.
6. *Матусевич Е. В.* Структурно-функциональное и семантико-тематическое измерения конструирования фактической идентичности пограничья // После империи: исследования восточноевропейского пограничья: Сб. ст. – Вильнюс: ENU-international, 2005. – С. 200–207.
7. *Целищев А. О.* Пограничье Восточно-Центральной Европы (к постановке проблемы) // После империи: исследования восточноевропейского пограничья: Сб. ст. – Вильнюс: ENU-international, 2005. – С. 110–118.
8. *Шпарага О.* О необходимости субъективации пограничья // После империи: исследования восточноевропейского пограничья: Сб. ст. – Вильнюс: ENU-international, 2005. – С. 36–47.

© **Жовтянська В. В.**

М. І. Найдьонов

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕФЛЕКСИВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК КООРДИНАЦІЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Розглянуто теоретико-методологічні засади груп-рефлексивного підходу в соціальній психології, на основі якого висвітлено сутність і прояви соціально-психологічного опанування складності сучасного світу. Описано проектну мета-технологію як систему формування рефлексивного управління. Показано доцільність формування системи рефлексивного управління як форми подолання парадоксу суб'єктності. Обґрунтовано потребу створення спільного контуру дослідження-впровадження, у якому забезпечується простір інтерсуб'єктності між досліджуваним і дослідником. Запропоновано діапазон критеріїв завершеності формування системи рефлексивного управління.

Ключові слова: складність, складнокоординованість, соціосистема, групова рефлексія, груповий суб'єкт, інтерсуб'єктність, паритетність, рефлексивне управління, смислове координування, суб'єктність.

Рассмотрены теоретико-методологические основы групп-рефлексивного подхода в социальной психологии, на основании кото-

рого освітлені сутність і проявлення соціально-психологічного оволадання складністю сучасного світу. Описана проєктна мета-технологія як система формування рефлексивного управління. Показано цілесобразність формування системи рефлексивного управління як форми преодоління парадокса суб'єктності. Обоснована необхідність створення загального контуру дослідження-введення, в якому забезпечується простір інтерсуб'єктності між досліджуємым і дослідником. Представлено діапазон критеріїв завершеності формування системи рефлексивного управління.

Ключові слова: складність, складнокоординованість, соціосистема, групова рефлексія, груповий суб'єкт, інтерсуб'єктність, паритетність, рефлексивне управління, змістове координування, суб'єктність.

The author views the theoretical and methodological bases of group-reflective approach in social psychology. On the base of this approach the essence and manifestations of sociopsychological mastering of complexity of contemporary world is described. The projective meta-technology as a system of forming of reflective management is represented. Expedience of forming of reflective management system as a form of get over paradox of subjectivity is shown. Development of common contour of research-introduction form in which space of inter-subjectivity between researcher and examinee is provided is grounded. The range of criteria of completeness of forming of the reflective management system is offered.

Key words: complexity, complicated coordination, sociosystem, group reflection, group subject, inter-subjectivity, parityness, reflective management, coordination of senses, subjectivity.

Проблема. Зростання складності сьогочасного світу як одна з найсуттєвіших його характеристик уже є достатньо очевидною для сучасних суспільств. Не таким очевидним є співвідношення складності і простоти як сторін, що визначають не тільки місце людських домагань у діапазоні “доступне – недоступне”, а й наслідків тих чи тих сформульованих людиною ставлень до складності. При визначенні такого співвідношення як спроби спростити складне (наприклад, у навчальному процесі – це застосування дидактичного принципу доступності) наслідки можуть бути різними: виправданими, ризикованими або такими, що вимагають додаткових витрат. Ризики можливі в будь якій практиці.

Із системного погляду складними є процес, явище, які являють собою підмножину багатьох систем чи охоплюють численні підсистеми. Тобто складність як нормативна ознака є тим більше вираженою, чим у більш системному масштабі вона проявляється.

Пізнання складного, оперування ним потребують відповідного інструментарію протистояння можливим проявам хаосу. І цей процес

має доступний, хоча й витратний, алгоритм реалізації, який починається з надання складному статусу *складеного*. Перспектива опанування цього алгоритму полягає в розумінні невідворотності зростання витрат на здійснення *розкладання* чи *складання* складного. Але цей загалом очевидний і доступний алгоритм часто не тільки не використовується як рішення, а, навпаки, постає як суб'єктивне *утруднення*, що й становить *проблему*. Остання має варіанти вияву. Так, трудність починає діяти як особлива підсистема ускладнення, якщо вона не переведена в завдання. Невдалі спроби реалізації алгоритму – співвіднесення частин складності – мають своїм наслідком новий виток у сприйманні складного як ще більш недоступного. Окремим проявом проблеми є суб'єктивна складова, що виникає тоді, коли суб'єкт надає статусу трудного випадкам, які насправді перебувають у зоні доступних рішень.

Проблема полягає і в тому, що ті аспекти складності, які не можуть бути спрощені ні для розуміння, ні для оперування, не будучи розпізнаними у цій своїй якості, при застосуванні зазначеного простого алгоритму редукування не тільки зумовлюють відсутність бажаного результату, а й виводять ситуацію на новий, ще більш загрозливий етап негативного розвитку системи (аж до її розпаду).

Мета статті: визначити місце складових *спрощення* і *утруднення* в алгоритмах подолання складності. Оскільки кожна із складових по-своєму проявляється в різних традиціях категоріального забезпечення, постає потреба розв'язання проблеми не тільки на технологічному, а й на теоретико-методологічному рівні.

Передумови складності в організаціях

Звернімося до організації як системного утворення, якому, за визначенням, притаманна складність. Передумови складності в організаціях задаються і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками. Об'єктивні суперечності, прояви яких описуються мовою наукових галузей від філософії до техніки, як правило, у ході свого усвідомлення проходять стадію формулювання проблеми – нездоланної трудності. Зазвичай аспект нездоланності стосується обмежень попередньо застосовуваних способів, і саме введення нових способів є шляхом розв'язання проблем. У випадку, що розглядається нами (виникнення *утруднень*), простір нездоланності лежить у площині людського фактора в практиках, у яких він є або вагомою їх складовою, або безпосереднім чинником продукування (творення).

Складнокоординованість, складнокоординовані організації
Однією із функцій організації як соціальної системи є пошук підходів до перерозподілу навантаження всередині системи (з однієї особи на

групу, підгрупи осіб), установлення співмірності, погодженості між складовими організації. Цю функцію бере на себе *координація*.

Складнокоординовані організації – це організації, які або внаслідок етапу розвитку, або внаслідок своєї функції (місії, призначення тощо) оперування складністю не можуть мати єдиного центру управління як однозначно адекватного способу самореалізації.

Об'єктивна сторона складності координації має місце незалежно від того, який спосіб управління застосовується в організації на офіційному рівні (через ієрархічно підпорядковані центри чи через паралельно діючі, резервні центри координації). Усвідомлення об'єктивної сторони складності (як норми сучасного світу) змушує звернути особливу увагу і виокремити ті випадки, коли безпосередньо цілі, завдання персон та організацій не розпізнаються ними як складні через те, що ці суб'єкти є носіями стереотипу нерозрізнення трудності і складності.

Крім варіантів *розуміння* складності, які перебувають у діапазоні від інструментального забезпечення її подолання (яке на суб'єктивному рівні приховує об'єктивну природу складності) до формулювання нездоланих труднощів-проблем (коли наявним стає відсутність адекватного інструменту, який би приховував об'єктивну сторону складності), трапляються випадки, коли складність суб'єктивно представлена виміром “доступності – недоступності” (тобто власне трудністю). Продемонстроване зміщення в репрезентації тої самої реальності в різні проміжки діапазону її розуміння зумовлене функціонуванням у суб'єктивному просторі саме інстанції трудності, яка на одному полюсі представлена вимірюванням кількості зусиль, потрібних для розв'язання проблеми, а на іншому – такою їх оцінкою, яка унеможливує рішення. Додамо, що ця демонстрація є водночас і демонстрацією мішаної природи суб'єктивних репрезентацій, які виникають і функціонують через представленість у мішаному вигляді самої дійсності в момент її опанування суб'єктом.

Описані випадки – *нерозрізнення трудності* як вимоги формулювання принципово іншого завдання та *неусвідомлення хибності* спроб *спрощення* складного – утворюють окрему самостійну підсистему складності соціосистеми.

На противагу думці, що предметом, гідним уваги науки, є тільки складне, тобто таке, що об'єктивно на момент дослідження не має способів розв'язання, вважаємо, що для ефективного долання меж невідомого потрібні не тільки перевірки проблеми на її об'єктивну новизну, а й розведення суб'єктивно нового і об'єктивно нового. Обґрунтовуючи це внутрішнє завдання науки, ми виходимо з того, що: 1) навіть лідери, здатні кваліфікувати проблему чи як об'єктивно нову, чи як лише суб'єктивно нову, не завжди є послідовними в цих кваліфікаціях про-

тягом періоду її утримання в актуальному стані; 2) оточення лідерів через соціальні причини може підтримувати точку зору на проблему як на об'єктивно нову, не пред'являючи публічно аспектів суб'єктивної трудності, що становить потенційну загрозу переспрямування зусиль системи на долання трудності, а не складності. Тому можна зробити висновок: опрацювання складних завдань потребує наявності в організації постійної діючої підсистеми виокремлювання трудності зі складності.

Нестереотипне розведення трудності і складності мало б диференціювати весь їх діапазон, з яким стикається суб'єкт, на такі, що забезпечені адекватними способами оперування, і такі, що потребують вчасного формулювання нових завдань, перевірки адекватності наявних способів або створення нових.

Повертаючись до думки про те, що неможливість утворення єдиних центрів управління для оперування складним спричиняється до створення центрів координування, наголосимо: в опануванні викликів координації виділяють, знову ж таки, два аспекти – утрудненість і складність [1]. Перший стосується витратності координаційного процесу і задає вектор пошуку шляхів його оптимізації, зниження витрат; другий пов'язується з онтологічною побудовою багатofункціональності координаційного процесу, складність якого не може бути зменшена без втрати сутності явища. Саме цим зумовлений ризик зменшення темпів розвитку, деградації, розвалу систем, які багатofункціональність підміняють спрощенням. Розв'язання проблем трудності шляхом редукування складності призводить не до її опанування, а до збільшення хаосу і наростання негативних наслідків складнокоординованості. Тому важливим є розуміння не тільки організацій як складнокоординованих систем, а й самого явища складнокоординованості.

Дотепер залишається актуальною теза Г. П. Щедровицького про таку властивість кентавр-об'єктів у соціотехнічних системах діяльності, як їх мішаність.

Дж. Сорос розглядає змішування, притаманні економічним відносинам [2]. Для цього він навіть вдається до використання не англomовного слова *рефлексивність* (з французької), яке допускає стирання меж суб'єкта і об'єкта. Перебуваючи в дискурсі опонування основному постулатові економічної теорії про “незалежність подій на ринку”, Сорос аналізує так звані самопідсилювальний та самозаспокійливий процеси, які є результатом дій сліпих статистичних економічних механізмів і дій учасників ринку. Протиставляючи рефлексивність рівновазі (еволюцію цін на фінансових ринках можна розглядати як рефлексивний історичний процес), цей автор фактично вказує шлях

вивільнення від мішаності. Саме обираючи інтуїтивну складову інвестування та припинення операцій, тобто вносячи в контекст творення рішення між ризиками та вигодою конкретику людської суб'єктивності (а не статистику поведінки споживання), Сорос створює інтенцію наділення тих, чия місія полягає в протистоянні змішуванню, смисловим різнобарв'ям, у тому числі і поза межами економічного зиску.

Утім, розгляд змішаності в економічній царині з боку позитивного випадку її визначення не відкидає представленості ризиків, які відбулися.

Модель багатofункціональності в експериментах з координації рухів. У ситуації, коли аспекти невдалої координації на рівні соціотехнічному розглядаються як такі, що межують з катастрофами, а в соціоекономічних системах – як вдалі чи невдалі спекуляції, слід долучитися до розгляду явища на рівні моделювання.

Попри те, що дослідження координації, проведені в діяльнісній парадигмі, спрямовувалися насамперед на вивчення координації рухів [3], виявлені тут системні закономірності багатofункціональності координації стали важливим внеском не тільки в розвиток соціотехнічних систем, а й у розуміння складнокоординованості як явища.

Звернімося до згаданого вище дослідження процесів спільної координації рухів випробуваних, які були позбавлені можливості безпосередньої взаємодії при збереженні доступності контролю параметрів управління виконанням завдань. З даних, отриманих А. Н. Назаровим, які піддавалися первинному і вторинному аналізу, випливає, що механізм координації зусиль суб'єктів у системі являє собою спіраль. Цей базовий механізм передбачає не тільки наявність кільцевих контурів зворотних зв'язків, а й утворення зв'язків між цими структурами, характерне для складніших систем. Таким чином було виявлено взаємозалежні функції, які потребують координування.

Поряд із цим дослідження Назарова [3] має безумовну наукову цінність і з погляду його, так би мовити, побічних продуктів. Відповідно до задуму цього дослідження змішування сигналів на модифікованому гомеостаті потребувало від випробуваних відстежування *всієї* варіативності напрямків координування. Натомість Назаров зіткнувся з неодноразовим униканням такого підходу випробуваними, які навчалися виокремлювати головні ознаки і, отже, досягали мети у свій – непередбачуваний дослідником – спосіб.

На нашу думку, така непередбачуваність випробуваних характеризує не стільки аспекти когнітивні, скільки соціально-психологічні, де спільно утворюваний смисл персональної продуктивності зумовлений не задумом дослідника, а рефлексивним потенціалом групи як не-

врахованого суб'єкта координації. До того ж навіть регламентовані взаємодії та комунікації вміщують санкціоновані або несанкціоновані смислові прояви учасників соціотехнічних процесів.

Реалізуючи діяльнісну парадигму, дослідження Назарова акцентувало звуження координаційного процесу не через брак можливостей (технічних і наукових передумов) реалізації інших концептів, а внаслідок відрефлексованості на той час як значимих лише певних параметрів координації, подібних компонентові взаємодії у чотирьох-компонентній рефлексивній моделі [4–6].

Підсумовуючи, можна констатувати: поняття координації ще не увібрало в себе новітніх досягнень теорій складності, рефлексивної психології, інших галузей науки. Цим ми не хочемо сказати, що смислові частини координації завжди стоять поруч із змістовими, але й не знімаємо завдання щодо об'єднання смислових компонентів координації зі змістовими, навіть якщо вони розведені в часі і недоступні для спостереження.

Отже, констатування в дослідженнях соціоекономічних, соціотехнічних систем важливості посилення уваги до людського чинника (приймання рішень, оцінювання ризиків тощо), з одного боку, та наявність складової трудності в системі складності – з іншого, зумовлюють потребу розгляду психологічних (суб'єктних) аспектів складності.

Психологічні (суб'єктні) аспекти складності. Соціально-психологічна сторона змішування трудності і складності, яку ми розглянули вище, може бути акцентована не через додаткову аргументацію чинника складності, а через апеляцію до стратегії долаття трудності, яку в розрізі соціопізнавальних аспектів було представлено в праці П. С. Перепелиці [7]. У проведеному дослідником формульованому експерименті випробувані навчалися ідентифікувати складне як *складене*, яке обов'язково можна розкласти і знову об'єднати в потрібному для знаходження рішення порядку.

У межах рефлексивної психології було розкрито специфіку проблемних ситуацій як обов'язково проблемно-конфліктних [4–6]. Виявлення нами особливих стереотипів узгодження – розуміння [8] також вказує на присутність особистісного не тільки в предметному, інтелектуальному, кооперативно-комунікативному, а й на зовсім новому інтеграційному рівні – соціально-психологічному. Ідеться про присутність індивідної і групової суб'єктності водночас на різних рівнях свого самоздійснення. Наслідком врахування таких *соціокогнітивних* складових стало включення нами у формувальні тренінгові процедури особистісного рівня саморегулювання для переосмислення проблемно-конфліктних ситуацій, розроблення спеціальних конвенційних процедур, які “працюють” саме із смисловою реальністю: дискредитують, з

одного боку, апеляції суб'єкта до декларованого ним стану нерозуміння в ситуації фактичної незгоди (весь діапазон – від лояльності до конкуренції), з другого – маскуванню ним своєї інтелектуальної неспроможності поведінкою незгоди в ситуації ймовірної інтелектуальної дискредитації.

Виявлену феноменологію і фактологію мішаності [9] когнітивної та ідентифікаційної складових ми не намагалися перетворити на спеціальні інтервенційні технології долання цієї змішаності, оскільки це явище містить у собі тільки потенцію стереотипів і належить до глибинних механізмів (які можуть бути враховані в якісному координуванні), а не до таких життєвих подій, розвінчання яких надає імпульсу розвитку в ході їх переосмислення. Але саме ця феноменологія навела нас на думку про змішаність суб'єктності, що стане предметом розгляду нижче.

Наукова і життєва подія: від події експерименту до події дослідження-впровадження

Експеримент як науковий дослідницький інструмент і як подія. На нашу думку, розглянута нами проблема вказує на потребу такого вдосконалення методів дослідження, щоб вони, з одного боку, відповідали вимогам наукового пізнання, з іншого – могли б за свій предмет брати цілісні, значимі для індивідів і груп, “нередаговані” відтинки життя.

Р. Акофф і Ф. Емері, розширюючи межі розуміння наукового експерименту наданням йому соціально-психологічного смислу, фактично переводять його у статус події [10]. Це, звичайно, не знімає з експерименту інструментальної наукової функції. Проте важливим тут є обґрунтування наявного в експерименті конвенційного аспекту. Статусу події експериментові надає введення суб'єктів, які приймають науковий результат (наукова спільнота, наприклад), у позицію потенційних свідків експерименту завдяки його чіткій регламентації як дослідницького інструменту. Подієвість як співвіднесення факту наукового знання зі швидкістю його поширення в методологічному сенсі просуває наукове знання таким чином, що інший спосіб відбиття і презентації дійсності може сприйматися певною спільнотою як певний ключ для переходу за межі очевидності (тобто як інструмент наукового пізнання).

Упроваджувальна дослідницька подія як інструмент наукового дослідження (можливості представлення науковій спільноті) У більш широкому життєвому контексті подія (яка є співвідносною з учинком [11]) виражається певною системою складових, які мають соціальне і особистісне значення одночасно, і хоча не виходять з без-

посередньої зумовленості, іноді – через неочевидні механізми – складають одне ціле.

Саме така суб'єктивна складова спільної події, яка переводить звичайних учасників спільноти чи взаємодії у статус авторів (навіть якщо вони якийсь час не усвідомлюють ні такого статусу події, ні її значення для майбутнього), є першою сходинкою, що наближає звичайне впровадження до дослідження. Життєво значимий захід, який не може бути затиснутий в експеримент (у систему тестів, опитувань тощо) через свою цілісність, тим не менше є доступним для описання його потенційному свідкові – науковій спільноті. Опис події в термінах інструменту перетворень етапів розвитку організації в частково штучних умовах скорочує виклад з протокольного (тобто повного) до інструментального. Наявність численних матеріалів – протоколу (відеопротоколу) події, результатів проміжних тестувань, текстів угод і правил (що регламентують дії сторін), письмових самодосліджень, проектних завдань, презентацій та схем (як опремеченої думки, так і в сенсі традиції рефлексії, що є схематизацією, тобто апогеєм рефлексії) – при потребі спільноти долучитися до вдосконалення цього інструменту чи до його перевірки забезпечує їй таку можливість. Тобто впроваджувальна дослідницька подія може презентуватися спільноті як формально-процедурною мовою, так і мовою у вигляді її “живого нерву” – з проникненням у суб'єктивні вирази персональної та корпоративної значимості.

Проблема включення в подію самого дослідника-спостерігача.

Особливість такого наукового дослідницького інструменту [10] полягає в неможливості його породження (здійснення) без включення в подію самого дослідника-спостерігача в статусі її учасника. Тобто спостерігач повинен брати участь у події, отже, мати спільність із учасниками, тоді як учасник повинен мати можливість для спостереження. Обидві ці ролі – учасника і спостерігача – мають скоординуватися таким чином, щоб не тільки не нівелювати основної ролі, а й не шкодити її реалізації та забезпечувати ефект підсилення.

У широкому життєвому контексті подію визначає персональний або колективний вчинок. Цю її ознаку можна було б вважати функціональною вимогою до того наукового інструменту, який ми намагаємося створити. Продовженням припущення такої можливості стало б формулювання додаткових вимог до цього дослідницького інструменту: оснащення його способами координації ролей спостерігача та учасника і долання змішування цих ролей окремими суб'єктами (і спостерігачами, і власне учасниками) як у ході події, так і після її завершення.

Але вчинок як контрольована повторювана реальність не є і не може бути ні етичною позицією, ні технологією. Тому вимога наявності в події простору для вчинків і критерію наявності вчинку в події – дослідницькому інструменті – речі не тотожні (хоча зусилля суб'єкта із запобігання змішуванню різних ролей чи його самовизначення на непритаманне поєднання дії і спостереження можна вважати дійсною особистісною новацією, виявом сили духу).

Таку подію ми називаємо дослідницькою впроваджувальною практикою. На полюсі практики (тобто для її споживача) вона головною метою має отримання для організації ресурсу (наприклад актуальних, наукових знань через суб'єктивне відтворення), а на полюсі дослідження (для дослідника-спостерігача) – додаткову перевірку теоретичних положень. Упроваджувальне дослідження при певній фіксації майже збігається з обсягом поняття *формульованого експерименту* як інструменту отримання нових даних для майбутніх теоретичних узагальнень. Водночас воно відрізняється від експерименту, бо оперує більше ніж однією змінною, яка, власне, вивчається. У впроваджувальній події механізми, функції (а значить, і показники) не можуть не бути взаємозалежними з тієї причини, що головною метою такого інструменту є запобігання нееквівалентному спрощенню реальності (що неминуче відбувається в експерименті).

Координація ролей дослідника і спостерігача. Поняття значущої спільної події містить у собі й суб'єктивну складову, яка проходить узгодження з іншими суб'єктами і, таким чином, отримує об'єктивізацію [10].

Так, розглядаючи ролі дослідника (спостереження – як провідну діяльність і участь – як додаткову), бачимо, що перебування дослідника в події в ролі її безпосереднього учасника стає для нього ключем, що відкриває доступ до смислів, механізмів, суперечностей, які заважають організації, що є споживачем послуги, опанувати виклик складності. Відповідно для учасника основною діяльністю є пошук відповідей на виклик, додатковою ж – спостереження як інструмент розширення можливостей. При цьому поєднування цих ролей стає для учасника певним додатковим викликом. Організуючий бік ролі участі, яку час від часу “виконує” дослідник, полягає в запобіганні такому переважанню учасників через виконання ними різних ролей, що здатне знівельовати смисл пошуку. Цей бік ролі проявляється і в тому, що критерій подієвості вимагає від організаторів підсилення чи послаблення факторів, які актуальну подію перетворювали б з образу та ситуативного стану (через їх порівняння) у факт прожитого із смислом відтинку життя. Ресурс спостереження (дослідження), який мають учасники, являє собою також ресурс і для тих, для кого основною є роль

дослідника: процедури самодослідження, які застосовуються у впроваджувальній події, завдяки самостійному підмічанню учасниками смислових перешкод для пошуку і їх усуненню, сприяють зосередженню на розв'язанні проблем, чим підсилюють мотивацію до участі та мінімізують ризики розчарувань, зменшуючи тим самим обсяг витрат дослідників на організаційну підтримку.

Внутрішні ролі дослідників є протилежно спрямованими. Так, виконання ролі учасника вміщує функцію скорочення відстані між дослідником і учасниками події для проникнення в смислове її поле, що спричиняє ризик впливу події на спостереження. З іншого боку, автономізація дослідника (віддалення від ролі участі для концентрації на спостереженні) тягне за собою ризик відриву від смислового поля події. Розв'язати цю проблему змішаності суперечливих ролей можна: по-перше, через координацію ролей спостереження і дії в середовищі самих дослідників (розподілом ролей у їх групі); по-друге, через координацію процедур, які зміщують рольове навантаження в зону доступності; по-третє, через забезпечення доступу учасників до спостереження за дослідниками (через такі процедури, як реконструкція учасниками задуму авторів проекту, реконструкція процедур, правил, переговорів як складових проекту, включення в подію інтерв'ю, наприклад, на тему "Як ви оцінюєте спрацьованість команди виконавців?"), наділення певної групи учасників роллю спостереження тощо).

Утримання спеціалізації ролі та забезпечення вчасності переходу від однієї ролі до іншої потребує наявності в структурі події спеціального модуля узгоджень, що реалізується як напередодні події, так і в ході її здійснення. Через процедури узгодження відбувається об'єктивізація процесу як для самих учасників, так і для наукової спільноти.

Значуща подія має потенціал впливу на учасників, які, створюючи цю подію своїми діями, є одночасно її спостерігачами. Значуща спільна подія є простором здійснення спільного вчинку [11].

Рефлексивне управління: авторське бачення

Вкладання в поняття координації смислового аспекту засвідчило, що координування, яке його не враховує (тобто таке, що базується на застарілому розумінні координації), може бути не тільки невдалим, а й стати окремим чинником примноження складності. Розв'язати проблему координації як *проблему координації ролей* спостерігача та учасника у спільній події, що об'єднує дослідника та досліджуваного, можна тільки через розгляд підсистеми рефлексії.

Зміст поняття рефлексивного управління, яке видається нам найбільш вірогідним при визначенні шляху розв'язання проблеми ко-

ординації, перебуває в діапазоні використання від боротьби до етичного вибору, насичення його психологічним змістом [12], що позначає самостійну *проблему неоднозначності, несталості поняття*.

Проблема неоднозначності поняття. Аналіз поняття з міждисциплінарних позицій виявляє тенденцію розуміння рефлексивного управління як управління рефлексивним процесом, хоча явної вираженості ця тенденція і не набуває. Це можна пояснити тим, що автори, чий тлумачення поняття утворюють зазначену тенденцію, спираються на моделі рефлексії, які здебільшого концентруються на схематичному результативному підході. І. М. Семенов кваліфікує їх як “зворотні моделі”, тобто такі, які, по-перше, для здійснення рефлексії потребують зупинки основної діяльності, по-друге, у момент зупинки спрямовані фактично лише в минуле і сучасне.

Обмеженість “зворотних” моделей зумовлена непроробленістю в них процесуальної сторони рефлексування як безпосереднього чинника продуктивності. Наше авторське бачення рефлексивного управління полягає в необхідності розгляду його як *системи управління рефлексивним процесом*, який може бути не тільки детально (протокольно) описаний, а й змодельований. Розуміння рефлексивного процесу як послідовності змін рефлексивних рівнів (інтелектуального, особистісного і міжсуб’єктного, перемежованих змістовим) розширює поняття координованості в частині співвіднесення в ньому формалізованих та неформалізованих (сміслових) складових координації. Опора впроваджувальної технології на концепцію групової рефлексії, у якій модель рефлексивно-продуктивного процесу містить не тільки комунікативно-сміслову, а й соціокогнітивну складову, відкриває можливості розширення її статусу до водночас дослідницької, яка може презентувати науковій спільноті явище рефлексивного управління.

Психологія рефлексії. Внесок експериментального вивчення процесу рефлексії у побудову системи рефлексивного управління. Звернімося до низки експериментальних досліджень, виконаних у традиціях психології рефлексії, які, хоч і не апелювали до поняття рефлексивного управління, але фактично забезпечили свою частину об’єднання двох підходів до вивчення рефлексії – методолого-праксеологічного та психологічного.

Так, у різних констатуючих і формуючих серіях під час індивідуальних і групових досліджень [4–6] було показано можливість управління рефлексивним процесом у межах моделюючої ситуації розв’язання малої творчої задачі. Спеціальні порівняння індивідуальних і групових рішень одних і тих самих досліджуваних засвідчили принципову обмеженість підходів, адекватних при управлінні рефлекс-

сивним процесом у випадку індивідуального розв'язання задачі, для їх застосування при груповому розв'язанні [13].

Внесок дослідження багатофункціональності координації при дослідженні координації рухів. Звернувшись знову до отриманих А. І. Назаровим даних, що не потрапили в поле зору дослідника при вивченні координації рухів [3], можемо дійти висновків, подібних до тих, які були зроблені нами при вивченні функціонування рефлексії в ситуації розв'язання малих творчих задач.

Маємо підстави констатувати, що в експерименті Назарова омиання випробуваними певних дій стеження та реагування відбувалося внаслідок їх орієнтування в соціально-психологічному ресурсі, до якого вони були залучені, і саме його використання давало їм змогу орієнтуватися і знаходити рішення (хоча з погляду дослідника для випробуваних був доступний тільки контроль параметрів). Виявлені в дослідженні системні закономірності багатофункціональності координації стали важливим внеском у розробку шляхів побудови системи рефлексивного управління.

Від управління рефлексивним процесом до формування системи рефлексивного управління

Управління рефлексивним процесом у проектах розвитку організацій. Окремі типи реалізованих нами проектів розвитку організацій, які можна узагальнено представити як “інтелектуальний продукт” (забезпечення інноваційних процесів в організаціях та процесів передачі знань), “конкурси-атестації” (забезпечення організацій необхідними зовнішніми та внутрішніми трудовими ресурсами, у тому числі опосередковано – через застосування стратегії “подвійної мішені”), “клімат” (надання організації необхідного ресурсу, відсутнього у її внутрішніх відносинах, – такого як, наприклад, організаційна культура, – або нейтралізація того, що становить від’ємну сторону ресурсу, – наприклад, систематичні конфлікти чи супротив змін) підтвердили можливість здійснення рефлексивного управління опосередковано – через залучення в організацію зовнішньої групи розвитку (виконавця проектів).

При виконанні зазначених типів проектів управління рефлексивним процесом стало можливим завдяки застосуванню спеціальної системи рефлексивних процедур [10], через які фактично здійснювався сутнісний вплив на рефлексивність. Рефлексивне управління реалізувалося в проектах у колективно-розподілений (між замовником і виконавцем проектів розвитку організацій) спосіб, який можна назвати управлінням рефлексивним процесом, втіленим у результат.

Щоб обґрунтувати можливість набуття цими окремими реалізованими проектами розвитку організацій статусу системи формування рефлексивного управління як дослідницького інструменту, звернемося до різних традицій використання поняття системи.

Складнокоординованість – невідповідність функції та структури. Будь-яке дослідження системи, що має власну мету і свідомі завдання, невідворотно перетворюється на процес взаємодії – кооперативної чи конфліктної – дослідника та системи, яку він вивчає. Основою цієї взаємодії є певним чином пов'язані процеси взаємного усвідомлення ситуації [14], у тому числі усвідомлення власної позиції та позиції свого партнера по взаємодії. Саме такого роду структури В. Лефевр назвав рефлексивними [15].

Оскільки, як зазначалося вище, в умовах складнокоординованості порушується відповідність функції і структури (чи внаслідок невикористаності функції до оформлення її в спеціалізованій структурі, чи через втрату застарілою структурою своєї функції), опис рефлексивних процесів, які здатні зафіксувати дисбаланс структури та функції, свідчить на користь вивчення рефлексивного процесу в процедурах дослідження-впровадження проектів розвитку.

Згідно з принципами системного аналізу в системі управління організацією нами виділяється підсистема рефлексивного управління як управління рефлексивними процесами, функції якої визначаються на основі декомпозиції системи як цілого [10].

Структурно-функціональний аналіз, спрямований на визначення шляхів формування системи рефлексивного управління, зосереджується на таких ключових аспектах системи, як вхід, розвиток, вихід, відповідність (чи її відсутність) між структурами і функціями координації рефлексивних процесів [14].

Досвід відповідно до системного підходу можна представити через систему розподілених точок зору, своєрідний розподілений синтез, коли завдання остаточного синтезу не є обов'язковим. Тобто слід визнати, що в допоняттєвому, докатегоріальному рівні міститься ресурс рефлексування, який можна опановувати як розподілення, утримування та відтворення точок зору не в індивідній, а інтерсуб'єктній когнітивній площині.

Тенденції суб'єктивного опанування складності: суперечності стабілізуючої і виокремлювальної тенденцій. Розглядаючи складність як об'єктивну характеристику, ми звертали увагу на тенденції її суб'єктивного опанування: *стабілізуючу* – яка провокує спрощення, і *виокремлювальну* – яка реалізує свідоме самовизначення на витрати з утримання складного без його спрощення. Стабілізуюча тенденція підпорядковується *принципові редукування*, виокремлювальна – прин-

ципові *інновації*. Остання тільки на першому етапі її реалізації може здійснюватися як свідоме докладання додаткових зусиль. Проте на наступних етапах, якщо додаткові зусилля не вдасться компенсувати застосуванням нового, здатного подолати суперечності, способу, виокремлювальна тенденція перетвориться на стабілізуючу. Саме суперечність зазначених тенденцій забезпечує життєздатність системи. Аргументація підпорядкування цих тенденцій головній ознаці в системі – саморегульованості – не означає відсутності цілеспрямованості систем.

Критерії сформованості: від цілеспрямованості до автономності системи. Система діє цілеспрямовано [10], коли й надалі переслідує одну й ту саму мету, змінюючи власну поведінку при зміні зовнішніх умов. Так можна перевірити, чи має система цілеспрямованість: порушуючи зовнішні умови, відстежувати, чи зберігається цілеспрямованість її дій. Це положення підтверджує можливість таких процедурних реалізацій дослідницького інструменту, які б з очевидністю змінювали умови, що дало б змогу перевірити, чи має система цілі збільшення обсягу рефлексування до потрібного їй (організації) для опанування складності.

Одним з головних завдань системи є відтворення її автономності, яка досягається завдяки обміну ресурсів із зовнішніми системами. Максимальної автономності системи досягають за умови прагнення до ідеалу [10]. Забезпечення автономності підсистем залишається магістральним шляхом прогресу. Крім цього, розвиток системи рефлексивного управління через процедури координації рефлексивного процесу повинен відбуватися згідно з іншими методологічними передбаченнями, такими як *диференціація* – перехід від синкретичного до все більш самодиференційованого типу [14], *індивідуалізація* та *ідентифікація* [10]. Такому розвитку відповідають різні рівні системи, у тому числі суперструктура цінностей і символів [16].

Вищезазначені методологічні принципи використано нами для розробки спеціальних процедур групової рефлексії як певних підсистем координації суб'єктів у межах формування системи рефлексивного управління. Візьмемо, наприклад, описаний вище узгоджувальний модуль. У ньому використовуються оформлені у письмовому вигляді “передуюча угода” і додаток до неї – “правила, принципи, цінності рефлексивного тренінгу-практикуму”. Поступово розділ тексту “цінності” з розмитого (порівняно з більш чіткими “правилами” і “принципами”) регулятиву стає спочатку колективним інструментом долання неповної визначеності правил в унікальній події, а потім – у процедурі публічного самодослідження учасників (рефлексії) – ми можемо спо-

стерігати як їх ціннісну ідентифікацію, так і інструментальну диференціацію.

Зафіксувати моделювальну здатність інструменту “дослідження–впровадження” у відтворенні означених вище принципів можна також і в процедурі перетину тематичних груп та мікс-груп, яка, попри наявність потенціалу підвищення творчої конфліктності (процедура вимагає від учасників підтвердження свого рівня компетентності в нових умовах – в інших тематичних групах перед новими людьми), забезпечує розширення обсягу рефлексування.

Наступним рівнем перевірки дієздатності дослідницького інструменту (крім перевірки можливості моделювання управління рефлексивним процесом, зафіксованого за фактом його здійснення в площині практичної вигоди) є рівень теоретичного формулювання критеріїв сформованості рефлексивного управління, які б відбивали процесуальний бік формування та збігалися при здійсненні. Тому постає потреба розглянути підходи щодо формування.

Парадокс формування суб’єктності. Обґрунтування на попередніх етапах викладення невідповідної центрованості суб’єктності як одного з чинників складнокоординованості відкриває новий бік проблеми, яку можна визначити як *парадокс формування суб’єктності*. Це означає, що аспект адекватності центрування суб’єктності треба включити до переліку об’єднаних метою формування завдань, які протистояли б дії чинників складнокоординованості. Проте саме це і є парадоксальним, бо суб’єктність – це самодетермінована сутність.

Проявом цього парадоксу є неоднозначність у співвіднесеності понять інтервенція, культивування та формування. Посилаючись на більш докладний аналіз цієї проблеми в попередніх роботах [17], тут лише зазначимо, що парадокс може бути розв’язаний згідно з ресурсним підходом до суб’єктності, який постулює автоматизм взаємопереходів інтрапсихічного та інтерсуб’єктного.

Долання парадоксу формування суб’єктності: створення спільного контуру події. Переходячи від аналізу ситуації до аналізу події, ми переходимо від аналізу інтерсуб’єктності до розуміння повноти групового суб’єкта, яка охоплює і знімає суперечності. У межах групового суб’єкта інтрапсихічне поле охоплює вчинки, дії, позиції і впливи окремих учасників як складові взаємної інтрасуб’єктності. Групову суб’єктність із ресурсного погляду виявляє певний автоматизм зміни (флуктуацій і взаємопереходів) інтрапсихічного та інтерсуб’єктного. У разі виснаження ресурсів існування суб’єктності в індивідуалізованій формі відбувається нібито стрибок, перехід у групову синкретичну форму суб’єктності, яка онтологічно є первинною і більш ресурсною. Саме в ній накопичується потенціал виокремлення

як наростання певних суперечностей, напруження, втоми від єдності. Взаємопереходи цих двох іпостасей суб'єктності відбуваються з накопиченням чинників подальшої само-детермінованості.

Щоб реалізувати намічений шлях подолання парадоксу формування суб'єктності в межах груп-рефлексивного підходу формулюється *принцип спільного контуру*, в якому забезпечується простір інтерсуб'єктності між досліджуваним і дослідником, створюється можливість досягнення повноти групового суб'єкта. У спільний контур соціально-психологічного аналізу вводиться не тільки суб'єкт – досліджуваний (особистість, група, організація), а й суб'єкт-дослідник в індивідуальній і груповій його іпостасях (психолог, команда тренерів, наукова спільнота).

Сказане фактично означає, що парадокс знесуб'єктнення у вивченні суб'єктності можна подолати через створення спільного контуру породження сенсу дослідницької події обома сторонами суб'єкт-суб'єктної взаємодії –дослідником і досліджуваними. Ця теза в межах груп-рефлексивного підходу є дійсно радикальною, бо йде значно далі, ніж розгляд етичних проблем захисту гідності досліджуваного через укладання інформуючої угоди про участь у дослідженні (прообраз нашої “передуючої” угоди). По суті, йдеться про створення спільної значущої події, яка об'єднує дослідника і досліджуваного, і спільної рефлексії вчинків у цій події, що дає змогу відкрити сенсові джерела самодетермінації суб'єктності.

Поняття культивування, формування, інтервенції. Утворення спільного контуру події значною мірою відповідає принципів середовищтворення (“середообразования”) [6; 18], який пропонує вплив не на предметний бік рефлексування, а на чинники його опосередкування та на середовище (оточення). За підходом “середовищтворення” закріпилася назва “*культивування рефлексії*”.

Однак попри те, що поняття культивування відповідало викликовій забезпечення тієї частини координації, яка стосується координації її неформалізованих чинників [6; 18], воно має обмеження, яке визначається його просуванням у процесі розвитку поняття в напрямку нарощування його відмінностей, а не збагачення.

У понятті *формування* передусім мало сенс акцентування на смисловому аспекті процесу на протигагу змістовому (принаймні в розрізі його розуміння як поетапного формування розумових дій, за яким свого часу це поняття було закріплене) як протиставлення формування та культивування [6].

Сьогодні така тактична мета, що визначала той період, не повною мірою відповідає методологічній настанові про формування як “формування психічного” (у якій реалізується методологічний прин-

цип єдності свідомості і діяльності). Тому ми наполягаємо на збагаченні поняття формування аспектами спільного контуру події, прообразом яких було поняття культивування.

Інтервенція як підсистема формування. Цікаве для нас поняття *інтервенції* як впливу (англ. *intervention* – втручання) також має смислове навантаження практичного і теоретичного значення. Близькість його використання до нашої традиції вживання поняття *формування* стає очевидною з такого твердження: “Об’єктом психологічної практики є зміни в процесах, а методом – інтервенція” [19].

Відвертість терміна “*інтервенція*” не насторожує нас ні в змістовому, ні в етичному плані. Ми цілком згодні з тим, що “психологія дуже вміла в оберненні людей на речі, і найбільша іронія сучасного психологічного методу в лабораторно-експериментальній парадигмі полягає в тому, що людей, яких вивчають, називають “суб’єктами”, тоді як актуально з ними поводяться як з об’єктами. У психологічних дослідженнях, що найбільш послідовно базуються на кількісних підходах, реально лише психолог є суб’єктом, який спостерігає й вимірює поведінку інших” [20]. Але ми згодні також з тим, що “треба весь час тримати в голові, що вони (ці інші. – М. Н.) теж активно намагаються створити смисл того, що ми робимо в будь-якому дослідженні” [там само].

У терміні “інтервенція” нас приваблює однозначність адресації впливу, чітке визначення статусу ресурсоотримувача і ресурсонадавача, чим наповнюється смисл впливу. У ньому позначено моменти входження в систему, привнесення в систему ресурсу для її перебудови. Водночас вважаємо за доцільне визнати наявність у понятті “формування” аспекту втручання саме через те, що це визнання чітко ставить вимогу створення балансів для запобігання суб’єкт-об’єктній реалізації впливів. Лінія вдосконалення цього аспекту полягає, *по-перше*, у просуванні за межі розгляду етичних проблем (захисту учасника дослідження) через визнання того, що у дослідника і досліджуваного є спільний смисл дослідження. Доповнення спрямованого на захист досліджуваного конвенційного аспекту їх відносин (“інформуюча” угода) стороною *співавторства* учасника в події як *співзмовника напряду втручання* і забезпечує створення спільного контуру дослідження-впровадження. Отже, визнання впливу (інтервенції) у формуванні переводить його (формування) в статус суб’єкт-суб’єктної реалізації. *По-друге*, межі прийнятної інтервенції рефлексуються сторонами в спеціальних процедурах, якими є: укладання попередньої угоди та перевірка її дотримання при підбитті підсумків події. Це не тільки виходить на рівень етичного регулювання, а й уводить у дію процедурний (тобто відтворюваний) аспект процесу дослідження.

У викладеному вище бачимо продовження традиції, за якою формування психічного розглядається як набуття ним нової, більш розвиненої форми, яке відбувається в ході діяльності суб'єкта. Збагачення цієї традиції опосередковується аксіологічними засадами суб'єктної паритетності, які регулюють умови формування інтерсуб'єктного простору спільної події між дослідником і досліджуваним. Вдаючись до метафори, ми б сказали, що розв'язання парадоксу долається *“естафетою” форм суб'єктності*.

Процеси спільної координації рухів як прообраз спільного контуру події. Базовий механізм координації зусиль суб'єктів, за А. І. Назаровим [3], передбачає не тільки наявність кільцевих контурів зворотних зв'язків, а й утворення зв'язків між цими кільцевими контурами, характерне для більш складних систем. Тому координація зусиль суб'єктів у системі має розглядатися як певна підсистема. Оскільки ця система належить до підсистеми рефлексивного управління, то їх зв'язки можуть відповідати типу, що позначається як спіраль. З цього робимо висновок, що спільний контур дослідника і досліджуваного у випадку формування системи рефлексивного управління теж, імовірно, матиме спіральну форму координувальних взаємозалежних функцій.

За фактом, основною процедурою рефлексивного тренінгупрактикуму (провідної форми впроваджувально-дослідницької події) є *коло обговорення*. Певні правила, якими воно регламентується, можуть консолідувати зусилля тренера та учасників у предметному плані в публічному форматі, а смислові – переводити у внутрішній план тренера та кожного з учасників. Так само існують регулятиви, де в публічному форматі відбувається коло обговорення смислового, комунікативного та узгоджувального рівнів, а, відповідно, інші підрівні і далі функціонують у внутрішньому плані учасників.

Те, що перебуває у фактичному рефлексивному процесі, але знаходиться поза форматом (спеціалізацією) процедури, неодноразово проявляє себе на *“алогічному”* (щодо процедури) рівні. Ці прояви слугують тренером як інформація, що допомагає йому застосовувати ту чи іншу процедуру, в основі якої лежать кільцевий і спіральний принципи. Іноді якийсь з підрівнів набуває статусу наскрізного. Прикладом цього можуть бути *питання на зрозуміння*, які чергуються з *висловлюваннями, що змістовно нарощуються* від одного до іншого виступу учасників у колі обговорення.

Питання на зрозуміння і розвиток, які, відповідаючи за *розуміння*, одночасно препарують і предмет, і позицію, являють собою, таким чином, інструмент, який утримує в наскрізному статусі і *взаємоузгодженість*. Комбінований спосіб їх реалізації (з огляду публічної і вну-

трішньої частин – готуються у внутрішньому плані учасника, реалізуються після виступу чергового в колі) демонструє спорідненість кільцевого зворотного зв'язку зі спіральним. Таку ж потенцію спірального зв'язку мають процедури “*проб лематизації*”, яких хоч і немає в кожному колі обговорення, але вони існують як імовірність того, що хтось – учасник або тренер – вибере способом своєї участі в обговоренні саме проблематизацію, тобто пропозицію кардинальної зміни напрямку предметного чи смислового пошуку з обґрунтуванням підстав для ухвалення рішення про зміну напрямку.

Отже, застосування будь-якого типу кола обговорення є реалізацією кільцевого принципу. Основним же вектором реалізації спірального принципу є зміна типів кіл обговорення. Відтак акцентуємо на немеханістичному трактуванні зміни кіл обговорення як утворення зв'язку з наступним колом. Так, заборона оцінювання будь-яких інноваційних тверджень, що з'являються в ході кола *обговорення ідей*, змушує людей утримуватися від притаманних їм спонтанних оцінних реакцій. Напруження цього етапу змінюється колом *ставлення до доробку* як у персоніфікованому, так і в груповому значенні. Спрямоване правилом заміни оцінки (тобто двополюсності) на кваліфікацію (тобто багатомірність) коло ставлення виконує не тільки функцію розвантаження попереднього напруження, а й функцію інтегрування, що й забезпечує очевидне для всіх зростання обсягу відрефлексованого.

Комбінуючи такі змістові типи кіл обговорення, як нарощування ідей, формулювання ставлення, структурування–узагальнення, спіральне нарощування з циклічною основою, доходимо до особливого типу групової дискусії – *рефлексії* (публічне самодослідження), який виконує функцію зв'язку між рівнями та проникнення в смислове в найбільш потужний спосіб, де головною місією – завдяки наявності соціально-психологічного ресурсу групи – є проникнення в глибинне персональне і тим самим виокремлення себе з групового.

Принцип циклічності на цьому рівні майже не працює. Навпаки, повторні самодослідження в одній тій самій процедурі майже не трапляються. Будь-якої регламентації скеровування процесу входження в самодослідження не допускається. Досягнення майже стовідсоткової участі досліджуваних (учасників події) в процедурі підпорядковується швидше принципіві “снігової кулі”, ніж нарощування, який може розглядатися як аналог спіралі. Для цієї процедури характерним є, з одного боку, подальше функціонування групового суб'єкта, а з іншого – його розщеплення. Ефект “снігової кулі” підтримується саме натхненням учасників, але кожен з них у своєму самодослідженні (хоча і може включати в його межі ідентифікацію із цією спільнотою) переважно

реалізує тенденцію виокремлювання як слідування імпліцитній інструкції, закарбованій у терміні “само дослідження”.

Реалізація всіх цих принципів системного підходу в процедурах рефлексії показана нами раніше [21], де обґрунтовано злиття компаній як модель складнокоординованих організацій. На цьому ж прикладі розкрито зміст формування системи рефлексивного управління як смислової координації рефлексивним процесом в організаціях, які зливаються, та показана можливість її відтворення різними виконавцями.

Висновки

1. У світлі викладеного вище поняття складнокоординованості не вичерпується складністю координування в організації, зумовленою об'єктивним характером складності предмета її діяльності, а набуває додаткового значення складнокоординованості як явища, підсистемою якого є неповна ідентифікація складності, опосередкована суб'єктивним її вираженням у вигляді труднощі. Останнє зумовлює потребу створення постійно діючої підсистеми виокремлення труднощі як одного з проявів складності. Невідповідність агентської (суб'єктної) підсистеми викликам складності є підмножиною складності. Явище складнокоординованості притаманне й тим соціосистемам, які не тотожні організації.

2. Поняття формування системи рефлексивного управління, якщо розглядати його на системному рівні, охоплює діапазон критеріїв завершеності – від здатності системи замовника перебувати в розвитку разом із системою виконавця до набуття обома системами здатності до відтворення свого нового образу-ідеалу як прояву автономності.

3. Формування правомірно розглядати як процес творення нових форм психічного, що, асимілюючи зміст понять культивування та інтервенції, може реалізовуватися в межах упроваджень-досліджень як проектна мета-технологія.

4. Під “рефлексивним управлінням” доцільно розуміти управління, що містить у собі підсистему управління рефлексивним процесом і здійснюється як щодо сталих суб'єктів, так і щодо суб'єктів, котрі перебувають на стадії становлення.

5. Парадокс формування системи рефлексивного управління долається створенням спільного контуру події, яка через контроль використання ресурсів створює паритетні умови для реалізації різних типів суб'єктності (ресурсні можливості кожного типу зумовлюють їх взаємоперехід).

6. Поняття координації, розглянуте в контексті можливостей здійснення рефлексивного управління, розширює свій обсяг, охоплюючи, зокрема, смислову координацію.

7. Дослідження-впровадження незалежно від форми реалізації, – чи в межах конкретного рефлексивного тренінгу-практикуму, чи за умови включення його в проектну мета-технологію, – може розглядатись як дослідницький інструмент, що відповідає вимозі об'єктивної фіксації даних, які розкривають закономірності психічного, та забезпечує відтворення цих закономірностей.

Л і т е р а т у р а

1. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
2. *Сорос Дж.* Алхимия финансов. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 416 с.
3. *Назаров А. И.* Опыт исследования координации группового управления. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 69 с.
4. *Степанов С. Ю., Семенов И. Н.* Психология рефлексии // Вопр. психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
5. Рефлексия в организации мышления при совместном решении задач / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов, М. И. Найденов, Л. А. Найденева // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1989. – № 1. – С. 4–9.
6. *Степанов С. Ю.* Развитие рефлексивной культуры госслужащих инновационно-гуманистическими методами: Автореф. дис... д-ра психол. наук. – М., 1989. – 48 с.
7. *Перепелица П. С.* Психология решения старшеклассниками сложных конструктивно-технических задач: Дис... канд. психол. наук. – К., 1985. – 100 с.
8. *Найдьонов М. І.* Конвенційні та когнітивні стереотипи як складові складнокоординованості // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості і обдарованості: Зб. наук. пр. / За ред. В. О. Моляко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2007. – С. 148–159.
9. *Найдьонов М. І.* Коаліційна модель суб'єкта соціалізації // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. Сер.: Психол. науки. – 2006. – Вип. 41.– Т. 2. – С. 26–33.
10. *Акофф Р., Эмери Ф. О.* целеустремленных системах: Пер с англ. / Под ред. И. А. Ушакова. – М.: Сов. радио, 1974. – 272 с.
11. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
12. *Найдьонов М. І.* Складнокоординованість соціосистем та організацій як соціально-психологічний феномен // Наук. студ. із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 15 (18). – С. 60–89.
13. *Найденева Л. А.* Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся: Дис... канд. психол. наук: 21.09.1993. – К., 1993. – 192 с.
14. *Блаберг И. В., Юдин Э. Г.* Становление и сущность системного подхода. М.: Изд-во УРСС, 1973. – 270 с.

15. *Лефевр В. А.* Конфликтующие структуры. – 3-е изд. – М.: Ин-т психологии РАН, 2000. – 136 с.
16. *Берталанфи Л.* Общая теория систем: Критический обзор // Исслед. по общ. теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23–82.
17. *Найдьонов М. І.* Парадокс формування суб'єктності: груп-рефлексивний підхід до тренінгових технологій // Вища освіта України. – 2007. – Тем. вип. “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: моніторинг якості освіти”. – Дод. 3 (Т. 7). – С. 264–273.
18. *Найденов М. И., Найденова Л. А.* Стратегии организации рефлексивной развивающей среды // Проблемы розвитку та вдосконалення психологічної служби системи освіти: Тези конф. – Донецьк, 1994. – С. 14–16.
19. A scientific approach to psychotherapy. The Danish Psychological Association. – Fredeficia: Elbo Grafisk Printing, 2007. – 44 p.
20. *Parker I.* Qualitative psychology: Introducing radical research. –New York: Open University Press, 2005. – 185 p.
21. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління для забезпечення злиття компаній // Практ. психологія та соц. робота. – 2007. – № 7. – С. 46–54.

© **Найдьонов М. І.**

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

В. М. Духневич

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 2006 РОКУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто особливості впливу на електорат громадських організацій як суб'єктів політичного життя. Висвітлено роль громадських організацій у сучасному українському суспільстві. На конкретному прикладі показано особливості участі громадських організацій у парламентських виборах 2006 р. Розкрито сутність уявлень пересічного громадянина щодо майбутніх виборів, його очікування від свого вибору та готовність відповідати за нього.

Ключові слова: громадська організація, політичний вибір, відповідальність, ставлення до виборів.

Рассмотрены особенности влияния на электорат общественных организаций как субъектов политической жизни. Освещена роль общественных организаций в современном украинском обществе. На конкретном примере показаны особенности участия общественных организаций в парламентских выборах 2006 г. Раскрыты сущность представлений рядового гражданина о предстоящих выборах, его ожидания от своего выбора и готовность нести за него ответственность.

Ключевые слова: общественная организация, политический выбор, ответственность, отношение к выборам.

Peculiar features of public organizations' as political life subjects impact upon the electorate have been examined. The role of public organizations in the contemporary Ukrainian society has been elucidated. The peculiarities of public organizations participation in the parliamentary election in 2006 have been revealed with the help of the specific example. The essence of an average citizen's ideas about the future election, his/her expectations towards his/her own choice and the readiness to assume the responsibility for it have been exposed.

Key words: public organization, political choice, responsibility, attitude towards election

Проблема. Вибори Президента, що відбулися в нашій країні восени 2004 р., Помаранчева революція, розшарування суспільства на тих, хто підтримав “помаранчевих”, і тих, хто за “біло-блакитних”, і т. ін. – усе це зумовило перебіг виборчої кампанії 2006 р. (вибори до

Верховної Ради, місцевих органів влади). Фактично під час останніх виборів тривала *боротьба*, започаткована ще від президентських виборів 2004 р.

З огляду на особливості передвиборної кампанії 2006 р. потребували спеціального психологічного дослідження *уявлення* пересічного громадянина щодо майбутніх виборів, його *очікування від вибору* і *готовність* взяти на себе *відповідальність* за свій вибір тощо. Одним з осередків, через який можна досліджувати соціально-психологічні процеси і чинники, що впливають на готовність особистості зробити політичний вибір, є громадська організація. З іншого боку, саме громадська організація стає інструментом впливу на готовність індивіда здійснити політичний вибір.

В останніх публікаціях увага дослідників в основному концентрувалася на окремих характеристиках Помаранчевої революції [1–5] або на її розгляді як системного явища [див., наприклад, 6–11]. На нашу думку, слід приділити більш пильну увагу дослідженню ролі й місця громадських організацій під час виборчих перегонів, вивченню форм і методів їх впливу на громадськість, зокрема на перебіг подій під час виборчої кампанії.

Отже, досі не було спеціальних досліджень громадських об'єднань як суб'єктів мобілізаційних дій, що впливають на інтеграційні процеси в суспільстві. Це й визначило, зрештою, актуальність нашого дослідження.

Мета статті: з'ясувати особливості впливу, що здійснюють громадські об'єднання на електорат задля формування в пересічного громадянина відповідальності за власний політичний вибір.

Об'єкт дослідження – громадські організації як суб'єкт політичного життя суспільства. *Предмет* – мобілізаційні дії громадських організацій, спрямовані на формування готовності особистості до здійснення свідомого політичного вибору. *Завданнями нашого дослідження* було: здійснити теоретичний огляд літературних джерел з огляду на особливе місце громадських організацій у сучасному українському суспільстві; дослідити *уявлення* пересічного громадянина про майбутні вибори, його *очікування від вибору* і *готовність* брати на себе *відповідальність* за зроблений вибір; дослідити особливості участі громадських організацій у виборах 2006 р. (на прикладі виборів мера окремого міста).

Проблемне політико-психологічне поле передвиборної кампанії 2006 р. можна охарактеризувати так:

- зміна влади в країні роз'єднала її населення на дві великі й багато дрібних внутрішньо конфліктуючих груп й угруповань. Це протистояння до виборів 2006 р. зберігалось й загострювалося;

- упродовж 2005 р. нова влада спрямовувала основні зусилля на те, щоб створити політичний, економічний, соціальний і психологічний плацдарми для своєї перемоги на виборах 2006 р., що було гарантією її зміцнення. З іншого боку, навчені результатами президентських виборів 2004 р. прихильники “помаранчевих” і “біло-блакитних” боролися проти фальсифікацій і використання адміністративного ресурсу;
- після виборів Президента почалася адаптація й становлення нової влади на місцях, у регіонах;
- відбулися суттєві зміни у вертикалях впливу місцевих органів самоврядування;
- активізувалася діяльність громадських організацій і ЗМІ, спрямована на посилення впливу громади на перебіг і результати виборів насамперед до місцевих органів влади;
- на місцях за участі громадських організацій зроблено кроки до формування механізму відстоювання інтересів громади. Громадські організації стали організаторами численних спроб впливати на політичні партії, що брали участь у передвиборних перегонках, та на окремих кандидатів, що балотувалися на посади голів міст і селищ.

Зауважимо, що визначальним фактором перебігу передвиборної кампанії 2006 р. у формуванні партійних переваг було ставлення виборців до лідера партійної структури. Не ідеологія партії (блоку), не її (його) передвиборна програма, а саме особиста довіра людей до конкретної персони, оцінка її особистісних рис багато в чому зумовили подальший електоральний вибір.

Розглядаючи діяльність громадських організацій як інструмент впливу на готовність індивіда здійснювати політичний вибір, ми вибудували наше дослідження на основі наведених нижче тверджень: 1) участь громадськості є процесом, що відбувається в межах громади, і полягає в організації громадян та їх цілей через діяльність недержавних організацій з метою здійснення впливу на процес прийняття рішень; 2) громадяни найбільш активно долучаються до справи, якщо проблема, яку слід розв’язати, стосується їх безпосередньо; 3) участь громадськості передбачає, що всі зацікавлені сторони співпрацюють задля здійснення змін.

Громадські організації посідають особливе місце в сучасному суспільстві, однією з найважливіших характеристик якого є політична участь. В основі цього поняття лежить уявлення, відповідно до якого без широкої участі громадськості неможливо досягти суспільної згоди. Крім того, одним з наріжних каменів функціонування громадянського суспільства є участь громадськості в процесі розробки і прийняття рішень.

Відповідно до загальноприйнятої думки, ключовим фактором, що впливає на характер і спрямованість політичної участі, є рівень політичної культури суспільства, що виражається, у свою чергу, у прийнятті й освоєнні ним демократичних цінностей та інститутів. Це означає, що чим вища в суспільній свідомості значимість демократичних цінностей і свобод, тим вищий рівень політичної участі громадян. І, навпаки, низька оцінка значимості демократичних прав і свобод здатна викликати в значній частини населення апатію й відчуження від політичної сфери. На користь цієї думки свідчить той факт, що, скажімо, у США основним механізмом управління територіальними громадами є різноманітні громадські організації. Законодавчі і виконавчі інститути влади вступають в дію лише тоді, коли з якихось причин суспільні процеси на рівні громади не вдається врегулювати через громадські об'єднання та організації [12].

Громадські організації спроможні безпосередньо впливати на організацію життя суспільства, його окремих верств. Але оскільки вони за характером свого функціонування не є ані комерційними, ані владними органами, а власне самодіяльними організаціями, то їх функції в суспільному середовищі більшою мірою здійснюються через вплив на владні державні й муніципальні органи, бізнес-структури та інші організації, які мають у своєму розпорядженні фінансові або ж інші, більш істотні, ресурси, ніж громадські організації. Ефективність їх діяльності значною мірою залежить від того місця, яке вони посідають у структурі суб'єктів громадянського суспільства.

Спробуймо з'ясувати чисельність організацій громадянського суспільства та їх регіональні особливості. За даними Міністерства юстиції України, станом на січень 2005 р. в Україні загалом було зареєстровано 1963 всеукраїнські і міжнародні громадські організації, з них усеукраїнських – 1520, міжнародних – 443. Серед цих організацій відповідно до мети, завдань і напрямів діяльності переважають об'єднання професійного (346), фізкультурно-спортивного (270), науково-технічного (144), освітнього, культурно-виховного (151) спрямування. Значну частину серед зареєстрованих структур становлять організації національних і дружніх зв'язків (125), молодіжні (124), жіночі (44) організації, об'єднання ветеранів та інвалідів (63), охорони природи (52) тощо. На 1 лютого 2005 р. на території України загалом діяло понад 22 тисячі громадських організацій місцевого статусу.

Як відомо, офіційні статистичні дані не відображають достовірно загальної кількості реально працюючих громадських організацій, діяльність яких можна назвати системною та постійною. Аналіз літературних джерел [1–11] показав, що в більшості областей України нараховується по кілька сотень організацій громадянського суспільства

(точна їх кількість коливається в межах від 200 до 500). На цьому тлі дуже вирізняється Львівська область, яка є абсолютним лідером за кількістю зареєстрованих громадських організацій (понад 4000) і відзначається бурхливим суспільно-політичним життям, до якого залучено численні місцеві об'єднання. Серед лідерів за кількістю організацій можна назвати також Запорізьку (близько 1500), Дніпропетровську (майже 1000), Одеську (близько 1000) і Луганську (понад 750) області. Найменшу кількість організацій зареєстровано в Харківській і Закарпатській областях (відповідно 112 і 70). При цьому більшість регіональних експертів відзначають, що реально працюють лише 20–30% зареєстрованих організацій.

Найменшими за кількістю членів є зазвичай спеціалізовані організації, спрямовані на представлення і захист інтересів певних груп громадян (молодь, люди з особливими потребами та ін.). Найчисленнішими є, як правило, організації молодіжні і спортивного спрямування, ветеранські об'єднання, а також організації, що представляють і захищають права різних національних і релігійних груп. Найбільш відомими громадськості і найширше залученими до справ місцевих органів влади є організації суспільно-політичного або аналітичного спрямування (нерідко це відділення відомих загальноукраїнських організацій або ж “дочірні структури” політичних партій чи місцевих бізнес-структур).

Значний інтерес у дослідників викликають сучасні механізми громадської участі [12]. Відповідно до чинного законодавства можна виокремити такі їх види:

- громадські слухання;
- загальні збори громадян;
- місцеві ініціативи;
- місцеві референдуми.

Ці форми громадської участі під час виборчої кампанії в цілому використовувалися рідко, що пов'язано, на нашу думку, з низьким рівнем правової компетенції лідерів громадських організацій. Як головні форми участі громадських організацій у публічній політиці виокремимо “круглі столи”, мітинги, прес-конференції, семінари.

Не можемо залишити поза увагою і питання співпраці громадських організацій і політичних партій. У більшості регіонів України така співпраця є досить активною. Тому традиційно в кожній області численні громадські організації є “сателітами” різних політичних сил. Особливо це стосується молодіжних організацій, оскільки більшість партій намагається створити у своєму регіоні “дружні” структури, насамперед молодіжне крило. До недоліків такої співпраці можна віднести певну фінансову залежність громадських організацій від політичних

партій. Завдяки такому співробітництву політичні партії розширюють можливості для своєї діяльності і популяризації ідей, збільшують кількість своїх симпатиків.

Крім описаних вище форм поєднання політичних і громадських структур, громадські організації нерідко залучають партійні кошти для реалізації окремих проектів, подекуди спільно працюють у дорадчих органах над проектами рішень і розробкою рекомендацій щодо політики місцевих органів влади з тих чи інших питань. Наприклад, професійну співпрацю з політичними партіями, залишаючись при цьому повністю незалежною, зазвичай організовує в періоди виборчих кампаній така громадська організація, як Комітет виборців України. Діяльність КВУ є активною, професійною і добре відомою як у колах професіоналів, так і серед широкої громадськості.

Загалом численні громадські організації, залучені до останньої виборчої кампанії, можна розглядати як *механізм саморегуляції* сучасного суспільства. В основі цього механізму лежить феномен *прийняття відповідальності* членами цих громадських організацій за результати електорального вибору.

Щоб вивчити соціально-психологічний аспект участі громадських організацій у виборчій кампанії 2006 р., у січні цього року було проведено дослідження. Аналізуючи електоральну поведінку, ми зіткнулися з проблемою вибору методу. З огляду на поставлені перед дослідженням завдання і наявні засоби за такий було взято *метод фокус-груп*.

Дослідження проводилося в одному з міст України, що є районним центром. До співпраці було залучено членів громадської організації міста і потенційних виборців, запрошених членами громадської організації для участі в дослідженні. Наша робота проводилася у два етапи.

На *першому етапі* за участю власне членів громадської організації ми мали визначити “географію” міста (за допомогою методів глибокого колективного інтерв’ю – методу фокус-груп та експертних оцінок). Дванадцять учасників дослідження, з одного боку, репрезентували всі райони міста, а з іншого – виступали як експерти “географії міста”. Результатом першого етапу стала комплексна характеристика міста та окремих його районів. З огляду на особливості електорату було виділено чотири райони. Отож характеристики районів міста, їх образи та образи типових виборців стали основою формування “карти”, або “географії міста”.

Відповідно до цих “карт”, чи образів, було організовано *другий етап* дослідження, учасниками якого стали потенційні виборці, запрошені активістами громадської організації до участі у фокус-групі.

Оскільки на “карті” міста було означено чотири райони, то, відповідно, стільки було проведено і фокус-груп. Учасники фокус-груп повною мірою репрезентували жителів визначених “географічних” районів міста.

У цій статті представлено результати дослідження одного з “географічних” районів міста. Аналіз матеріалів наведено в кількох площинах: 1) ставлення жителів до процесу виборів; 2) образ ідеального мера; 3) характеристика району з погляду електоральної поведінки.

Ставлення до процесу виборів. Майбутні вибори сприймаються жителями району неоднозначно. Серед людей пенсійного віку склалася думка, що ходити на вибори безглуздо, оскільки їх результати визначено вже заздалегідь. *Віру у вибори* втрачено: революція не дала очікуваних результатів, влада так і залишилася корумпованою і не розв’язала існуючих проблем. Разом з тим, незважаючи на *розчарування* в попередніх виборах, бачимо готовність іти на майбутні вибори. Цю готовність підживлюють надія на зміни до кращого, з одного боку, і потреба розв’язання нагальних проблем міста, з іншого.

Очікування від виборів пов’язують з приходом *лідера*, який наведе порядок у місті, організує його життя, розв’язуватиме конкретні завдання, актуальні для міста. Для всіх вікових категорій характерні очікування, пов’язані з приходом до влади людини (сили) відповідальної, такої, що дотримується своїх обіцянок. *Відповідальність* розглядають, з одного боку, як рису людини, а з іншого – як готовність представника влади звітувати за виконану роботу.

Серед молоді поширені сподівання, пов’язані з приходом до влади представників цієї вікової групи, що дало б можливість реалізувати нові підходи і погляди, розширити перспективи для молодих людей. Крім того, сама участь у виборах пов’язується із шансом реалізувати в майбутньому свої сили і можливості. Стейкими, проте, є уявлення про обмежені на цей час перспективи молоді. Солідаризуються із цією думкою представники різних вікових і соціальних груп (пенсіонери, службовці, бізнесмени та ін.).

А втім, є *очікування*, спільні для всіх соціальних і вікових груп районів міста, зокрема:

- поява ***відкритого й зрозумілого механізму взаємодії*** представників влади і народу;
- прихід ***нової молоді команди – з новим мером на чолі***, що буде швидко й динамічно реагувати на запити людей (“молода” команда мера міста як *механізм реагування на запити людей і розв’язання проблем*): “Молоді більш зухвалі! Вони здатні на такі кроки, на які доросла людина просто не зважиться!”;

- *ефективна організація виконавчих структур влади*, що буде зрозумілою і відкритою для контролю.

Ставлення жителів району до виборів значною мірою зумовлене переживанням *образи, гніву, роздратування, розчарування* як щодо чинної влади, так і щодо результатів Помаранчевої революції. Ці почуття істотно впливатимуть на готовність жителів району брати участь у виборах. Представники різних соціальних груп району підуть на вибори, сподіваючись на поліпшення свого життя.

Вибір *молоді* визначатимуть дві провідні цінності: для одних це кар'єра і престиж; для інших – матеріальне благополуччя. Отже, можливості самореалізації, з одного боку, і забезпечення необхідними благами себе і своєї родини, з іншого, впливатимуть на вибір молоді. Бачимо, що *прогнозування ймовірних змін* у результаті свого вибору матиме вирішальний вплив на вибір конкретних персон або сил.

Для *людей середнього віку* цінностями, що впливатимуть на вибір, будуть *діти і турбота про них* (організація дозвілля молоді, можливість реалізації молодих). Істотний вплив на вибір матимуть уявлення про те, наскільки здійсненими є передвиборні обіцянки кандидатів. Багато виборців висловлюють думку, що “нехай обіцяють менше, не треба ніяких золотих гір, але те, що обіцяють, нехай роблять”.

Серед *людей пенсійного віку* провідною цінністю, що визначатиме вибір, є, безперечно, *турбота про соціально незахищені категорії населення* (пенсіонерів, ветеранів війни).

У цілому на вибір жителів району впливатимуть насамперед такі чинники:

- імовірність змін у добробуті міста в результаті зробленого ними вибору;
- вірогідність реалізації очікувань, пов'язаних з діяльністю міської влади.

Ще одним важливим аспектом, який фіксувався під час проведення дослідження, було бачення жителями району найбільш *актуальних проблем і досягнень міста та району*, а також ставлення громадян до цих проблем і досягнень. Зміни, що відбуваються в місті, сприймаються жителями району неоднозначно. Спорудження нових будинків, магазинів, відродження промислових центрів, зростання промислового виробництва в цілому сприймаються позитивно, викликають почуття *радості, задоволення конкретними змінами, гордості за місто*. Водночас такі зміни найчастіше безпосередньо не пов'язуються з діяльністю міських органів влади, а сприймаються як такі, що стосуються скоріше розвитку бізнесу.

Спостерігається загальне невдоволення тим, що в темний час доби небезпечно перебувати на вулиці: у місті погане освітлення, а це ще більше посилює криміногенну обстановку. Такий стан справ викликає образи й прикрість, незадоволеність діями чинної влади. Ці почуття поділяють представники всіх вікових і соціальних груп району.

Представники старшої вікової категорії невдоволені тим, що на місці квартир облаштовуються магазини. Це викликає почуття *образи* і сприймається як нечесність, корумпованість чинної влади, оскільки виникнення таких торговельних майданчиків розглядається як *“результат змови між підприємцем і представником влади”*.

Жителі району негативно оцінюють діяльність міської влади. Її не розуміють, вона видається непрозорою й прихованою. Діяльність міської влади викликає недовіру, оскільки сама влада бачиться як така, що не виправдала очікувань жителів, байдужа до їхніх потреб. У висловлюваннях жителів району чинна влада оцінюється як морально застаріла (*“радянського гарту”*; *“є механічна ретельність, але немає творчого підходу”*). Ці обставини викликають роздратування, незадоволеність, гнів жителів району.

Представники бізнесу наполягали на тому, що в місті фактично задавлено середній бізнес. Бюрократичні перепони і бар’єри, які створює місцева влада, а також корумпованість чиновників, унеможливають розвиток бізнесу. Крім того, міська влада прагне підпорядкувати бізнесменів собі.

Звідси роздратування й у цілому **негативне ставлення до влади.**

Образ ідеального мера. В образі ідеального керівника міста знайшли відбиття: основні очікування, пов’язані з фігурою мера; оцінки діяльності нинішнього мера і ставлення до нього; почуття, викликані діями чинної міської влади; уявлення про ті зміни, яких потребує місто.

Ідеальний “міський голова” в уявленнях жителів району виглядає таким чином:

- це **хазяїн**, що може й повинен навести порядок у місті. *“Хазяїн – він повинен сам скрізь бути, він повинен знати ситуацію, володіти ситуацією всього міста”*;
- гарний **господарник**, здатний розв’язувати господарські проблеми міста (вода, освітлення вулиць, транспортні проблеми, якість доріг тощо);
- **твердий керівник**, здатний вимагати від підлеглих (*Представники бізнесу: “Твердий у керуванні своїми структурними підрозділами. Щоб міг поставити завдання й спитати за його виконання, тобто міг керувати своїм апаратом. Не так, звичайно, щоб із шаш-*

кою вріватися на коні. Сьогодні настільки все розхитано, такий великий люфт, що потрібна людина, яка змогла б зібрати це все в кулак й утримати. Має бути гарним організатором”);

- повинен мати **динамічну, молоду команду** (Представники військових пенсіонерів: “Він повинен здійснювати основне керування і бути **віссю**, а механізми мають бути злагодженими, жорстко зчепленими...”); “Сам механізм повинен бути молодим... Ватажком у зраях кого завжди вибирали? Старожила, у якого досвід є... який є, бачить думку міста, вимоги людей, а механізм має бути молодим!... Вони (апарат мера) повинні бути як вовки, щоб їх випустили – і вони помчали...”);

- повинен здійснювати **контроль** за роботою команди підлеглих, доручених структур, відповідати за їх роботу;

- повинен мати свою думку, бути **незалежним від впливу** (обласного центру, Києва);

- має **відстоювати інтереси міста** й у разі потреби **йти проти течії**;

- повинен бути **патріотом** свого міста (Представники робітників: “Він повинен бути ще й патріотом свого міста, відстоювати інтереси того населеного пункту, що його обрав. Щоб не боявся суперечити вищій владі, не виконував тупо вказівки. Щоб не боявся йти на конфлікт...”);

- це **місцевий**, “який знає все в місті, тут виріс, працював”;

- **уважний** до думки народу, здатний її вислухати й зрозуміти, **такий, що цікавиться** думкою народу (Представники студентства: “Нам потрібний мер, що буде цікавитися думкою населення, нашою думкою”);

- **близький до народу, доступний, відкритий**;

- щоб **виконував свої обіцянки** (Бізнесмени: “Щоб людина, яка йде до влади, була готова виконати свої обіцянки”);

- здатний до **компромісів** при вирішенні спірних питань (Студенти: “Так. Не кожному догодити, а зробити те, чого потребує більша частина населення”);

- повинен мати **прогресивні погляди** на життя.

Отже, однією з основних характеристик образу ідеального керівника, як вважають представники всіх вікових і соціальних груп, є наявність молодої команди. Особливе значення команди пов’язане з тим, що, на думку жителів району, колишнього мера зняли саме через відсутність злагодженої молодої команди.

У цілому зазначені вище риси керівника в уявленнях жителів району погоджені між собою й не викликають суперечностей або розбіжностей. Ці властивості взаємодоповнюють одна одну.

Визначення “хазяїн” стоїть першим у ланцюжку рис, що характеризують образ ідеального керівника. Цим наголошується на актуальності потреби жителів району в порядку й стабільності.

Образ ідеального керівника більше деталізований в уявленнях людей старшого віку (45 років і більше). Представники молоді більшою мірою вичленовують окремі особливості ідеального керівника: відстоювання інтересів міста перед обласним центром і Києвом, наявність молоді команди, конкретні кроки з реальним результатом.

У цілому такі запити поділяють і представники середнього покоління, природно вбудовуючи їх у свій образ ідеального керівника.

Характеристика району з погляду електоральної поведінки.

Уявлення жителів району впливатимуть на їх *активність* під час майбутніх виборів до органів міської влади. Серед електоральних особливостей району доцільно зацентувати увагу на двох основних моментах: 1) жителі району стали більш відкритими, не приховують свою думку; 2) образа і розчарування діями нинішньої міської влади, а також розчарування результатами Помаранчевої революції значною мірою впливають на готовність жителів брати участь у майбутніх виборах.

Виявлені оцінки міської влади (“*всі бандити, нікому не можна довіряти*”, “*це все злодії, усі бандити*”) і розчарування її діями свідчать про те, що жителі району не визнають вибори за суспільну цінність.

Найбільш активними учасниками майбутніх виборів імовірно, будуть люди пенсійного віку, а також молодь. Активність людей пенсійного віку багато в чому зумовлюється сподіваннями на зміни, надією на майбутні вибори як можливість розв’язання нагальних проблем міста і проблем пенсіонерів. Серед пенсіонерів спостережено готовність відстоювати свої права, зафіксовано окремі спроби таких дій. На момент проведення дослідження в районі це відбулося в протестах проти будівництва магазинів на перших поверхах житлових будинків. Можна припустити, що в майбутньому зменшення кількості місць для відпочинку через вирубку парків, зменшення площі зелених насаджень також призведе до зростання невдоволення й активних дій жителів району.

Активність молоді частини населення значною мірою зумовлена досвідом участі в попередніх президентських виборах. Позиція, що виявляється як можливість вплинути на владу й хід виборів, підкріплюватиме активність молоді частини електорату.

Бачимо, що можливість побачити власну вигоду від участі у виборах і вигоду вибору як такого буде вирішальним чинником при ухваленні рішення про участь у виборах. Ці мотиви в цілому визначатимуть *спрямованість вибору*. Значною мірою вибір спрямовуватиметься проти чинної влади як такої, що не розв'язує проблеми міста і не відповідає очікуванням жителів. Крім того, істотний вплив на вибір людей пенсійного віку може мати наявність або відсутність у майбутнього мера власного капіталу, оскільки для них характерне вороже ставлення до багатства як причини зубожіння простих людей.

Проведене дослідження є підставою для певних тверджень та узагальнень. Відповідно до отриманих результатів було зроблено певні висновки щодо особливостей участі активістів громадських організацій у виборчих перегонах. З огляду на форми активності громадських організацій, дозволені чинним законодавством, найбільш ефективним важелем впливу можуть стати мітинги, організація і проведення громадських слухань. Майбутні громадські слухання, зініційовані громадськими організаціями, ставитимуть за мету насамперед таке:

- забезпечити право громадян на доступ до інформації про діяльність місцевих органів влади;
- розробити механізм громадського контролю за процедурою прийняття місцевими органами влади суспільно важливих рішень;
- забезпечити прозорість і відкритість діяльності міської ради, її виконавчих органів та посадових осіб.

Основними темами майбутніх громадських слухань мають стати актуальні для жителів району проблеми. Під час перебігу виборчої кампанії оцінка проблем і здобутків міста суттєво впливатиме на готовність мешканців району здійснити політичний вибір на користь того чи того кандидата.

Висновок. У ході дослідження було проаналізовано особливості діяльності громадських організацій у сучасному українському суспільстві, визначено та показано її специфіку. Досліджено також особливості перебігу виборчої кампанії 2006 р. на рівні регіонального міста, розглянуто ставлення пересічного виборця до процесу виборів, визначено рівень залученості виборців до виборчого процесу. Нам вдалося обґрунтувати й розкрити сутність мотивів і чинників, якими керуються жителі міста, обираючи міського голову. Завдяки проведеному дослідженню вдалося в загальних рисах окреслити образ ідеального мера міста (з досвіду виборів мера окремого міста), показати особливості участі громадських організацій у парламентських виборах 2006 р.

Література

1. Білоконь І. Політичні події кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді // Соц. психологія. – 2005. – № 4. – С. 21–31.

2. Дроздова М. Динаміка політичної свідомості у процесі виборчої кампанії 2004 року // Соц. психологія. – 2005. – № 4. – С. 32–43.
3. Злишков В. Психологія перемоги: віртуальні та реальні чинники // Соц. психологія. – 2005. – № 3. – С. 33–41.
4. Найдьонова Л. М. Емоційні стани учасників масових політичних акцій в контексті дружніх стосунків // Практ. психологія та соц. робота. – 2005. – № 10. – С. 65–68.
5. Степаненко В. “Нас не подолати!” Соціокультурні аспекти “Помаранчевої” революції // Практ. психологія і соц. робота. – 2005. – № 4. – С. 74–77.
6. Головаха С. І. Революція очікувань // Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей. – К.: ІС НАНУ, 2005. – С. 32–39.
7. Луковенко Ю., Магера Н., Фурман А., Якушик В. Півтора роки після Помаранчевої революції. Оцінка ситуації і перспективи // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 5–20.
8. Степаненко В. П. Українська суспільна трансформація крізь призму Помаранчевої революції // Політ. портрет України. – 2005. – № 32. – С. 34–46.
9. Ткаченко О. Розбудова України після “помаранчевої революції” // Соц. психологія. – 2007. – № 1. – С. 26–37.
10. Ткаченко О. Тенденції змін життєвих орієнтацій українського суспільства, обумовлені феноменом “майдану” // Соц. психологія. – 2006. – № 3. – С. 25–33.
11. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 19–29.
12. Українсько-американська програма партнерства громад для поширення досвіду місцевого самоврядування. – Режим доступу: <http://www.cpr.org.ua/library>.

© Духневич В. М.

О. Є. Гуменюк

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КЛІМАТУ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Обґрунтовуються потребово-мотиваційні умови політичної активності громадян у формі зацікавленої участі в життєдіяльності обраної громадської організації. У контексті наукового аналізу структури і закономірностей перебігу інноваційно-психологічного клімату таких організацій висвітлюються його базові параметри: соціальний вплив і його класи, спілкування та його аспекти як різновиди обміну, полімотивація як форма активізації соціальної діяльності та складові позитивно-гармонійної Я-концепції людини.

Ключові слова: соціально-психологічний клімат, організаційний клімат, інноваційно-психологічний клімат, громадські організації, політична активність, соціальний вплив, спілкування як різновид обміну, часопростір.

Обосновываются потребностно-мотивационные условия политической активности граждан в форме заинтересованного участия в жизнедеятельности избранной общественной организации. В контексте научного анализа структуры и закономерностей процесса инновационно-психологического климата таких организаций раскрываются его параметры: социальное воздействие и его классы, общение и его аспекты как разновидности обмена, полимотивация как форма активизации социальной деятельности и компоненты положительно-гармоничной Я-концепции человека.

Ключевые слова: социально-психологический климат, организационный климат, инновационно-психологический климат, общественные организации, политическая активность, социальное влияние, общение как разновидность обмена, времяпространство.

Need-motivational conditions of citizens political activity by means of interested participation in the activities of selected public organization are considered in the article. Parameters of innovative-psychological climate of such organizations are revealed in the context of scientific analysis of structure and patterns of its process. Among these parameters there are social influence and its classes, dialogue and its aspects as versions of an exchange, polymotivation as the form of social activity energization and components of personal positive-harmonious self-concept.

Keywords: social-psychological climate, organizational climate, innovative-psychological climate, public organizations, political activity, social influence, dialogue as a version of an exchange, timespace.

Проблема. Нині напрацьовано значний обсяг теоретико-методологічних матеріалів, присвячених проблемі функціонування клімату громадських організацій. Оскільки формування політичної активності населення визначається не в останню чергу соціально-психологічними закономірностями клімату всередині громадських організацій, це й зумовило наш інтерес до цього соціально значущого явища.

Мета статті: проаналізувати й узагальнити напрацювання в галузі соціально-психологічного клімату громадських організацій; з'ясувати роль параметрів інноваційно-психологічного клімату, обґрунтувати їх значення для становлення політичної активності людей.

У науковій літературі останнім часом зростає увага до чинників, що впливають на формування психологічного, соціально-психоло-

гічного, організаційного клімату громадських організацій. Перший, *психологічний*, характеризують як такий, що зумовлює емоційний настрій, морально-психологічний стан людини і виразно виявляється в процесі спілкування. Відтак в атмосфері його дії на афективному рівні відображаються особисті і ділові взаємини учасників колективу, їхні ціннісні спрямування, норми й бажання тощо. *Соціально-психологічний* клімат щонайперше висвітлює систему відносин між членами колективу (реакції, соціальні дії), тобто міжособові, або безпосередні, стосунки. Рівень, де вони формуються як структури і здійснюють вплив на життєдіяльність, В. П. Казміренко означив як малу групу. Такою буде група із 7–20 осіб, що має свій соціально-психологічний клімат. У групі із 50–100 і більше осіб міжособові взаємини групується в 3–5 самостійних підструктур. Між ними виникають свої відносини, що формують організаційний клімат, який залежить також і від процесів, об'єднаних поняттям соціально-психологічного клімату. Організаційний клімат характеризує властивості оргсередовища, де відбувається “реалізація соціальної активності людей, поєднаних єдиними цілями діяльності” [1, с. 108]. Крім того, у ньому відбувається взаємодоповнення причинно-наслідкових, регулятивних і результативних зв'язків, що пронизують середовище.

Зазначимо, що обґрунтуванню описаних вище різновидів клімату присвячено дослідження Н. П. Анікєєвої, Д. Б. Паригіна, В. П. Казміренка, В. В. Бойко, А. Г. Ковальова, В. Н. Панфьорова, С. К. Рощина, А. Л. Свенцицького, В. А. Сосніна, Р. Х. Шакурова, Л. М. Карамушки, Н. Л. Коломінського та ін. [1 – 11]. До речі, свого часу ще Л. М. Толстой виокремлював такий феномен, як “дух організації”. А. С. Макаренко, аналізуючи колектив, застосовував як обов'язкові параметри “стиль” чи “тон”, Б. Д. Паригін поряд із поняттям “клімат” використовує поняття “духовна атмосфера”, або “дух колективу”. Водночас учений стверджує, що вони не є тотожними. Адже “атмосфера – це нестійка, постійно змінювана сторона колективної свідомості, а клімат позначає не ті чи інші ситуативні зміни в настрої людей, а лише його стійкі риси” [3, с. 9, 10]. Крім того, клімат – це “частина соціально-психологічного простору організації, психологічне поле” [12], на якому розгортається праця людини, тобто плацдарм життєдіяльності особистості [3, с. 10].

За концепцією Анікєєвої [2], стосунки у психологічному кліматі організації формуються через такі способи взаємодії, як переконання, зараження, наслідування, навіювання і взаємний вплив (однобічне чи взаємне полегшення та утруднення, незалежність). Типи взаємного впливу спричиняють з'яву такого явища, як психологічна сумісність (максимальний результат за мінімальних психологічних витрат) чи

несумісність. У структурі соціально-психологічного клімату організації Паригін виділяє два основні компоненти ставлення людей до праці та їхні стосунки між собою. Останні диференціюються на взаємини між товаришами по роботі і відносини в системі керівництва, серед підлеглих. “Усі стосунки розглядаються через параметри психічного налаштування – емоційного і предметного (спрямованість уваги і характер сприймання людьми різних сторін діяльності). Структура проявів соціально-психологічного клімату через відносини охоплює ставлення: а) один до одного, б) до загальної справи, в) до світу (система ціннісних орієнтацій особистості) і г) до самого себе (самосвідомість, самоставлення і самопочуття)” [3, с. 12, 13]. Паригін звертає також увагу на те, що важливою характеристикою цього виду клімату є загальний емоційний настрій колективу. Такої позиції дотримуються К. К. Платонов, А. Н. Лутошкін, Н. Л. Коломінський та інші дослідники. На думку Шакурова, “психологічна сторона клімату розкривається в емоційних, вольових та інтелектуальних станах і властивостях групи..., хоча і у них можна фіксувати соціальний бік” [9, с. 55, 69]. Що ж до соціально-психологічного аспекту, вважає Коломінський, то він виявляється в таких його “сегментах атмосфери, як єдність, згода, задоволеність, дружба, згуртованість тощо” [11, с. 95].

Натомість О. С. Анісімов розглядає соціально-психологічний клімат як таке явище, що відображає “рівень комфортності в спільній діяльності, груповій взаємодії” [13, с. 297]. На думку Коломінського, “усвідомлення особистістю комфортності в групі пов’язане з феноменами соціальної фасилітації та інгібіції як тими невідомими компонентами, що належать до соціально-психологічного клімату” [11, с. 90].

Стислий огляд напрацювань у галузі психологічного і соціально-психологічного кліматів організації дає нам підстави солідаризуватися з позиціями Паригіна, Карамушки, Коломінського, які вважають, що ці різновиди клімату не слід розмежовувати. Адже вони охоплюють як процеси морального, психологічного й соціального стану людей, так і взаємини між ними, а найголовніше – це загальний емоційний настрій у групі. Карамушка виокремлює три основні види психологічного клімату, розрізняючи їх за позитивною, негативною і нейтральною спрямованістю. Дослідниця зазначає, що психологічний клімат є “суб’єктивним відображенням об’єктивної реальності, тобто життєдіяльності колективу, суттєвим фактором впливу на його діяльність, процеси управління ним” [10, с. 147].

А втім, Казміренко [1] наголошує, що не слід ототожнювати соціально-психологічний і організаційний клімат, оскільки перший найчастіше відображає безпосередні міжособові стосунки, властиві малим групам, а другий насамперед міжгрупові, хоча й враховує між-

суб'єктні стосунки. Це вихід на новий методологічний рівень і, згідно із цим підходом, аналізу підлягають не тільки безпосередні, а й опосередковані взаємини. Відтак можна констатувати, що організаційний клімат має свою природу і “відображається в системі трьох основних параметрів: соціально-психологічного простору організації, інформаційного і ділового обмінів, способів і засобів активізації діяльності елементів організації на всіх рівнях” [1, с. 108]. Під параметрами Казміренко розуміє ті комплексні чи одиничні характеристики, що, з одного боку, є властивостями досліджуваної реальності, а з другого – можуть використовуватися як змінні її вимірювання.

Зрозуміло, що “сприятливий, або здоровий клімат” [10, с. 142] у найзагальнішому розумінні слова супроводжує науково-технічний прогрес суспільства, адже розв’язує проблему соціального і психологічного потенціалу людства. Клімат можна описати такими показниками: 1) рівень долучення осіб до діяльності; 2) ступінь психологічної ефективності відповідної діяльності; 3) потенціал колективу і кожного суб'єкта зокрема тощо. Отож позитивний клімат створює відповідну культуру у взаєминах, є чинником формування особистості, передумовою стимулювання її творчої і духовної самореалізації. Його важливі ознаки – це задоволення від праці, позитивний настрій, взаєморозуміння між людьми, їх згуртованість, продуктивність, стабільність, міжсуб'єктний і міжгруповий генезис, саморегуляція і самоорганізація, а також творча атмосфера. Одним із найзагальніших показників соціально-психологічного клімату, за Паригіним [3], є самоставлення, самопочуття, які сховані, як відомо, у самосвідомості особи, а центральним ядром останньої є Я-концепція людини.

Ми розробили свою модель *інноваційно-психологічного* клімату з такими параметрами: а) соціально-психологічний вплив у контексті вітакультурного простору-часу, що утримує низку класів, зокрема пізнавально-суб'єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив, духовно-універсумне самотворення; б) спілкування та його аспекти як інформаційний, діловий, словчинковий і самосенсовий різновиди обміну; в) полімотивація як форма активізації соціальної діяльності та сфери умов її розгортання (пізнавальна, практична, ментальна й самовдосконалення), які сукупно сприяють розвиткові позитивно-гармонійної Я-концепції та її компонентів (когнітивного, емоційно-оцінного, вчинково-креативного, спонтанно-духовного). Під інноваційно-психологічним кліматом розуміємо набір стійких характеристик, які впливають на форми активності людей у групі, їх емоційний і моральний стан та настрої, міжособові й міжгрупові стосунки.

На нашу думку, якщо реалізувати через взаємодоповнення вищезазначені параметри інноваційно-психологічного клімату на практиці (наприклад, у діяльності громадських організацій), це сприяло б залученню різновікових груп населення до політичної активності. Переконані, що лише в такий спосіб громадянське суспільство зможе виявити себе повнонагомо (впливатиме на прийняття владою політичних та адміністративних рішень, мінімізуватиме корупцію тощо). Вивільнення громадянського суспільства з-під державного тиску має спиратися на ефективні форми участі народу в управлінні суспільним життям (такими прикладами можуть бути, зокрема, корпоративна демократія, система рад, пряма демократія, представницька демократія).

Зазначимо, що *інновація* (англ. *innovation* – новизна, нововведення) за своїм змістом стосується таких перемін, що “супроводжуються змінами в способі діяльності, стилі мислення” [14, с. 1] тощо; це “процес впровадження нових технологій, що покликані підвищувати продуктивність тієї чи іншої діяльності (наприклад, трудової, навчальної) та впливати на соціально-психологічні відносини в тих соціальних групах, які здійснюють цей процес і в котрих ці інновації функціонують” [15, с. 145]. Крім того, інновація є “важливою властивістю соціальної, економічної, культурної творчості та прогресу” [16, с. 22]. Варто зауважити, що “потреба в науковому забезпеченні процесних змін була усвідомлена у сфері економіки. Зростання конкуренції між фірмами вимагало інтенсифікації циклів їх оновлення, щоб дістати переваги в конкурентній боротьбі. Так зародилася наукова дисципліна “інноватика” [17, с. 12]. Її фундаторами вважають німецьких учених В. Зомбарта, В. Метчерліха та австрійського економіста Й. Шумпетера.

Розпочнемо науковий аналіз інноваційно-психологічного клімату з *першого* параметра – *соціально-психологічного впливу та його класів* у межах вітакультурного часопростору. Відомо, що узагальненими категоріями психологічного впливу є простір і час. І це цілком закономірно, адже “психічне формується в процесі відображення та інтеріоризації різних просторово-часових імперативів, що становлять змістову специфіку тих реальностей об’єктивного світу (предметних, соціальних, культурологічних тощо), з котрими вступає у взаємодію індивід під час свого “людського” становлення. Просторово-часова структура психічної організації особи, котра досягнула відповідного рівня розвитку, починає переломлювати через себе всі зовнішні впливи, а також здійснювати вплив на всі рівні її психічної регуляції діяльності і поведінки” [18, с. 22]. Прикметно, що вітакультурний простір існує як певна об’єктивна реальність, а час постає як суб’єктивна дійсність.

У зазначеному часопросторі можлива реалізація впливу, взаємо- впливу, самовпливу, котрі спричинюють певні зміни в різних формах міжіндивідної активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок), мотивації, пізнавальних процесах, емоційно-вольовій сфері тощо. Тому окреслений параметр має неперехідне значення для організації будь-якої суспільної роботи, зокрема діяльності громадських організацій. Наприклад, пізнавально-суб'єктний клас впливу дає змогу оволодівати різними знаннями, інформацією тощо, нормативно-особистісний взаємовплив сприятиме побудові планів, програм, проєктів, а ціннісно-індивідуальнісний самовплив спричинюватиме обстоювання ідей, ідеалів, цінностей. Обґрунтування законів і практичних методів організації соціально-психологічного впливу та його класів сприяло б ефективності міжособистісних взаємин (передусім ділового і неформального спілкування) у найскладнішій сфері “людина – людина”. Водночас це дало б змогу досягти реального поступу на шляху гуманізації взаємовідносин у суспільному житті.

Другий параметр клімату – **спілкування** як різновид обміну – є механізмом впливу. Воно задає змістове, практичне, психосмислове поле взаємодії між учасниками організацій. Це означає, що комунікативна сторона спілкування, яка співвідноситься з інформаційним обміном, надає значень і смислів поведінковій активності кожного, а тому виникає оперування знаннями як соціальними еталонами спілкування; інтерактивна сторона продукує діловий обмін, регулює організацію спільної діяльності учасників, а відтак взаємозбагачує їх як співдіячів і водночас як співрозмовників; перцептивна сторона, інтегруючись із смисловчинковим обміном, дає змогу пізнати один одного, смислово самоствердитися через учинкові дії й у такий спосіб виконує функцію порозуміння між ними.

Третій параметр інноваційно-психологічного клімату – **полі- мотивація** – активізує оргдіяльність через такі свої сфери: пізнавальну (стимулює пошукову активність і розумовий потенціал); практичну (формує досвід соціальної взаємодії); ментальну (зумовлює світоглядну активність) і мотивацію самовдосконалення (змогу вибирати оптимальну лінію в системі самопізнання індивідуального світу Я-людини).

Завдяки позитивному функціонуванню всіх трьох параметрів інноваційно-психологічного клімату у внутрішньому світі кожного учасника взаємодії розвивається й утверджується *позитивно-гармонійна Я-концепція*, яка охоплює когнітивну складову суб'єкта (Я-образ), емоційно-оцінний компонент особистості (Я-ставлення), вчинково-креативну складову індивідуальності (Я-вчинок). Однак треба пам'ятати про умовність такого (теоретичного) поділу, тому що в реальному житті особи ці аспекти діалектично пов'язані між собою. Взає-

модоповнення зазначених параметрів клімату дає змогу залучати суб'єктів різних громадянських організацій до продуктивної соціальної діяльності, розвивати потенціал кожної особистості, а також удосконалювати оргкультуру взаємин і позитивно впливати на інших.

Висновок. Отже, згідно із Законом України “Про об'єднання громадян” від 16.06.1992 р. за № 2460-ХІІ “*громадська організація є об'єднанням громадян, котрі задовольняють та захищають свої законні соціальні, економічні, творчі, вікові, національно-культурні, спортивні та інші спільні інтереси*” [19, с. 75]. Оскільки така організація створюється на добровільних засадах за єдності інтересів з метою спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод, то вона вільна у виборі напрямів своєї діяльності. З огляду на це та беручи до уваги фактори інноваційного клімату, можна виокремити основні потребо-мотиваційні умови, котрі визначають повноту особистого задіяння людини в життєдіяльності тієї чи іншої громадської організації і в такий спосіб долучають особу до політичної активності. Серед виокремлених нами потребо-мотиваційних умов чітко означилися такі групи:

1) невимушеного соціального впливу: згуртованість та узгодженість дій, суб'єктне прийняття групових норм і культурних меж поведінки, соціалізуючий взаємовплив та особистісна взаємопідтримка тощо;

2) неформального паритетного спілкування: емоційний і моральний стан та настрої, порозуміння, стабільність міжособових стосунків, єдиний корпоративний дух, задоволення від взаємин, інформаційний і діловий обмін враженнями тощо;

3) різноаспектної мотивації громадської поведінки і діяльності: розширення меж пошукової активності та пошукової творчості, збагачення досвіду міжсуб'єктної взаємодії, розширення світогляду, самовизначення і самореалізація в особисто сприйманому довкіллі;

4) розвитку і самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції: збагачення Я-образу позитивними самоуявленнями, розширення соціального формату адекватних Я-ставлень і самооцінок, розкриття себе та інших у серії позитивних Я-вчинків, розвиток внутрішньої культури шляхом пізнання і творення власного Я.

Л і т е р а т у р а

1. *Казмирєнко В. П.* Социальная психология организаций: Монография. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
2. *Аникеева Н. П.* Психологический климат в коллективе. – М.: Просвещение, 1989. – 224 с.
3. *Парыгин Б. Д.* Социально-психологический климат коллектива. Пути и методы изучения. – Ленинград: Наука, 1981. – 192 с.

4. *Бойко В. В., Ковалев А. Г., Панферов В. Н.* Социально-психологический климат коллектива и личность. – М.: Мысль, 1983. – 206 с.
5. *Роцин С. К.* Об исследованиях социально-психологического климата в США // Социально-психологический климат коллектива: теория и методы изучения. – М.: Наука, 1980. – С. 103–116.
6. *Свенцицкий А. Л.* “Социально-психологический климат” первичного производственного коллектива как объект исследования // Соц. психология и соц. планирование. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1973. – С. 20–28.
7. *Соснин В. А.* Автономные рабочие группы: Теория и практика метода в исследованиях западной организационной психологии // Психол. журн. – 1990. – № 6. – С. 28–37.
8. *Антонюк В. И., Зотова О. И., Моченов Г. А., Шорохова Е. В.* Проблема социально-психологического климата в советской социальной психологии // Социально-психологический климат коллектива: теория и методы изучения. – М.: Наука, 1980. – С. 5–25.
9. *Шакуров Р. Х.* Социально-психологические проблемы руководства педагогическим коллективом. – М.: Педагогика, 1982. – 208 с.
10. *Карамушка Л. М.* Психологія управління: Навч. посіб. – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.
11. *Коломінський Н. Л.* Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): Монографія. – К.: Вид-во МАУП, 2000. – 286 с.
12. *Левин К.* Типы конфликтов // Психология личности / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 93–96.
13. *Анисимов О. С.* Методологическая версия категориального аппарата психологии. – Новгород, 1990. – 334 с.
14. *Матіюк І. О.* Інноваційні моделі навчального процесу в сучасній школі (на матеріалах різних типів навчально-освітніх закладів України): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 22 с.
15. *Кондаков И. М.* Психология: Ил. словарь. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
16. *Лазарев В. С.* О развивающихся педагогических системах // Педагогика. – 2002. – № 8. – С. 13–24.
17. *Лазарев В. С., Мартиросян Б. П.* Педагогическая инноватика: объект, предмет и основные понятия // Педагогика. – 2004. – № 4. – С. 11–21.
18. *Ковалев Г. А.* О системе психологического воздействия // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М.: Изд-во АПН СССР, 1989. – С. 4–43.
19. Закон України “Про об’єднання громадян” // Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю.П. Єлісовенко. – К.: Махаон, 2003. – С. 75–79.

© Гуменюк О. Є.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІДЕОЛОГІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ В ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ КОГНІТИВНОЇ СКЛАДНОСТІ

Розглядаються окреслені на основі емпіричного дослідження ідеологічні стереотипи політичної свідомості громадян. Аналізується залежність стереотипності сприймання політичних явищ від віку респондентів, а також когнітивної складності індивідів у галузі ідеології та політики.

Ключові слова: ідеологічний стереотип, когнітивна складність-простота, політична свідомість.

Рассматриваются определенные на основе эмпирического исследования идеологические стереотипы политического сознания граждан. Анализируется зависимость стереотипности восприятия политических явлений от возраста респондентов, а также когнитивной сложности индивидов в области идеологии и политики.

Ключевые слова: идеологический стереотип, когнитивная сложность-простота, политическое сознание.

Representation of ideological stereotypes in political consciousness of citizens is considered in the article on the bases of empirical research. Dependence of stereotype of perception of political phenomena upon age of respondents, and also cognitive complexities of individuals in the field of ideology and politics is considered in the article.

Key words: ideological stereotype, cognitive simplicity-complexity, political consciousness.

Проблема. Сучасні глобальні зміни, які відбуваються в житті суспільства, потребують адекватних змін суспільної свідомості. Виникає потреба зміни усталених стереотипів, що опинилися поза межами сучасних уявлень, у всіх сферах людської діяльності. Але наскільки просто формулюється ця теза, настільки ж складно відбувається процес зламу стереотипів у дійсності. Це, напевно, зумовлено психологічними особливостями існування індивіда, а також загальними закономірностями регуляції діяльності на рівні настановних явищ. Основні знання та уявлення людини про політику, її нормативні судження про цю сферу суспільного життя є не лише продуктом індивідуальної практики. Вони засвоюються особою шляхом її взаємодії із соціальним середовищем у процесі соціалізації. Деякі із цих настанов є тимчасовими, інші ж зберігаються протягом усього життя людини, набуваючи форм стереотипів, що реалізуються в різних сферах її життя.

Як показують дослідження, якими б не були політичні системи, більшість громадян не мають узгодженої системи політичних поглядів.

Їх політичні настанови суперечливі і не обов'язково відповідають об'єктивному політичному процесові. Незалежно від того, на яких позиціях стоять сучасні політики, державні діячі і політологи, їх об'єднує визнання того, що політична свідомість та її складові є важливими елементами політики. Їх досліджують для того, щоб побудувати демократичне суспільство як спільноту громадян – активних суб'єктів політичного життя.

Суспільно-політичне життя в багатьох своїх параметрах розгортається на рівнях, віддалених від безпосередньо усвідомлених інтересів і їх осмислення більшістю членів суспільства. За цих умов настанови і стереотипи, які стосуються політики суспільного устрою, є неодмінним засобом психологічного залучення спільнот до суспільно-політичного життя. Так, наприклад, більшість виборців у будь-якій країні настільки погано уявляють собі політику різних партій або кандидатів, їх відмінність від супротивників, що якби не мали відповідних настанов і стереотипів сприйняття деяких політичних явищ, партій і лідерів, то не мали б змоги брати участь у виборах. Дослідники, які працюють у галузі соціології і політології, соціальної та політичної психології (Є. І. Головаха, В. П. Казміренко, Н. В. Паніна, М. М. Слюсаревський та ін.), відводять важливу роль настановам і стереотипам у структурі ідеологічної свідомості. Деякі науковці приділяють особливу увагу стереотипам як знаряддям маніпуляції за умов ідеологічної боротьби (Є. Л. Доценко, Д. А. Зарайський, С. П. Кара-Мурза, В. П. Крисько). Однак у галузі соціальної психології досі замало досліджень присвячено проблемам зміни стереотипів за глобальних соціальних трансформацій, а також їх залежності від когнітивної організації індивідуальної свідомості.

Мета статті: вивчення особливостей прояву ідеологічних настанов і стереотипів особи в часи глобальних соціальних змін; виявлення залежності ідеологічних стереотипів від віку та індивідуальних особливостей організації індивідуальної свідомості.

У соціології і соціальній психології досі немає усталених поглядів на роль стереотипів у регуляції свідомості й поведінки людей. Сам по собі стереотип як спрощене схематизоване уявлення про різні об'єкти соціального світу, у якому існує індивід, не відіграє однозначно позитивної або негативної ролі в процесах соціальної адаптації. Справедливість таких поглядів можна відобразити на прикладі класичного стереотипу “політика – брудна справа”. Людина, якій притаманне таке переконання, намагається уникати участі в політичному житті суспільства і має, з одного боку, менше шансів втратити свою моральну бездоганність, а з іншого, ризикує передати керівництво долею не лише суспільства, а й своєю тим самим “брудним політиком”. Інший стереотип – “моя хата скраю”, що робить соціальну позицію індивіда

пасивною, є дуже вигідним для будь-якої тоталітарної влади. А чи задовольняє така влада саму людину?

Більшість населення України, за останніми опитуваннями суспільної думки, на декларативному рівні залишається прихильною до основних демократичних цінностей та заперечує комуністичну ідеологію, проте в глибинних пластах масової свідомості зберігаються і відтворюються соціальні стереотипи минулого, життєстійкість яких зумовлена не лише усталеним досвідом, а й постійним повторенням невдач у реалізації ідеї процвітаючого демократичного суспільства.

Порівняно довго в політичній свідомості формувалася стереотип руху вперед. Він сприймався насамперед як процес боротьби, суперництва протидіючих соціальних сил. Кожна соціальна дія трактувалася як боротьба – якщо не з кимсь, то за щось: за врожай, за єдність, за будь-яку іншу ідею. З масовістю цього стереотипу соціологи зіткнулися, досліджуючи інформаційні преференції молоді. Серед усіх проблем найбільший інтерес у юнаків і дівчат викликали ті, у яких фігурувало слово “боротьба”. Стереотип “боротьба як творення” змушує людей сприймати навколишній світ як перешкоду на шляху до мети, а один одного – як товаришів або ворогів у змаганні з неідеальним оточенням. Ніде в довкіллі немає такої стратегії виживання, коли цінності боротьби є більш значущими, ніж цінності творення.

За нестабільності перехідного суспільства люди, які безпосередньо не стикалися з порушенням своїх прав, не вірять, що в разі потреби суспільство гарантує захист їх прав та інтересів. Сформувався навіть відповідний стереотип загрози: “Звернення до офіційних інстанцій створює більше перешкод, ніж дає користі”. Стереотип “безуспішності” проявляється у відмові людей від спільної роботи з різними інстанціями у випадку порушення їх прав.

Небезпечність наслідків тоталітаризму пов’язана з політичним стереотипом, який виокремлюється принципом “руйнування заради будівництва”, коли способом досягнення цілей стає боротьба з реальними або вигаданими ворогами. У сучасній політичній боротьбі цей стереотип стає ледь не головним інструментом стимуляції політичної активності мас.

У нашому дослідженні оцінювалися вияви і зміни ідеологічних стереотипів залежно від віку особи та когнітивної організації її свідомості. Було відібрано три групи респондентів. Перша група (молодь віком 16–24 роки) – ті, чия життєва позиція склалася повністю в незалежній Україні. Друга група (особи середнього віку від 25 до 40 років) – люди, які пережили так званий період застою і були учасниками трансформації поглядів суспільства в період “горбачовської перебудови”. Третя група – це люди старшого віку (40 років і більше). Більша частина їх життя припадає на радянський період, час панування тоталітаризму.

літарної ідеології, що сформувала своєрідний тип мислення. Кількість випробуваних у кожній групі становила 30 осіб.

Алгоритм проведення емпіричного дослідження був таким: спочатку проводився асоціативний тест, відтак на його основі складався семантико-частотний словник смислових понять. Сукупність цих понять і є тим семантичним полем, у якому пересічні громадяни сприймають явища, пов'язані з ідеологією, політикою, економікою.

Категорії, що трапляються найчастіше, виводяться як конструкти тесту репертуарних ґраток для діагностики когнітивної складності і виявлення диференційованості мислення випробуваних у сфері ідеології. Припускаємо, що це суттєво впливає на процес зміни стереотипів особи. На наступному етапі за тестом репертуарних ґраток Келлі складалася репертуарна матриця, у якій елементи було представлено ролями особи в часопросторі, а як конструкти відбиралися стереотипи, досліджені та описані в працях С. Н. Кара-Мурзи, Є. І. Головахи та Н. В. Паніної – відомих у Росії та Україні політологів [1; 2].

Асоціативний тест був вихідним етапом нашого емпіричного дослідження. Для тестування використовувався бланк із 30-ма словами-стимулами, згрупованими за трьома категоріями: 1) економіка; 2) політика; 3) ідеологія (капіталізм, соціалізм, комунізм, ринкова економіка, планова економіка, життєвий рівень, заробітна плата, олігархи, бізнесмени, приватизація, вибори, застій, президент, влада, парламент, політичні партії, опозиція, ЗМІ, ідеологія, співпраця, фашизм, сталінізм, громадянська війна, геноцид, справедливість, гласність, перебудова, громадянське суспільство, демократія, свобода).

На базі вільного асоціативного тесту за допомогою контент-аналізу було виокремлено слова і поняття, якими респонденти послуговувалися найчастіше. Підсумком стало укладання семантико-частотного словника, відбір лексем до якого здійснювався за формулою Нобла:

$$K = \frac{n - 1}{N},$$

де n – загальна кількість реакцій, що збігаються;

N – загальна кількість реакцій.

Порівняльний аналіз відповідей випробуваних різних вікових груп виявив таке:

- сприймання ідеологічних категорій людьми старшої вікової категорії найчастіше провокує вияви асоціацій, які характеризують безвихідь, похмурість, безперспективність;
- респонденти середнього віку в асоціативних відповідях частіше за все показують скептицизм, злість;
- молодь у відповідях-асоціаціях демонструє поверховість оцінювання і сприймання соціально-політичних категорій. Наприклад,

поява такої категорії, як бізнес викликає асоціації з ознаками “джип”, “застілля” тощо.

Бачимо, що сприймання тривалих змін у свідомості людей різного віку дуже відрізняється як за змістом, емоційною насиченістю, так і за глибиною асоціативного оцінювання.

На наступному етапі дослідження слова, що повторювалися, було розподілено на дванадцять категорій. На основі аналізу останніх ми розробили ще до одну методику – *тест репертуарних оцінних ґраток для виявлення когнітивної складності*.

Щоб провести тестування, використовувався бланк з 12-ма розташованими по вертикалі конструктами, виокремленими на основі асоціативного тесту. Конструкти являли собою пари антагоністичних рис, притаманних громадянам:

- 1) активність – пасивність;
- 2) упевненість – невпевненість;
- 3) відповідальність – безвідповідальність;
- 4) безкорисливість – корисливість;
- 5) скромність – нахабство;
- 6) старанність – халатність;
- 7) колективізм – еґоїзм;
- 8) справедливість – несправедливість;
- 9) благородство – підступність;
- 10) індивідуальність – сірість;
- 11) порядність – підлість;
- 12) дружелюбність – ворожість.

По горизонталі ми розташували шість типів діячів, які визначають сучасне соціально-політичне життя в Україні. Їх було вибрано з періодичної преси за допомогою контент-аналізу. Це такі: центрист, соціаліст, націоналіст, демократ, бізнесмен і чиновник.

Конструювання описаних репертуарних ґраток дало змогу витримати два принципи психосемантичного методу Дж. Келлі – “біполярності” і “застосовуваності”, що досить важливо з погляду мети нашого дослідження. На відміну від семантичного диференціала, представленого Ч. Осгудом, де використовуються задані зовні конструкти, принцип “діапазону застосування” підкреслює, що кожний конструкт може бути застосований в обмеженому наборі (репертуарі) об’єктів (елементів).

По вертикалі було розташовано 12 конструктів, де зовсім лівий оцінювався як 1 бал, а правий – негативний – 10 балів. Респонденти мали оцінити за цими 12-ма шкалами шістьох політичних діячів.

Для підрахунку результатів було застосовано систему Дж. Бієрі. В основі вимірювання параметра когнітивної простоти-складності тут лежить простіша ознака системи – кількість ідентичних конструктів. Міра когнітивної складності є числом, зворотним до кількості схожих

оцінок, що визначається на основі попарного зіставлення всіх конструктів, складених індивідом при заповненні реп-тесту. Зрозуміло, що випробуваний з вищим ступенем когнітивної складності володіє більш диференційованою системою вимірювання соціальних явищ порівняно з випробуваним, ступінь когнітивної складності якого нижчий.

Аналіз результатів діагностики когнітивної складності виявив вищий рівень когнітивної складності в чоловіків порівняно із жінками всіх вікових категорій. Цей факт можна пояснити загалом більшим інтересом чоловіків до політичного процесу. Порівнявши результати трьох вікових груп, ми з'ясували, що перевагу (більшу когнітивну складність) у галузі політики мають особи середнього віку.

Ще одну, третю, методику ми розробили для оцінювання проявів і вікової динаміки соціально-ідеологічних стереотипів респондентів. За конструкти слугували стереотипи суспільної свідомості, описані в працях згаданих уже вище учених [1–3]. Наводимо ці формулювання: творення – це боротьба; чиновники – неминуче зло; від кожного – за здібностями, кожному – за потребою; соціалізм – шлях у нікуди; будеш чесним – будеш бідним; хочеш спокійного життя – не вивисуйся; держава завжди обманює; президент – батько нації; у нас завжди є вороги; скромність у побуті прикрашає; демократія – кращій винахід людства; моя хата скраю; старі цінності відмирають; політика – брудна справа. Елементами свідомості були 12 рольових позицій. Це, зокрема, три позиції Я-стану (Я-реальне, Я-ідеальне, Я-минуле), інші ж – за ознаками: професійними (типовий бізнесмен, типовий чиновник), регіональними (городянин, селянин, мешканець Західної чи Східної України), часовими (пересічний громадянин радянських часів; наш сучасник; той, хто житиме у 2020 р). Випробуваний оцінював за трибальною шкалою (позитивна, нейтральна, негативна), наскільки притаманні переліченим категоріям осіб стереотипи-конструкти.

Групові матриці трьох вікових груп, диференційовані за рівнем когнітивної складності, оброблялися за допомогою факторного аналізу з використанням комп'ютерної версії проґрама Келлі-98. З огляду на результати обробки групових матриць респондентів різного віку можна стверджувати, що в третій віковій групі (населення старше 40 років) провідним фактором для випробуваних були конструкти “безуспішності”, “цінності відмирають”, “кожному – своє”, “за майбутнє не треба боротися”. Із цими показниками пов'язане Я-реальне, покоління радянської “відлиги”, представники Сходу України. Я-ідеальне в семантичному просторі розташувалося поряд з елементом “бізнесмен”. Я-минуле асоціюється з українцем кінця 80-х років минулого століття і громадянином 2020 р., однак ці елементи в семантичному просторі пов'язані з конструктами-стереотипами “за це треба боротися”, “успішності” і “недоторканності цінностей”.

У свідомості людей старшого віку в ході оцінювання ними семантичного простору було помічено деякі суперечності. Так, конструкти, що утворюють один фактор (“демократія – добре”; “ворогів у нас немає”), опинилися разом із конструктом “соціалізм є перспективним”; “за це треба боротися” і “не відрізняйся”. Усі ці явища пов’язуються у свідомості зрілих людей лише з типовими представниками 90-х років ХХ ст. Конструкти-стереотипи “нечесний – багатий” і “державна справедлива” характеризують лише рольового персонажа чиновника.

Аналіз результатів середньої вікової групи засвідчив, що провідний фактор містить конструкти: “моя хата скраю”, “за майбутнє треба боротися”, “не відрізняйся”, “державна завжди обманює”. Із цими конструктами пов’язані Я-реальне, Я-минуле, пересічні громадяни 1970-х, 1980-х і 2020-х років. З протилежним полюсом, тобто оцінками “небайдужість”, “небездіяльність”, “чесна держава”, пов’язані конструкти Я-ідеальне і східний українець. Аналіз взаємозв’язку Я-станів, тобто самооцінних персонажів з іншими, продемонстрував, що випробувані середнього віку найвиразніше ідентифікували себе як українців з Південного-Сходу і Заходу. Усі три Я-стани пов’язувалися при цьому з роллю “бізнесмена”. Аналіз взаємозв’язку конструктив показав, що Я-реальне осіб середнього віку також пов’язане зі стереотипами “ворогів”, “бідного чесного”, “лінивого президента”. А Я-ідеальне пов’язувалося зазвичай з конструктами протилежного полюса і факторами другого й третього порядку – “ворогів немає”, “успішність” і “соціалізм є перспективним”.

Результати досліджень молодшої вікової групи засвідчили, що провідним фактором для них є стереотип “соціалізм – тупик”, “президент – гарант справедливості”, “не виділяйся”, “старі цінності відмирають”. У свідомості молоді ці конструкти тісно пов’язані з рольовими позиціями “чиновник”, “пересічний громадянин 70-х і 80-х років минулого століття”. Конструкти протилежного полюса – “старі цінності не відмирають”, “президент лінивий”, “соціалізм має перспективу”, “будь ініціативним” – для них є найбільш близькими, бо з ними пов’язуються Я-ідеальне і Я-минуле, українець з Південного-Сходу, бізнесмен. Не такі міцні позиції в молодіжному середовищі займають конструкти “безуспішності”, “кожному – своє”, “за майбутнє треба боротися”. Однак у свідомості молоді досить добре зберігається категорія “у нас завжди є вороги”, що пов’язано з оцінкою ролі чиновника, безуспішністю і боротьбою за майбутнє, демократію. Конструкти протилежного значення пов’язані, як бачимо, з пересічним радянським громадянином.

Висновки

1. У структурі соціально-ідеологічної свідомості громадян посідають значне місце різного роду стереотипи, крізь призму яких сприймаються ідеологічні явища і категорії реальної дійсності.

2. Стійкість і своєрідність стереотипів у структурі свідомості громадян по-різному представлені у вікових групах, що характеризують не лише когнітивний простір, а й емоційний фон і тенденції поведінки респондентів:

- у складі провідного фактора групи респондентів старшого віку означилися конструкти, що в сукупності характеризують настрій безвихідності (“кожному – своє”, “цінності відмирають” тощо). Ідеал у людей старшого віку пов’язаний у часі і просторі з 80-ми роками минулого століття в проекції на 2020 рік;

- респонденти середнього віку, зберігши у свідомості стереотипи “моя хата скраю”, “не виділяйся”, “у нас завжди є вороги”, пов’язують свій ідеал з конструктами “бізнес” і “президент – гарант справедливості”;

- погляди молоді, зафіксовані у формі семантичних конструктів, чітко виражені в значущості позицій на зразок “проявляй ініціативу”, “не сподівайся на президента-захисника”. Крім того, у структурі свідомості молодих досі стійко зберігаються кліше типу “у нас завжди є вороги”.

3. Однозначної залежності динаміки стереотипів-уявлень від когнітивної організації свідомості не встановлено у зв’язку з мікромірністю представленого семантичного простору.

4. У структурі свідомості респондентів, що відзначаються когнітивно складним стилем, особливе місце займає рольова позиція типового представника 80-х років ХХ ст., пов’язана з можливістю збереження старих цінностей. В ідеалі у таких людей – надія на себе і чесність держави.

5. У структурі свідомості когнітивно простих осіб стійко зберігаються стереотипи, які базуються на архетипах (наприклад, Богабатька і президента), а також старі кліше типу “вороги є завжди”; легко впроваджуються нові на зразок “соціалізм веде в безвихідь”.

6. У когнітивно складних випробуваних незалежно від віку і статі середній показник згоди зі стереотипними твердженнями значно менший, ніж у когнітивно простих. Це свідчить про тенденцію сприймання ними політичних явищ більш критично і не так стереотипно.

7. Встановлено залежність когнітивної організації свідомості за категоріями когнітивної простоти-складності від статі: за показником диференційованості сприймання політичних явищ зафіксовано значну перевагу чоловіків.

Л і т е р а т у р а

1. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 156 с.
2. Кара-Мурза С. П. Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2000. – 688 с.
3. По ту сторону стереотипов поведения: психология общения / Авт.-сост. А. В. Тимченко, В. Б. Шапарь – Х.: Прапор, 1997. – 654 с.

© Княшко Л. О.

ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ДВОХ ПОКОЛІНЬ)

Аналізуються результати емпіричного дослідження особистісних тенденцій до формування політичної ідентичності та схильності до мобілізаційних впливів з боку організацій політичного спрямування. Застосування в їх дослідженні поколінневого підходу дає змогу вивчити й розкрити ціннісні характеристики особистостей, що живуть в конкретному суспільстві в конкретний проміжок часу.

Ключові слова: покоління, ціннісні орієнтації, політична активність, політична ідентичність, молодь.

Анализируются результаты эмпирического исследования личностных тенденций к формированию политической идентичности и склонности к мобилизационным воздействиям со стороны организаций политической направленности. Использование в их исследовании поколенческого подхода позволяет изучить и раскрыть ценностные характеристики личностей, живущих в конкретном обществе в конкретный отрезок времени.

Ключевые слова: поколения, ценностные ориентации, политическая активность, политическая идентичность, молодежь.

The results of empirical research of personal tendencies towards formation of political identity and inclination to mobilizing impacts of political organizations are analyzed. The use for this research of generation method gives the opportunity to study and explore personal attitudes to values of people who live in specific society and in the definite period of time.

Key words: generation, values orientations, political activity, political identity, youth

Проблема. Загальновідомо, що саме сім'я визначає процес передачі цінностей від покоління до покоління, впливає на формування особистості, її світосприймання. Сім'я окреслює систему потреб, мотивацій, особливості різних видів ідентифікацій, формування політичних переваг, настанов тощо. Дослідження нової політичної ідентичності української молоді не може бути цілісним без аналізу її глибинних життєвих цінностей, сформованих на різних етапах політичної соціалізації. Такий аналіз допоміг би не тільки просунути в пошуках адекватних моделей для розуміння процесу формування політичних уподобань, а й побудувати прогностичні моделі електорально-го вибору молодого покоління.

Мета статті: з'ясувати ціннісні пріоритети в структурі політичної ідентичності представників двох поколінь (студентської молоді та її батьків).

За *методи дослідження* ми взяли: теоретичне узагальнення, анкетування, порівняння середніх значень за критерієм Манна-Уїтні, кореляційний аналіз Спірмена.

Політичні настанови формуються в ході політичної соціалізації, у процесі засвоєння молодюю людиною певних політичних ідей, знань, норм і цінностей суспільства. Одним з основних інститутів політичної соціалізації є сім'я (батьківська).

Політичні настанови і цінності, якщо вони були не лише засвоєні від батьків і найближчого оточення, а й інтеріоризовані молодюю людиною, є досить стійкою компонентною в структурі особистості, своєрідним внутрішнім механізмом, що спрямовує і визначає її політичну поведінку. Через цей внутрішній механізм, що втілює соціалізовані політичні настанови й цінності, особистість немовби інформує оточення про свою політичну ідентичність.

Доробок зарубіжної політичної психології свідчить про тривалу історію дослідження ролі соціалізаційних агентів у ході становлення політичної ідентичності [1–3]. Особливо інтенсивні розвідки проводилися в США, починаючи із 40-х років ХХ ст. Загальновідомими є емпіричні дослідження Е. Фромма, М. Хоркхаймера та Г. Маркузе, які стверджували, що досвід і цінності раннього дитинства, засвоєні особою в сім'ї, виступають “незалежною змінною” і визначають у подальшому процес її входження в соціально-політичне буття. Трансльовані на ранньому етапі розвитку дитини політичні настанови і цінності в майбутньому можуть ставати своєрідним фільтром у ході накопичення політичного досвіду (цит. за [4]). Отже, цінності і настанови, що утворюють основу політичної ідентичності, немовби “продавлюються” у свідомість індивіда найближчим оточенням і суспільством. І що стабільніша політична система, то вища вірогідність формування в молоді однотипних настанов і цінностей – у дітей і їхніх батьків.

Тезу про трансляцію цінностей від батьків до дітей було піддано критичному аналізу в працях західнонімецьких дослідників. Так, К. Алербек, порівнявши політичні настанови випробуваних у восьми країнах, виявив високий рівень цієї кореляції між настановами батьків і 16–20-літніх дітей (0,83), проте у ставленні до акцій протесту, методів їх проведення батьки і діти були не такі однотайні (рівень кореляції коливається від 0,26 до 0,30).

На підтвердження цієї теорії 1956 р. ізраїльський соціолог С. Ейзенштадт опублікував монографію “Від покоління до покоління” (цит. за [5]), у якій розроблено теоретичні положення проблем гомогенних вікових груп в індустріальних суспільствах. Дослідник переконливо довів, що через антагонізм між ціннісними пріоритетами батьків і спрямуванням вторинних громадських і суспільних структур сім'я

поступово втрачає свою провідну соціалізуючу роль, яку підхоплюють “групи однолітків”.

Відомий польський соціолог Б. Голімбіовський, досліджуючи соціалізацію політичних поколінь ХХ ст., особливо ретельно проаналізував особливості перебігу політичної ідентичності польської молоді, яка помітно подорослішала в умовах кризового суспільства [6]. І що масштабніші ці соціальні зрушення, то сильніша тенденція до значних відмінностей у ціннісних настановах двадцятилітньої молоді і її батьків. Проаналізувавши їх ідентичність, дослідник виявив, що на відміну від батьків ідентичність молоді вміщує як цінності польської культури, так і цінності інтернаціональні. На продовження поколінневих досліджень Голімбіовський зазначав, що найбільш прихований рівень ідентифікацій особистості належить до сфери духовного рівня. Цей комплекс відчуттів, світосприймання пов'язаний із системою цінностей суспільства, які бере за основу молода особа. Саме тут бачимо пошук відповідей на запити особистісного Я, формування життєвих цілей, морального вибору і політичних цінностей. Цей рівень самосвідомості є динамічним утворенням і більш яскраво проявляється на порозі самостійного входження в соціальний простір.

Цікавими видаються результати розвідок швейцарського дослідника В. Ліндера, присвячених вивченню цінностей поколінь. Учений зосередив увагу на політичних традиціях Швейцарії, розглядаючи їх крізь призму теорії політичної культури. Ці дослідження дали змогу виявити деякі механізми, що пояснюють стійкість політичної ідентичності. Перш за все слід наголосити на високій ролі общини у Швейцарії. Живучи в невеликих і середніх общинах з їх легко передбачуваними стосунками, політично активний швейцарець засвоює переконання громадянського суспільства, що всі голоси рівні, а рішення, прийняті демократично, мають політичну силу [4]. Саме община породжує цей важливий політико-соціалізуючий ефект.

Вважаємо, що емпіричний аналіз ціннісного підґрунтя політичної ідентичності двох суміжних поколінь в умовах сучасної України дав би змогу накопичити фактичний матеріал, а відтак вибудувати на його основі ціннісну модель політичної ідентифікації окремих когорт сучасного українського суспільства.

У пілотажному дослідженні взяли участь 40 осіб: половина з них – молодь, студенти Київського слав'янознавчого університету, друга половина – представники середнього віку, батьки студентів (вибірка була рівноважена також за статтю).

Сучасна практична соціальна психологія має у своєму арсеналі велику кількість методик, що дають змогу зафіксувати основні ціннісні пріоритети особистості, проте методик для визначення політичних цінностей досі обмаль. За методичний інструментарій емпіричного

дослідження ми взяли “Методику дослідження основних тенденцій політичної ідентичності” і “Морфологічний тест життєвих цінностей”.

“Методику дослідження основних тенденцій політичної ідентичності” для вивчення основних тенденцій політичної ідентифікації розробила вітчизняна дослідниця О. Скар [7]. Методика дає змогу визначити основні показники перебігу процесу політичної ідентифікації особистості за такими шкалами: “включеність чи невключеність у політичне життя країни” (шкала політичної залученості особистості); “ідентифікація з культурними цінностями суспільства” (з’ясовує ступінь ідентифікації особистості з культурними цінностями суспільства); “орієнтація на власний політичний вибір чи делегування функцій політичного вибору” (діагностує міру усвідомлення себе суб’єктом політичного вибору); “ідентифікація із цінностями європейської демократії чи неготовність до прийняття цінностей європейської демократії” (вимірює ступінь ідентифікації з європейськими демократичними цінностями); “мобілізаційна чи автономна активність” (шкала прагматичної залученості).

Методика “Морфологічний тест життєвих цінностей” В. Сопова і Л. Карпушиної призначена для визначення життєвих цінностей, які є значущими в реалізації діяльності та основних сферах життя особистості [8]. Діагностичним конструктом методики стали термінальні цінності. В авторській інтерпретації цінність – це ставлення суб’єкта до певного явища, життєвого факту, об’єкта і суб’єкта, а також визнання їх як таких, що є життєво важливими.

До переліку життєвих цінностей автори відносять: “розвиток себе”, “задоволеність духовною сферою”, “креативність, реалізацію своїх творчих здібностей”, “встановлення активних соціальних контактів”, “власний престиж”, “досягнення”, “матеріальне благополуччя”, “збереження власної індивідуальності”. Цінності оцінюються в межах шести життєвих сфер активності: професійного життя, освіти, сімейного життя, суспільної активності, захоплень, фізичної активності.

Математична обробка отриманих сирих балів здійснювалася непараметричними методами статистичної обробки даних, зокрема методом U критерію Манна-Уїтні та за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (вибір непараметричних методів зумовлений невеликою за обсягом вибіркою і специфічним розподілом отриманих даних).

Кореляційний аналіз взаємозв’язку таких показників політичної ідентичності, як “включеність чи невключеність в політичне життя країни” та “орієнтація на власний політичний вибір чи делегування функцій політичного вибору” з даними морфологічного тесту життєвих цінностей в обох когортах випробуваних дав змогу виявити позитивну кореляцію з особистісними цінностями і життєвими сферами. Так, у *групі молоді* показник “включеність чи невключеність у полі-

тичне життя країни” позитивно корелює з прихильністю та ідентифікацією з культурними цінностями своєї країни ($R=0,70$, $p < 0,01$), ідентифікацією із цінностями європейської демократії ($R=0,73$, $p < 0,01$), бажанням встановлювати активні соціальні контакти ($R=0,47$, $p < 0,04$), зберігати індивідуальність ($R=0,46$, $p < 0,04$) та розвивати самого себе ($R=0,44$, $p < 0,05$). На відміну від молоді в *когорті батьків* показник “включеність чи невключеність у політичне життя” має не таку виражену полімотиваційну (поліціннісну) природу. З настановами на включеність у політичне життя позитивно корелюють лише настанови на задоволеність духовною сферою, стабільність життя ($R=0,45$, $p < 0,05$) та прагнення орієнтуватися на власний політичний вибір ($R=0,46$, $p < 0,05$).

Отже, на залученості молоді до політичного життя країни позитивно позначаються сформовані настанови на ідентифікацію з культурними цінностями українського суспільства та повага до національних звичаїв, традицій, мови. Засвоєння культурного спадку країни, розуміння недоліків і прийняття досягнень у суспільно-політичній сфері не лише пробуджують національну самосвідомість, а й породжують відчуття особистої відповідальності за долю рідної країни, стимулюють інтерес молоді до політики, становлення громадянських цінностей. Молодіжні субкультури сприяють тому, що молодь свідомо відмовляється від традиційних цінностей на користь неприйняття регламентуючих моментів відносин, навіть за рахунок нестабільності і непередбачуваності.

На залучення молоді до політичного життя країни може впливати відданість таким ціннісним категоріям, як свобода, права людини, особистісна незалежність, участь в управлінні державою і відповідальність. Ці ціннісні категорії об’єднані показником політичної ідентичності – “прихильність до цінностей європейської демократії”. Цінність життя та настанови на внутрішню свободу, право на самовизначення, вільне волевиявлення [7] не лише сприяють засвоєнню молоддю демократичних цінностей, а й формують у неї відповідальність за власні вчинки, які є значущими для вирішення державних і суспільних завдань.

Стійкий інтерес до політичних процесів стимулює у молоді потребу формувати власну систему політичних цінностей, прагнення до усвідомленого формування неформальних чи інституціоналізованих поглядів, вибір певної політичної поведінки. Така молодь прагне бути соціально активною, вибудовувати позитивні і сприятливі соціальні стосунки з оточенням, вчиться бути дружелюбною, комунікабельною, невимушеною в спілкуванні.

Формування настанов на залученість до політичного життя певною мірою зазнає впливу настанов на збереження власної індивідуальності та прагнення розвивати свою особистість. У системі ціннісних

орієнтацій молоді ця цінність займає досить високу позицію, а отже, через бажання зреалізувати власну індивідуальність, розвиток власних здібностей молода людина може залучатися до політичного життя країни, цікавитися подіями в суспільстві, формувати власні уявлення, ставлення, позиції щодо політичної сфери.

У *групі батьків* тенденції до політичної ідентифікації (“включеність – невключеність у політичне життя країни”) корелюють з орієнтацією на власний політичний вибір і задоволеністю духовною сферою. Отже, інтерес і залученість до політичної сфери суспільства в представників середнього віку може зумовлювати здобутий життєвий досвід та засвоєні навички політичної участі. Проте на відміну від національно-європейського ціннісного наповнення політичної ідентичності молоді у когорти батьків переважає моральний імператив, тобто можемо спостерігати тенденцію до визрівання паростків “постматеріальних цінностей” через поступове усвідомлення батьками цінності їхніх прав і свобод.

Ще однією характеристикою, вплив якої було відстежено в групах молоді та їхніх батьків, став показник політичної ідентифікації – “орієнтація на власний політичний вибір”. Так, у *групі молоді* цей показник має позитивний кореляційний зв’язок лише з “ідентифікацією із цінностями європейської демократії” ($R=0,60$, $p < 0,01$), а у *батьків* – із “включеністю чи невключеністю в політичне життя країни” ($R=0,46$, $p < 0,05$) та “мобілізаційною чи автономною активністю” ($R=0,44$, $p < 0,05$).

Ставлення *молоді* до громадянської і політичної участі неоднозначне: з одного боку, молодь не відрізняється високим рівнем такої залученості, для неї ближчим і мотиваційно привабливішим є культурне самовираження, проте, з іншого боку, потенційний ресурс зростання тенденцій до політичної ідентичності слід шукати в зоні подолання комплексу національної неповноцінності, який було сформовано політикою нестійкості і невизначеності національних орієнтирів.

Політична активність молоді і її залученість до політичних процесів поєднує в собі як патріотичний аспект, так і ауру “європейськості”. Приймаючи цінності, культуру, освіту, стиль життя “Заходу” і “Європи”, молодь прагне не лише утверджуватися в українській своєрідності та оригінальності, а й формувати нові цінності українського патріотизму.

Орієнтація когорти *батьків* на власний політичний вибір зумовлюється, як ми вже зазначали, показником особистісної “включеності чи невключеності в політичне життя країни” та пов’язана з “мобілізаційною чи автономною активністю”. У контексті результатів проведеного дослідження стосовно автономної чи мобілізаційної активності можна говорити про її прояви у середньо вираженій пропорції. Зрозуміло, що спонтанна активність представника когорти батьків відпові-

дає сформованим у процесі вторинної соціалізації ліберально-демократичним цінностям. Але реальне функціонування сучасної української політичної системи показує, що громадяни середнього віку, як правило, відгукуються на мобілізаційний заклик еліт та організацій.

Висновки. Дослідження ціннісно-культурної детермінанти різновікових соціальних когорт дає змогу не тільки розробити адекватні моделі формування політичних уподобань та електорального вибору різних поколінь, а й з'ясувати чинники, які можуть або сприяти, або заважати соціальній та економічній модернізації сучасного українського суспільства на етапі його соціокультурної трансформації.

Л і т е р а т у р а

1. *Вишняк О. І.* Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 2000. – 310 с.
2. *Климова С. Г.* Идентификация и политический выбор // *Поле мнений.* – 2000. – Вып. 3. (Апр.) – С. 52.
3. *Левада Ю.* От мнений к пониманию. Социологические очерки. 1993–2000. – М.: Моск. шк. полит. исслед., 2000. – 576 с.
4. *Головин Н. А.* Теоретико-методологические основы исследования политической социализации. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – 288 с.
5. *Бобахо В. А., Левкова С. И.* Современные тенденции молодежной культуры: конфликт или преемственность поколений? // *СОЦИС.* – 1996. – С. 56–65.
6. *Golebiowski B.* Pokolenia i polityka w Polsce XX wieku // *Soziologia polityki.* – Warszawa, 1993. – P. 384–397.
7. *Скнар О. М.* Психологічні особливості політичної ідентичності старшокласників // *Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель* / За ред. І. В. Жадан. – К., 2006. – С. 62–72.
8. *Сопов В. Ф., Карпушина Л. В.* Морфологический тест жизненных ценностей. Рук. по примен.: Метод. пособие. – Самара: Изд-во СаГА, 2001. – 46 с.

© Циганенко Г. В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

О. А. Донченко

АДМІНІСТРАТИВНО-СВІТОГЛЯДНА КРИЗА ПЕДАГОГІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

Аналізуються психосоціальний стан і функціональна реалізація педагогічної спільноти (ПС) як складової соціальної структури суспільства, яка разом з іншими елементами потрапила в кризову смугу соціального життя в Україні. Виокремлено найбільш проблемну зону функціонування ПС – адміністративно-світоглядну, в якій формуються небезпечні психологічні тенденції. Зроблено висновок, що небезпека криється у невиконанні владно-адміністративною спільнотою своїх системно-функціональних обов'язків.

Ключові слова: криза, світогляд, психосоціальні функції спільнот, системно-функціональні обов'язки головних спільнот, “нова” школа, нові відносини, психологічне суспільство.

Анализируются психосоциальное состояние и функциональная реализация педагогической общности (ПО) как составляющей социальной структуры общества, которая вместе с другими элементами попала в кризисную полосу социальной жизни в Украине. Выделена наиболее проблемная зона функционирования ПО – административно-мировоззренческая, где формируются опасные психологические тенденции. Сделан вывод, что опасность таится в невыполнении властно-административной общностью своих системно-функциональных обязанностей.

Ключевые слова: кризис, мировоззрение, психосоциальные функции общностей, системно-функциональные обязанности основных общностей, “новая” школа, новые отношения, психологическое общество.

The psychosocial state and functional realization of the teachers' community (TC) as a constituent of the social structure of the society that together with the rest of the elements has come into the crisis period of the social life in Ukraine have been analyzed. The most problem zone of the TC functioning has been singled out – this is administrative and world outlook zone, where dangerous psychological tendencies are being developed. The conclusion has been drawn that the danger lies in the system-functional duties non-performance by the authority-administrative community.

Key words: crisis, world outlook, psychosocial functions of communities, system-functional duties of the chief communities, “new” school, new relations, psychological society.

Проблема, що порушується в статті, полягає у відсутності системних умов для виконання педагогічною спільнотою своїх функціональних обов’язків. Постає потреба набуття педагогічною спільнотою власної динамічної суб’єктності, що полягає в здатності адаптуватися до будь-яких соціальних змін, не поступаючись власною місією.

Мета статті: обґрунтування засад профілактики негативних психологічних наслідків у соціальному характері нових поколінь, що соціалізуються в занадто складний час протиборства цінностей, культур і смислів; спроба об’єднати простір ПС єдиним світоглядним стрижнем; акцентування уваги на потребі посилення психосоціальної складової світогляду в змісті навчання і виховання, зокрема засобами педагогічної селекції.

Системна функція і сучасний стан педагогічної спільноти.

Відповідно до фрактальної парадигми будь-яка системна матриця як ціле породжує фрактальні (дочірні, часткові) структури, що мають єдине походження, єдиний системний корінь. Таким коренем в українському суспільстві є системна криза, основні психосоціальні причини якої полягають у невиконанні головними соціальними спільнотами своїх системних функцій. Т. Парсонс, який відштовхувався від робіт “батька” кібернетики Н. Вінера і засновника системного підходу Л. Берталанфі, виокремив чотири функціонально необхідні умови для нормального існування суспільства, а саме: адаптацію, цілепокладання, інтеграцію і підтримання взірця [1].

Взявши за основу праці Парсонса, означимо головні спільноти в суспільстві, які можна виокремити за критерієм системних психосоціальних функцій:

1-й тип – **науково-дослідницька спільнота**, результатом діяльності якої мають бути *цілепокладання*, правильно побачена і сформульована стратегія, чітко окреслена мета руху суспільства, виразно означені фундаментальні завдання майбутнього для цього суспільства; консолідує цінність – *пізнання*; психологічна юнгівська домінанта – *інтуїція*;

2-й тип – **виконавча спільнота**, що об’єднує реальних виконавців поставленої мети, результатом діяльності яких є *адаптація*, реальна робота з людьми, технологіями та інформацією з метою наближення стратегічної мети до тактичних засобів її реалізації; кон-

солідуюча цінність – *користь*; психологічна юнгівська домінанта – *сенсорика*;

3-й тип – *владно-адміністративна спільнота*, результатом діяльності якої має бути координація протилежних цінностей та орієнтирів поведінки, *інтеграція* інтелектуальних зусиль для досягнення поставленої мети; консолідуюча цінність – *влада*; психологічна юнгівська домінанта – *логіка*;

4-й тип – *гуманітарно-консервативна спільнота*, результатом діяльності якої має бути самозбереження ідентичності суспільства, *підтримання взірця* і збереження психічного здоров'я нації за рахунок динамічної стабільності головних її цінностей; консолідуюча цінність – *відносини*; психологічна юнгівська домінанта – *етика*.

Елементарні психічні функції К. Г. Юнга [2] наведено в даній типології тому, що вони самі по собі містять рольову спеціалізацію і вказують на природний, надособистісний, системний взаємозв'язок і взаємозалежність їх носіїв між собою. Ірраціональні функції – інтуїція і сенсорика – визначають взаємозалежність 1 і 2-го типів спільнот, а раціональні – логіка й етика – 3 і 4-го типів.

На мій погляд, педагогічна спільнота з огляду на системне призначення і рольову наповненість належить до 4-го типу спільнот і в нормальному, здоровому режимі функціонує в тісному зв'язку з владно-адміністративною спільнотою. Саме ці дві спільноти покликані підтримувати стабільність системи і спрямовані всередину цієї системи на відміну від науково-дослідницької і виконавчої, котрі як еферентні спрямовані назовні і покликані розвивати, змінювати, відкривати систему.

Сьогодні демонструє збій системних функцій [3]. Владно-адміністративна спільнота на рівні системи демонструє не інтегративний, а роз'єднувальний потенціал, що, у свою чергу, збиває педагогічну спільноту із шляху природної самореалізації. Педагогічна спільнота як консервативно-впорядкувальна і така, що накопичує стабілізаційний потенціал, опинилася під керівництвом хворої владно-адміністративної спільноти. Як відомо, головні управлінські пости в міністерствах і відомствах замість професіоналів займають сьогодні політики. І це зумовлює великі системні проблеми. Найбільш небезпечні з них формуються сьогодні саме в просторі педагогічної спільноти, де соціалізується молодь. Роздвоєна свідомість і суб'єктність адміністративного чинника формують шизофренічну світоглядність, що наповнює педагогічний простір.

А втім, педагогічна спільнота, по суті, приречена на формування соціального типу людини в цілому. В атмосфері шкільної спільноти дитина проводить чи не найважливішу частину свого життя. В атмос-

фері школи неусвідомлено породжується ряд життєвих смислів і психосоціальних феноменів, яким школа просто фактом своїм існуванням надає соціальної легітимності.

Так сталося, що в пострадянській Україні педагогічну спільноту штовхають у чужу для неї царину – поле 1 і 2-го типів спільнот. У чужому полі педагогічна спільнота стала належати до найменш активних, найбільш психологічно ригідних і консервативних його елементів. Вона вже не має координуючого освітнього центру, власної духовно-інтелектуальної еліти, яка була б спроможна зберегти функцію стабільності і природну якість соціальної суб'єктності ПС. Міністерство освіти за своєю структурою і кадровим складом неспроможне диференціювати першочерговість реформ і нововведень, виокремити пріоритети змін у ПС, які були б спрямовані на профілактику негативних психологічних наслідків у соціальному характері нових поколінь, що соціалізуються в занадто складний час протиборства цінностей, культур і смислів.

На жаль, сьогодні як факт декларується теза про те, що в новий світ прийшли нові діти, які начебто перестрибули пару поколінь, перестали оглядатися на батьківське покоління в пошуках відповідей на запити реальності, що їм у глобалізаційному просторі вже не потрібні корені. Ця теза не тільки декларується. Світоглядний простір педагогічної спільноти, який руйнується владно-адміністративною елітою, дійсно неспроможний дати сучасним дітям відповіді навіть на прості питання.

Це владна спільнота “сплутала” різкі технологічні зміни з різними психологічними змінами і саме на останніх робиться наголос, що формує в дітей неадекватні настанови і психологічний ефект бездомності. Головна функція педагогічної спільноти – збереження кращих взірців, формування етики відносин молоді на базі кумулятивних позитивів української соціетальної психіки – сьогодні в полі виконавчої спільноти стала просто немодною. Медіа-простір із цього погляду допомагає владній еліті в справі розвитку неукраїнських взірців, настанов поведінки, правил гри.

Ускладнення соціальних процесів, взаємин між людьми, культурами, націями, ідеологіями, світоглядними парадигмами, існування різних видів світогляду – від лінійно-прогресивного до нелінійного, холономного, об'ємного – ці реалії абстрактного цілого не повинні інсталюватися в конкретну психіку молодої людини, яка має бути динамічною, гнучкою в сприйнятті, але впорядкованою в прийнятті рішень і лінії поведінки. У сучасній педагогічній свідомості, яку мала б формувати на рівні масової свідомості педагогічна спільнота, не диференціюються знання про інший світ і смисли власного світу, що при-

зводить до різкого зростання психологічних проблем серед молоді, втрати нею духовного стрижня, катастрофічного зниження відповідальності молоді людини як за результати своєї діяльності, так і за своє життя.

Кризи породжують потребу в новому баченні світу, у формуванні здатності людини жити в умовах криз, що постійно змінюють одна одну, усвідомлювати і проявляти власний інтерес, усвідомлювати і проявляти колективний інтерес, орієнтуватися на реально працюючі речі, критично мислити, думати, уміти знаходити вихід з будь-якої складної ситуації, орієнтуватися в умовах невизначеності. *Але такі вміння неможливі без позитивної соціальної і самоідентичності, тобто без реалізації педагогічною спільнотою своєї системної функції збереження взірця* [3; 4]. Зміна світогляду – головне завдання школи, до виконання якого педагогічна спільнота сьогодні ще не готова, а завтра буде пізно.

Сьогодні педагогічна спільнота орієнтована у своїй більшості на виконавчий і слухняний стиль діяльності й поведінки, що сповідує потребу “твердої руки”. Цей стиль поведінки вчителів, особливо помітний у школі, заважає їм бути авторитетом для дітей. До того ж усю систему освіти пронизує абсурдна за своїми масштабами бюрократизація. Паперовий бум, що йде зверху донизу і знизу нагору, збільшує свій вал заради однієї мети – закрити очі на проблеми, перестраховуватися, закритися кількісною звітністю.

Виконавча спільнота, що все більше втягує у своє поле безсуб’єктну педагогічну спільноту, нав’язує їй свої форми і змісти. Розпорошена й атомізована сукупність державних і приватних навчальних і творчих закладів, видавництв, обслуговуючих фірм має свою мету, мотивацію, орієнтацію, матеріальні й кадрові можливості. Кожна по своєму розуміє зміст модних освітянських гасел – модернізація, глобалізація, інформатизація, інновація, індивідуалізація, громадянськість тощо. Ніхто ясно не розуміє, яку саме трансформацію переживає українське суспільство, до якого типу життєвлаштування воно прагне. Незрозуміло, до якого життя треба готувати нові покоління – упорядкованого і духовного (східні філософсько-спортивні секції для дітей найбільш поширені сьогодні) чи абсолютно протилежного. Які культурні або ідеологічні системи здатні заблокувати руйнування духовних смислів, на яких повинна була б відбутися Україна і за які стояв Майдан? Завдяки яким цінностям суспільна цілісність здатна себе підтримувати за будь-яких умов і зберігати необхідний рівень сталості? У яких соціальних структурах здатні формуватися і розвиватися норми й зразки відносин (взаємин, стосунків, співвідношень), на яких можуть базуватися процеси акумуляції, узгодження і розподілу, тобто

процеси, здатні утримувати цілісність українського соціуму і доцентровість суспільної активності (тобто здатність до солідарності)?

Проте вчителі середніх шкіл, у яких навчається понад 6 млн. українських дітей, перебувають у стані когнітивної, ідеологічної і мотиваційної аномії. Діти не можуть у таких умовах набути позитивну соціальну ідентичність, громадянськість і здорову патріотичність. А ці складові, до речі, є водночас складовими індивідуальної ідентичності.

У цих умовах в Україні різко зросли роль і вплив психосоціальної науки як професії, важливого виміру людського існування і навіть світогляду. Психологія стала претендувати на те, щоб роз'яснювати людям їхні вчинки, керувати поведінкою, консультувати з найінтимніших і найсерйозніших питань приватного і публічного життя. Без психології і соціології не обходиться жоден політик, спеціалістів-психологів готує кожний ВНЗ, кабінет психології має кожна школа і позашкільний заклад, кількість психологічних гуртків і підготовчих курсів із психології ніхто не рахував, а кожний глянцевиий журнал і масова газета мають за честь надавати читачам психологічні і соціологічні коментарі, поради і прогнози. Психологічні погляди, поняття, категорії, техніки і практики потужно інстальюються в повсякденне життя. Психології стало так багато, що вона перестала бути тільки певною академічною наукою. Академічна психологія вкотре кинула всі свої зусилля на пошуки свого предмета, виникли й почали функціонувати приватні науково-дослідні, науково-практичні і навчальні структури, які розробляють ту чи іншу психологічну практику, а популярна психологія, асимілювавши в собі всю езотеричну і лженауку, подарувала народове гасло “Кожний сам собі психолог”, і на це гасло мало хто з населення не відгукнувся.

Зрозуміло, що люди кинулися сьогодні до психології, як до церкви. Ситуація пострадянської аномії та інституційної фрустрації, яку ніколи не переживали Європа і в цілому Захід, викликала до життя самоорганізаційний механізм реалізації суспільної потреби в *психологічному знанні як у засобі, що впорядковує внутрішній світ людини*. Це цілком виправданий шлях до виживання в умовах, що склалися. Проте цю самоорганізаційну тенденцію, яка вже набула достатньої потужності, потрібно свідомо спрямовувати й організовувати. Адже в ній криється не тільки величезний виховний, соціально-політичний і цивілізаційний потенціал – у ній також приховані численні небезпеки.

Оминаючи загрозу викривлення психічного, що відбувається за умови некритичного сприйняття людьми величезної кількості психологічних порад із серії “допоможи собі сам”, зазначимо те, що стосується насамперед сфери шкільної соціалізації молоді. У цю сферу все частіше втручаються шкільні психологи, не здатні адекватно осмисли-

ти свою роль і функції. Психологи, які здобули лише академічні психологічні знання, неспроможні зазвичай творчо трансформувати ці знання для розв'язання практичних проблем, що виникають в усіх аспектах шкільної соціалізації – від індивідуального становлення особистості до формування її соціальних уявлень і настанов міжособистісного сприймання й спілкування. Не вдається шкільним психологам інтегрувати психологічні знання в численні соціальні проблеми українського сьогодення. А без такої інтеграції добрі наміри психолога часто не сприймаються молоддю. Шкільні психологи, демонструючи свої знання і свою затребуваність, частіше, ніж потрібно, перебирають на себе розв'язання складних міжособових і ділових ситуацій, залишаючи їх учасників без особистісного досвіду. Шкільні психологи часом мають украй низький рівень не тільки фахової, а й передусім морально-етичної зрілості, без чого науково-психологічна підготовка тільки шкодить людям і суспільству.

Україна вступила в період, коли руйнуються централізовані структури і відповідні норми діяльності та спілкування, соціум стрімко динамізується, зростає ринковий дух вільно-дикого обміну товарами й послугами, що потребує від нових поколінь готовності до творчих соціально-психологічних випробувань, гнучкості і водночас твердості, а загалом – психологічної спроможності жити в умовах підвищеної стресогенності.

Для того щоб налаштувати школу на виконання своєї системної функції, *справжня освітньо-виховна реформа повинна відбуватись у просторі перебудови особистісних настанов учителя та учня на систему відносин, взаємин, стосунків, тобто в просторі збереження взірців*. Освітнянські гроші треба витратити не стільки на технологізацію школи, скільки на збільшення чисельності вчителів і підвищення якості їх підготовки, що гарантувало б належну психологічну підготовку і світоглядну спрямованість. Щоб мати вільне серце, людина повина розвинути глибокий світогляд.

Кому краще працювати в “новій” школі? Власне, що таке “нова” школа? Що може бути нового в школі, де існувала, існує й існуватиме класно-урочна система викладання, що забезпечує обов'язкові структурованість, систематичність, дисциплінованість і порядок? У “новій” школі нововведеннями мають бути не так технологічні, як психологічні речі. Нова школа – це перш за все нове ставлення до процесу навчання і виховання. Ставлення, що базується на певних психологічних вимогах до вчителів і міжособистісних відносин у системі “учитель–учні”.

У психології вже давно констатувався факт первинного, космічного зв'язку між людьми, зв'язку, який означає, що люди як такі за

своєю природою різні і тому відносини між ними також відрізняються. Дж. Морено, засновник соціометричного напрямку в психології, вважав, що між людьми діють сили тяжіння і відштовхування, а соціальні конфлікти й напруженість зростають прямо пропорційно до розбіжностей між офіційною структурою спільноти та її соціометричною матрицею (схемою психологічних зв'язків між людьми). У кожної людини є своє больове місце, по якому б'є не будь-хто, а людина з певним типом психіки, яка і не здогадується про те, що вона робить з іншою людиною.

Психологія, однією із сучасних гілок якої є неакадемічна теорія інформаційного метаболізму (розробляється в рамках Міжнародного інституту соціоніки (м. Київ), де діє Центр перепідготовки вчителів і шкільних психологів), має конкретні рекомендації щодо врахування типу психіки і системи відносин між людьми з різними психічними типами.

На основі багаторічних досліджень людського фактора в шкільній освіті ці рекомендації можна об'єднати за критерієм відповідності зовнішньої діяльності вчителя особливостям його внутрішнього складу психіки. Так, бездуховний педагог не зможе сформулювати духовність у своїх вихованців, а непримиренний консерватор з насолодою загубить будь-які новації. Інтуїтивно-динамічний склад психіки вчителя, який повинен викладати за програмою конкретно-статичний матеріал, є чинником педагогічної втоми і психологічного вигорання для вчителя і неефективного сприймання матеріалу – для учнів. Наслідком роботи вчителя-інтроверта з класом у 30–40 осіб є серйозні проблеми із здоров'ям для вчителя і проблеми із засвоєнням знань для учнів. Учитель-інтроверт краще виховує (група продовженого дня із 7–8 осіб), а екстраверт краще навчає. А тому за класом повинні закріплюватися як мінімум двоє вчителів. Уроки, які проводить учитель з раціональним типом психіки, повинні чергуватися з уроками, що проводяться ірраціональним типом: спонтанність і вільна творчість останнього дають можливість класу “випустити пару” після напружених уроків з учителем-раціоналом. Тести та інші діагностичні прийоми з'ясування типу психіки за шкалами К. Г. Юнга добре розроблені в межах теорії інформаційного метаболізму психіки (соціоніці).

Пропонуємо свій невеличкий тест, у якому враховуються шість юнгівських шкал – *інтроверсія-екстраверсія, інтуїтивність-сенсорність, прагматичність-емоційність, раціональність-ірраціональність*, окрім яких ще дві – *екстернальність-інтернальність та інтенціональність-екзекутивність*.

Шкала *екстернальності-інтернальності* відображає здатність людини до соціальної відповідальності. Екстернали у своїх невдачах і

кризах звинувачують когось іншого, завжди перебувають у пошуку “ворога”. Вони більш конформні й залежать від переконань і думок інших. Для них дуже важливими є будь-які авторитети. Такі люди не відрізняються толерантністю в міжособових відносинах і конфліктах. Бажання звільнитися від власної відповідальності переростає в потребу директивних форм впливу. Інтерналів можна назвати сильними. Домінуюча інтернальна настанова – це своєрідна сила особистості, яка є негласним регулятором її життя. Інтернали відрізняються більшою активністю, послідовністю, відповідальністю. У складних обставинах вони шукають не “ворогів”, а намагаються з’ясувати об’єктивні чинники. Таким людям притаманні висока задоволеність життям і працею, що пов’язано з розвинутим почуттям активної суб’єктності (немає звичок перекладати своє на чужу голову, звинувачувати когось у тому, що залежить тільки від тебе). Інтернали самодостатні і нонконформні. У їхній поведінці домінують емоційна стабільність і рішучість, високий самоконтроль.

Інтенціональність-екзекутивність (або чоловіче-жіноче). У давньокитайській філософії цим властивостям присвячено текст “Хуайнаньцзи”, у якому чоловіче – це розумна родова суть, а жіноче – начало, яке управляє генетичним циклом пів року, а також зняряддевобудівною діяльністю з метою створення домівки. Жіночі первотворення підпорядковані чоловічим. Саме це визначає суть даної опозиції: інтенціональність (визначення мети) і екзекутивність (виконання, реалізація мети). Інтенціонали сильні, вольові люди із сильним характером, прагненням до самовираження і самоактуалізації, певною аскетичністю. Вони самодостатні і самототожні; тут панують чіткість у діях, порядок, виконання законів, які переходять у стійкі життєві настанови. Екзекутиви відрізняються певною незахищеністю, апатичністю, сугестивністю, наївністю, потребою в союзнику, внутрішньою конфліктністю, перевагою цінності споживання готового (методів, виборів, рішень тощо) над цінністю створення нового, помірністю в діях, потребою в зовнішніх прикрасах тощо.

Ці дві шкали виявляють людські характеристики, які можна тренувати, коригувати. А от наступні чотири, юнгівські, шкали належать до стабільних властивостей психічного, тобто природи людини. Намагання змінити ці регулятивні властивості (або самою людиною, або іншими людьми) призводять до порушень психіки. Різні варіації цих чотирьох шкал дають глибинний тип психічного людини.

Шкала екстраверсії-інтроверсії. Екстраверти більш відкриті до зовнішніх впливів, менш консервативні, їм притаманні динамічність, здатність і потреба привласнення “великих територій”, тобто екстенсивність освоєння будь-якого простору, любов до зовнішнього само-

вираження, певна схильність до ризику і відваги, полегшене ставлення до драматичних переживань, висока контактність. Дух екстравертів бентежний, але не дуже заглиблений у свої проблеми, вони не схильні до рефлексії. Інтроверти більш закриті, орієнтовані на свій внутрішній світ, потреби й інтереси, можливості і цілі. Вони більшою мірою виявляють здатність навчатися на власному досвіді й досвіді інших, їм притаманне пристрасне ставлення до своїх ідей, почуттів, свого бачення, що іноді стає чинником певної відстороненості від об'єктивної реальності (в очах екстравертів). Інтроверти більш спокійні, терплячі, не агресивні, миролюбні. Превалює тенденція на саморозвиток, а не на розвиток відносин з оточенням. Нарешті, інтроверсія поведінкових настанов передбачає наявність такої риси, як індивідуалізм.

Шкала *“раціональність-іраціональність”* характеризує людину під кутом зору її здатності до того чи іншого засобу сприймання навколишнього світу, проблем, явищ і процесів у цьому світі. Як відомо, структура будь-якої практичної дії залежить певною мірою від структури та особливостей процесу сприймання, який завжди передує дії. Саме домінуюча настанова сприймання є одним з механізмів формування певної картини світу в цілому, на фоні якої відбуваються ті чи інші соціальні процеси, у т. ч. процес соціалізації особистості. У раціоналів домінує настанова на детальне, точне, послідовне і завершене сприймання будь-яких явищ, процесів, проблем, ідей тощо. Як тільки якийсь предмет (проблема, ідея) потрапляє в поле уваги раціонала, він піддається суворому поелементному аналізу. Просто ідеї чи проблеми в їх абстрактному цілісному вигляді раціонал не сприймає зовсім. З його погляду ідея повинна бути розкрита, технологічно розщеплена, наділена чіткими характеристиками, забезпечена засобами реалізації, баченням шляхів і вірогідних підходів її втілення в життя. Раціонали прагнуть до неперервного теоретичного і практичного розгортання ідеї, процесу чи задуму. Для них характерна смислова стабільність, вони вимагають планованості, послідовності і поступовості. Ірраціонали сприймають будь-яку ідею цілісно, гештальтом, нерозкладним єдиним образом. Їм легше, ніж раціональним, повірити в ідею-гештальт. На відміну від раціоналів ірраціоналам важче пристосуватися до конкретних вимог часу. Вони являють собою немовби “застиглу” форму, нагадують дітей з “оранжерейного дитинства”, перебувають ближче до міфологічного світосприймання.

Шкала *прагматичності-емоційності*. Прагматичним соціумам притаманні такі риси: виразна нормативність етичної поведінки (саме тому англіців називають “сухарями”), переважне використання для розв'язання життєвих проблем таких критеріїв, як “логічно-нелогічно”, “правильно-неправильно”, “розумно-нерозумно”,

“вигідно-невигідно” тощо; прагнення всі свої проблеми розв’язувати власними силами; свою значущість і правоту підвищують своїми справами, а не розмовами про них; рідко когось про щось просять; “дистанційне” ставлення до навколишнього світу, що створює імідж “самодостатності” людини; їхні обіцянки більш надійні, а їхнє ставлення до правди викликає повагу: правда для них – це закон, за яким живуть люди. В емоційній психіці зовсім інша функціональна сила логіки. Вона займає тут підлегле місце. Головні критерії правди для емоційних людей – “добре – погано”, “потрібно – не потрібно людям”, “гуманно – негуманно”, “чесно – нечесно”, “порядно – непорядно” і т. ін. Абстрактні теорії без достатньої наповненості емоціями та почуттями неспроможні задовольнити таких людей. Тому правда і неправда тут мають відносний смисл: добре те, що приємно людям. Емоційна психіка, як правило, не прагне утворити нові логічні відносини і нові методи дії. Не завжди навчаються такі люди і на досвіді свого минулого. Інстинкт самозбереження в них послаблений. Страх та інші сильні емоції не притаманні емоційним людям. Іноді складається враження, що вони намагаються їх знову і знову пережити. Вони більше піддаються так званому дистресовому досвідові, тобто негативному непереоосмісленому досвіду, що постійно повторюється. Емоційна людина не така вільна від обставин і самої себе. Диспозиція інтуїтивності-сенсорності доповнює попередні властивості соціумів.

Шкала *інтуїтивності-сенсорності*. Інтуїтивним соціумам притаманна підвищена рефлексивність, що зумовлює розвиток глибокого внутрішнього світу, духовності. Але ця духовність функціонує нерівномірно, “спалахами”, періодами відродження і спаду; процеси зміни психологічних станів в інтуїтів не рівновеликі, їм притаманні кризи. Прагнення досягання нового домінує над прагненням спокою. Шлях до нового прямує в життя методом “спроб і помилок”. Глибоке розуміння ситуації превалює над можливістю її подолання. Бачать більше, ніж люди з домінуванням сенсорної психіки. Сенсорні люди прихильні до стандартних, уже знайомих, засобів розв’язання соціальних проблем. Момент творчості успішно замінюється копіткою працею, будівництвом технології життя. Це практичність і настанова братися за реальні справи, здатність і потреба захищати ці справи, узагалі захищати щось “своє”. У сенсорній психіці більше цінується матеріальний продукт, а в інтуїтивній – духовний; у сенсорних більш виражене прагнення до комфорту і безконфліктності тощо. Сенсорні люди не претендують на демонстративну оригінальність в оформленні свого зовнішнього вигляду або своєї оселі.

Пропонуємо *опитувальник для діагностики психосоціальних властивостей*.

Визначення кількості тестових завдань. Враховуючи цільову орієнтацію на проведення дослідження з великою кількістю респондентів в умовах обмеженого часу, автори звели кількість завдань до 50-60 пунктів (по 8-9 пунктів для кожної із 6-ти запроєктованих шкал), на виконання яких респонденти могли витратити не більше 25-30 хвилин [5, с. 152, 153].

Розробка тестових завдань. Створено пілотажний варіант опитувальника, що включає 85 пунктів (у 1,5 разу більше передбачуваної кількості пунктів). Обраний дихотомічний тип завдань передбачає відповіді “так”/“ні” як найбільш популярні й зрозумілі респондентам.

Оформлення тесту. У зв'язку з тим, що дослідження передбачало індивідуальне тестування, інструкцію на бланку опитувальника було зведено до мінімуму: “Уважно прочитайте наведені нижче твердження і поставте у відповідній колонці “+”, якщо ви згодні з ним, і “-”, якщо не згодні”.

Пілотажне дослідження. Перший етап. Було сформовано репрезентативну вибірку, до якої належали представники різних вікових і культурних груп. Загальна кількість респондентів на цьому етапі становила 50 осіб, з них: студентів ВНЗ (1–5-й курси) – 20; учнів (10–11 класи) – 11; пенсіонерів – 8; жінок – 32, чоловіків – 18.

За результатами дослідження було відібрано 56 пунктів, які увійшли до кінцевого варіанта опитувальника. Критеріями відбору запитань були такі параметри, як: дискримінативність кожного з пунктів (коефіцієнт кореляції кожного пункту із загальним балом за шкалою – не менше як 0,2); індекс ефективності завдання (від 0,25 до 0,75).

Було також розраховано надійність із внутрішньої узгодженості кожної із 6 шкал (коефіцієнт Кронбаха варіював у межах від 0,55 до 0,65, що є допустимим для невеликої кількості завдань).

Другий етап. Для розрахунку ретестової надійності тесту через 2 місяці було проведено додаткове дослідження. Вибірка охоплювала 30 осіб з числа учасників першого етапу. Отримано коефіцієнт ретестової надійності 0,78, що відповідає нормативним вимогам до тестів такого типу.

Факторний аналіз. Базовим дослідженням за розробленим тестом було охоплено 514 респондентів, що дало можливість провести статистично достовірний факторний аналіз методики. За результатами вихідну кількість пунктів було скорочено з 56 до 18. Психометричні властивості при цьому змінилися несуттєво, зате спрощена версія опитувальника дає можливість здійснювати подальші дослідження в режимі експрес-діагностики.

Отже, дослідження властивостей соціальної психіки стало можливим на основі застосування як першої (56 пунктів), так і другої (18 пунктів) версій методики, причому в другому випадку додаткова надійність результатів забезпечується проведеним факторним аналізом.

Отримана в такий спосіб проєктивна методика експрес-діагностики містить 18 пунктів (по 3 пункти в кожній із 6-ти означених шкал). До неї увійшли, зокрема, такі питання (твердження):

1. Я часто поступаюся своїм емоціям, забуваючи про вигоду.
2. Сім разів відмірай, один раз відріж – це моє кредо.
3. Хвороба – справа випадку; якщо вже таке трапилося, то нічого не вдієш.
4. Навіть якщо логіка і факти на моєму боці, я можу відступити, аби не скривдити іншої людини.
5. У мене є “шосте почуття”, інколи я наперед знаю, що має статися, задовго до того, як це трапляється.
6. Я цілеспрямована людина і, як правило, завершую розпочату справу.
7. Якщо люди не підходять одне одному, то їхні намагання налагодити нормальні сімейні стосунки даремні.
8. Я часто захоплююся деталями, заглиблюючись у них, і не можу завершити розпочату справу.
9. У скрутних обставинах волю почекаю, поки проблеми розв’яжуться самі собою.
10. Я дістаю насолоду від гри, яка не потребує контролю за вираженням.
11. Я рідко планую наперед і часто змінюю свої плани.
12. Перебуваючи серед людей, я зазвичай мовчазний і стриманий.
13. Я швидко і легко сходжуся з новими людьми.
14. Я раціонально використовую час і встигаю зробити чимало корисного.
15. Мої передчуття рідко справджуються.
16. Мої друзі говорять, що в мене розвинута інтуїція.
17. Я часто починаю одночасно багато цікавих справ і не встигаю їх завершити.
18. Я легко можу внести пожвавлення в нудну компанію.

Для розшифрування результатів використовується такий “ключ”:

Соціально-психологічні властивості	Номери запитань	
Екстраверсія (-) / Інтроверсія (+)	12 (+)	13 (-)
Емоційність (-) / Прагматичність (+)	1 (-)	4 (-)
Ірраціональність (-) / Раціональність (+)	2 (+)	11 (-)
Інтуїтивність(-) / Сенсорність (+)	5 (-)	15 (+)
Екстернальність (-) / Інтернальність (+)	3 (-)	7 (-)
Екзекутивність (-) / Іntenціональність (+)	6 (+)	8 (-)

Крім того, застосовуються кількісні критерії сформованості ознак зазначених соціально-психологічних рис. Зокрема, вважається, що ознака риси є сформованою, якщо її кількісний показник, який визначається алгебраїчною сумою 3-х відповідних результатів, дорівнює $|0,36|$ або перевищує це значення. Водночас значення в діапазоні від $-0,35$ до 0 і від 0 до $+0,35$ свідчать про несформованість ознаки.

Висновки. 1. В умовах інтенсивної руйнації морально-виховного взірця педагогічна спільнота потребує швидкого впровадження ідей і пропозицій щодо виправлення поточної ситуації.

2. Розроблена методика як у першій, так і в другій версіях може слугувати для вивчення психосоціальних властивостей.

Л і т е р а т у р а

1. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1997.
2. Гуленко В. В., Тыщенко В. П. Юнг в школе. Соционика – межвозрастной педагогике. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1997.
3. Донченко О. А. Фрактальная психология. – К.: Знання, 2005.
4. Афонін Е. А., Донченко О. А., Антоненко В. О. Психокультура України: помаранчевий перехід // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 77–94.
5. Донченко О. А. Социетальная психика. – К.: Наук. думка, 1994.

© Донченко О. А.

Л. Н. Овдієнко

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано наукові концепції соціалізації особистості в контексті освітнього процесу. Показано, що в умовах реформування школи, переходу освіти від парадигми навчання до парадигми життєтворчості соціалізація особистості постає не у вигляді пасивного засвоєння суспільних норм і правил, а як процес творення або перетворення суспільного буття шляхом становлення власного Я. Запропоновано новий концепт виокремлення психологічних механізмів соціалізації.

Ключові слова: соціалізація особистості, реформування школи, освітня парадигма, механізми соціалізації.

Проанализированы концепции социализации личности в контексте образовательного процесса. Показано, что в условиях реформирования школы, перехода образования от парадигмы обучения к парадигме жизнестворчества социализация личности выступает не как пассивное усвоение социальных норм и правил, а как процесс созидания общественного бытия через становление собственного Я. Предложен новый концепт вычленения механизмов социализации.

Ключевые слова: социализация личности, реформирование школы, образовательная парадигма, механизмы социализации.

The article is devoted to the analysis of the existing scientific concepts of individual's socialisation in the context of the educational process. It is proved that in the conditions of reforming school and transformation of education from teaching to life-creating paradigm individual's socialisation should not be treated as a passive acquisition of social norms and rules, but as a process of creating and changing social status quo through development of one's own personality. A new concept of studying psychological mechanisms of socialisation is proposed.

Key words: individual's socialisation, reforming school, educational paradigm, socialisation mechanisms.

Проблема. Суспільні перетворення викликають серйозні міжпоколінні проблеми в передаванні соціального досвіду, саме тому зростає роль школи як одного з найвпливовіших інститутів соціалізації особистості в умовах суспільства, що трансформується. У зв'язку із цим виникає потреба аналізу існуючих наукових концепцій соціалізації особистості в контексті освітнього процесу з погляду їх відповідності пріоритетам сучасної науки, а також спроба пошуку нових шляхів вивчення психологічних механізмів соціалізації.

Мета статті: аналіз існуючих концепцій соціалізації особистості в контексті освітнього процесу та особливостей здійснення соціалізації в умовах реформування школи, пошук нових психологічних механізмів соціалізації.

Соціалізація – широкий і багатогранний процес засвоєння людиною основ та особливостей суспільного життя, відтворення його в адекватних формах. Термін “соціалізація” був введений у науковий обіг Ф. Г. Гідденсом 1894 року і використовувався автором для означення включеності особистості в суспільні структури, засвоєння нею соціального досвіду. За період, що минув, а це більш як сто років, змістове наповнення терміна змінювалося, доповнювалося, розширюва-

лося, набуваючи нових інтерпретацій. Охопити й проаналізувати всі напрями наукових пошуків було б складним і непосильним (а може, і непотрібним) завданням. Зупинімося на тих, які набули резонансу в науковому дискурсі й мають своїх прихильників або послідовників.

Сьогодні соціалізацію в широкому сенсі розглядають як процес становлення індивіда в соціумі під впливом різних суспільних факторів, серед яких: виховання, навчання, здобуття необхідних навичок, знань та умінь, засвоєння норм, понять, цілей і цінностей культури, формування самосвідомості та здатності керувати своєю поведінкою, бути активним суб'єктом суспільних відносин, стосунків, ставлень [1].

Це певною мірою надто широке або навіть інтегральне визначення свідчить про те, що проблеми соціалізації досліджуються не лише в межах соціальної психології, а й філософії, соціології, педагогіки. Коли деякі дослідники в запалі полеміки стверджують, що до сьогодні наша наука не торкалася проблем соціалізації, можемо запевнити, що відсутність терміна ще не свідчить про відсутність самого явища. Тобто, якщо поняття “соціалізація” і не застосовувалося вітчизняними науковцями або його використовували досить обережно, наприклад, у розділі критики буржуазних концепцій, то це зовсім не означає, що проблеми соціалізації не розглядалися і не аналізувались.

Свого часу О. М. Леонтьєв писав, що люди кожного наступного покоління починають своє життя у світі речей і явищ, створених попередніми поколіннями. Беручи участь у виробництві і різних формах суспільної діяльності, вони засвоюють багатство цього світу і таким чином розвивають у собі специфічні людські здатності, які були в цьому світі викристалізовані і втілені. Насправді мислення й знання у людей кожного наступного покоління формуються на основі засвоєння вже досягнутих успіхів пізнавальної діяльності попередніх поколінь [2]. Схожі думки знаходимо також у працях Л. С. Виготського і С. Л. Рубінштейна. Останній наголошував, що способом існування психічного є його існування як процесу, як діяльності. “Це твердження пов’язано з тим, що психічні явища виникають й існують, – підкреслював учений, – лише в процесі взаємодії індивіда з навколишнім світом, неперервного потоку впливів зовнішнього світу на індивіда і його дій у відповідь, причому кожна дія зумовлена внутрішніми умовами, що склалися в індивіда залежно від зовнішніх впливів, які визначали його історію” [3, с. 257]. У наведених судженнях немає власне терміна “соціалізація”, але фактично розкрито сенс поняття.

Уявити сучасне періодичне фахове видання без розділу “соціалізація особистості” практично неможливо. Проблемам соціалізації приділяють увагу науково-дослідні інститути, лабораторії, відділи, окремі науковці в межах різних досліджуваних ними тем. Зокрема, в

Інституті соціальної та політичної психології АПН України так чи інакше проблем соціалізації торкалися М. М. Слюсаревський, Л. А. Лепіхова (соціалізація в освітньому процесі); В. О. Васютинський, О. В. Петрунко (соціалізація і владно-підвладні стосунки); І. В. Жадан (політична соціалізація і політична культура); П. П. Горностай (рольова і гендерно-рольова соціалізація) та ін.

Найпоширеніші підходи в трактуванні соціалізації, що виділились у науковому дискурсі, зводяться в цілому до традиційних: а) суб'єкт-об'єктного, у межах якого дитину розглядають як об'єкт впливу, б) суб'єкт-суб'єктного, де вона постає як рівноправний партнер у стосунках з дорослими та іншими дітьми; в) інтегрального, де предметом аналізу стають не лише соціальні та соціально-психологічні процеси, а й духовні зміни особистості.

У межах психологічних досліджень своє особливе бачення проблеми пропонують психоаналіз, біхевіоризм, когнітивна та гуманістична психологія, індивідуальна психологія А. Адлера, его-психологія Е. Ериксона, феноменологічний підхід К. Роджерса, культурно-історична інтерпретація Л. Виготського та ін.

За Адлером, наприклад, становлення особистості розпочинається з досвіду взаємодії дитини з найближчим оточенням у ранньому дитинстві. Учений вважає, що важливою умовою переборювання комплексів малочинності та переваги є формування соціального почуття. “Усі найвеличніші досягнення духу людини, а у цьому сенсі і розвиток людських здібностей, відбуваються під впливом суспільного життя і у зв'язку з еволюцією соціального почуття”, – зазначав дослідник [4, с. 448].

В его-психології Ериксона розвиток особистості визначається через проходження нею певних “епігенетичних” етапів. На першому етапі вирішується питання про базальну довіру до світу, що постає у спілкуванні дитини з дорослими і перш за все знову ж таки з матір'ю. Другим етапом є набуття або самостійності, або невпевненості в собі. Наступна стадія розвитку визначається як вік гри, коли відбувається рольове оволодіння реальністю. Четвертий етап охоплює навчання, оволодіння символами культури. П'ята стадія – період формування почуття ідентичності, що збігається з кризою підліткового віку і пов'язується з пошуками себе в групі, суспільстві, невизначеністю життєвих перспектив. Шоста стадія означає перехід до власне “дорослого” життя: створення сім'ї, виховання підростаючого покоління і т. ін. на основі вже сформованої психосоціальної ідентичності. Сьомий етап життєвого циклу найдовший і пов'язаний з усуненням суперечностей між здатністю людини до розвитку і повільним регресом особистості в процесі буденного життя, тобто з “чорним хлі-

бом повсякденності” (О. Табаков). Восьма стадія завершує життєвий шлях, коли людина або набуває впевненості в собі внаслідок цілісного розгортання особистості, або прирікається на безвихідь, заплутавшись у пошуках власної ідентичності [5].

Такий підхід багато в чому схожий на вікову періодизацію, запропоновану Л. С. Виготським і Д. Б. Ельконіним, згідно з якою для кожного віку, своєрідного і якісно специфічного періоду в житті людини, характерним є певний тип провідної діяльності, завдяки чому виникають і формуються психічні новоутворення. Так звані вікові кризи в цьому контексті – це, по суті, перетворення, перебудова особистісних суб’єктивних ставлень відповідно до нових соціальних умов.

А втім, “опрацювання теорії соціалізації не завершено, хоча вже існує її вдалий початок, що спирається на нові принципи”, – стверджують західноєвропейські дослідники М. Х’юстон і Р. Штрюбе [6, с. 51]. Навіть саме поняття “соціалізація”, яке начебто вже й не потребує додаткового визначення, усе і так інтуїтивно ясно, різні автори інтерпретують по-різному, досить часто суперечливо. Якщо взяти розмовний варіант діалогу, то це виглядатиме приблизно так: “Соціалізація – це погано, вона потрібна лише державі для “вирощування” законслухняних громадян”, або “соціалізація – це добре, без неї ми всі станемо наркоманами, алкоголіками і асоціальними суб’єктами”. Ясно, що оцінювання за шкалою “добре-погано” тут не спрацьовує, але зрозуміло й те, що обидва полюси дихотомії мають “право голосу”. Та істина, як завжди, десь посередині. Дискусії тривають, проблеми існують, і однією з них є вивчення соціалізації в умовах освітнього процесу.

Саме школа є одним з найвпливовіших інститутів соціалізації особистості в суспільстві, що трансформується. Знання, уявлення і навички, що їх дитина засвоює в сім’ї, в умовах школи потрапляють в інший контекст. Тут відбувається корекція, а іноді й сутнісна перебудова набутого, бо школа сприймається дитиною як міні-модель суспільства з певною системою вимог, норм і правил. До такої думки схиляється більшість сучасних дослідників соціалізації особистості: Г. М. Андрєєва, Л. Я. Гозман, Н. Ф. Голованова, Л. А. Лепіхова, В. В. Москаленко, М. М. Слюсаревський, О. Б. Шестопап та ін.

Сьогодні визначення освіти як сукупності знань, умінь та навичок є застарілим. Але від того, що щось видається нам відомим, як, наприклад, те, що освіта – це діяльність із самоформування людини в культурі, ще нічого не змінюється. У шкільній практиці освіти й дотепер здебільшого зводять до названої сукупності. Виходячи з такого бачення освіти, соціалізація, хочемо ми того чи ні, містить момент “цілеспрямованого” впливу, що веде (або частіше не веде) до бажаної мети.

Саме тому, очевидно, Н. Ф. Голованова, розглядаючи моделі шкіл за сценарієм соціалізації, як найпоширенішу сьогодні називає “школу навчання”, започатковану ще Я. А. Коменським, – авторитарну, засновану на класно-урочній системі [7, с. 35]. У такій школі в дитині вбачають “об’єкт” навчання і виховання, який слід наповнити відміряною кількістю знань, інформації, певних норм та алгоритмів поведінки. Дитина не може діяти творчо, а лише пасивно сприймає дидактичний матеріал, готовий набір знань. Потреба самовдосконалення в неї не виникає і не формується, тому вона залишається в колапсі власних уявлень про світ та самопошані, що згодом загалом загрожуватиме нівелюванням її як особистості, а тим паче не сприятиме становленню індивідуальності, перетворюючи молоду особу на “гвинтик” суспільного буття. Звичайно, є винятки, але частіше, як правило, “не завдяки”, а “всупереч” тенденціям так званої школи навчання.

Далі у списку – “школа різних маршрутів”, де вже є спроби запровадити індивідуальний підхід. Правда, цей підхід виглядає досить своєрідно. Серед дітей розрізняють тих, хто навчається успішно, менш успішних і зовсім “поганих”; їх розводять у різні класи. За таким самим принципом відбувається відбір викладачів: “кращі” отримують кращих, “гірші” – гірших. Травмуючий вплив такої школи у психологів не викликає жодних сумнівів.

І, нарешті, “школа життєтворчості”. Саме про останній тип школи пише В. В. Москаленко: “Школа життєтворчості ставить за мету сформувати в учнів не тільки систему знань, умінь і навичок, а також готовність до самовизначення в моральній, інтелектуальній, комунікативній, громадсько-правовій сферах діяльності, у розвитку індивідуальності кожного учня і вихованні його як суб’єкта соціалізації”. І далі продовжує: “Соціалізація здійснюється як самореалізація особистості, як процес її життєтворчості” [8, с. 11,12].

Сьогодні ж і у нас, і на Заході основним пафосом у дослідженнях проблем соціалізації є твердження про активну роль індивіда. Суб’єкт соціалізації не може бути жорстко детермінованим суспільними нормами, бо саме він ці норми інтерпретує, формує і творить.

Науковці не мають одностайної думки і стосовно механізмів соціалізації. Багато в чому позиції авторів визначаються особливостями теоретичного і методологічного підходів. Правда, усі вони загалом погоджуються з думкою, що механізм – це не посередник, “через який...”, а саме процес, що забезпечує передавання того, що є в “Одному” і чого бракує “Іншому”. На психологічному рівні це, очевидно, психічні процеси, які забезпечують перетворення того, що сприй-

мається суб'єктом, у його внутрішній світ, сприяючи створенню власних уявлень, образів, смислів. “До цього часу ще не зовсім зрозуміло, які саме психологічні механізми і психологічні умови забезпечують перехід від психічного, яке задається в об'єктивованому соціальному, в індивідуально психічне. Адже абсолютно зрозуміло, що це відбувається” [9, с. 40].

Кожен з етапів соціалізації, на нашу думку, реалізується шляхом *інтеріоризації* (“вростання”, “вживляння” дитини в культуру, соціум); *трансцендування* (виходу її за межі наявної ситуації, тобто розвитку) і *транскреації* (перездійснення, перетворення). Запропонована схема може розглядатися лише умовно, у межах дослідження, оскільки перелічені процеси не розведені в часі, а відбуваються кожного разу “тут і тепер”. Це взаємопов'язаний, взаємопогоджений механізм, який забезпечує перехід усього того, що сприймається суб'єктом, у власне, але оновлене Я.

Інтеріоризація, або “вживлення”, дитини в культуру, соціум у класичному трактуванні її (інтеріоризації), за Л. С. Виготським, відбувається через предметно-практичну діяльність. Але це не просте переміщення зовнішньої предметної діяльності у внутрішній план свідомості. Будь-яка внутрішня вища психічна функція неодмінно проходить через зовнішню стадію діяльності, тому що остання від самого початку є соціальною. Перш ніж стати внутрішньою і власне психічною, ця функція спочатку стикається із соціальним ставленням Іншого. Тобто інтеріоризація відбувається під впливом інтерсуб'єктної взаємодії в процесі спільної діяльності. “Ми можемо сформулювати загальний генетичний код культурного розвитку, – робить висновок Виготський. Будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах, спочатку – соціокультурному, а потім психологічному, спочатку поміж людьми, як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини, як категорія інтрапсихічна” [10, с. 145]. Психолог наголошує, що цей процес не дорівнює соціалізації. Він розглядає інтеріоризацію як перетворення суспільних ставлень у психічні функції. У цілому погоджуючись із такою думкою, дозволимо собі вважати її першим, початковим кроком до соціалізації.

Трансцендування, як і багато інших термінів, перейшло в соціально-психологічний дискурс із філософії. Семантично воно швидше пов'язане з трансцендентальним (зовнішнім), а не трансцендентним (потойбічним) у кантівському сенсі розрізнення трансцендентального і трансцендентного. Трансцендування не має нічого спільного з трансцендентним, містичним, божественним і в даному контексті означає вихід за межі ситуації, назовні, що ближче до екстеріоризації як переходу з “внутрішнього” у “зовнішнє”. “Отже, взаємодіючи з іншими

людьми, індивід дістає можливість скерувати первісно притаманний йому як біологічній істоті психоенергетичний потенціал на встановлення людських зв'язків. Завдяки цьому відбувається своєрідна осциляція і взаємопроникнення внутрішнього і зовнішнього світів та об'єднання їх у цілісний світ індивідуального буття, де шляхом символічного відображення долається відносність зовнішнього і внутрішнього” [11, с. 18]. Тобто трансцендування – це перехід суб'єкта за межі наявної ситуації, але перехід зі знаком “плюс”, ”відредагований” та збагачений власним досвідом особистості, що соціалізується.

Нарешті, транскреція, або перездійснення, відбувається як завершальна (не в сенсі закінчення) фаза механізму соціалізації. “Вас не повинна бентежити транскреція, – писав свого часу відомий німецький філософ Г. В. Лейбніц. – Сказати, що якийсь предмет тут перестав існувати, а там починає своє існування без будь-якого переходу або проміжного стану, – це те саме, що сказати, що тут він знищується для того, аби виникнути там. Новий стан не виникає з попереднього. Будь-яка зміна – це перездійснення” [12, с. 263]. На психологічному рівні це, очевидно, описані психічні процеси, які забезпечують перетворення всього того, що сприймається суб'єктом, у власне, але оновлене Я, оскільки “збереження, – на думку того ж таки Лейбніца, – це вічне створення” [там само].

Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що в умовах реформування школи та переходу освіти в іншу парадигму, від “школи навчання” до “школи життєтворчості”, соціалізація особистості в освітньому процесі має поставати не у вигляді пасивного засвоєння знань, умінь і навичок чи суспільних норм та правил, потрібних людині для її вростання в соціум, а як процес творення і перетворення суспільного буття через становлення сутнісних сил людини. І як би це не виглядало парадоксально, але комфортніше в соціумі відчувається людина, що живе за його нормативними вимогами і в той же час здатна до вільної самореалізації та розвитку своєї індивідуальності, аніж та, що пристосовується до них за принципом “чого бажаєте?”

Висновок. Аналіз існуючих наукових концепцій соціалізації особистості в контексті освітнього процесу засвідчив, що найпоширеніші підходи в трактуванні соціалізації, що виокремилися в науковому дискурсі, зводяться до таких: а) суб'єкт-об'єктного, у межах якого дитина розглядається як об'єкт впливу; б) суб'єкт-суб'єктного, де вона постає як рівноправна в стосунках з іншими – дорослими і дітьми; в) інтегрального, де предметом аналізу стають не лише соціальні і соціально-психологічні процеси, а й духовні зміни особистості.

В умовах реформування школи та переходу освіти в іншу парадигму – від так званої школи навчання до школи життєтворчості – соціалізація особистості в освітньому процесі розглядається як процес творення або перетворення суспільного буття шляхом становлення власного Я. Запропоновано новий *концепт виокремлення психологічних механізмів соціалізації*, згідно з яким головними її механізмами є: *інтеріоризація* (“вростання”, “живлення” дитини в культуру, соціум); *транскреція* (вихід за межі наявної ситуації, її розвиток); *транскреція* (перездійснення, тобто утворення оновленого Я).

Література

1. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – СПб.: Речь, 2006.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981.
3. Рубинштейн С. А. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
4. Адлер А. Воспитание детей: Пер. с англ. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер с англ. – М.: Изд. группа “Прогресс”, 1996.
6. Хьюстон М. Введение в социальную психологию. Европейский поход: Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
7. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка. – СПб.: Речь, 2004.
8. Москаленко В. В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості // Соц. психологія. – 2005. – №2(10). – С. 5–28.
9. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека. – СПб.: Речь, 2006.
10. Выготский Л. С. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 3: Проблемы развития психики.
11. Васютинський В. О. Інтеракційні виміри особистісного соціального буття // Соц. психологія. – 2005. – №3(11). – С. 8–20.
12. Лейбниц Г. В. Падидий – Филалету // Лейбниц Г. В. Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 3. – С. 228–266.

© Овдінко Л. Н.

СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНИХ ЕКСПЕКТАЦІЙ

Представлено матеріали емпіричних досліджень особливостей моральних уявлень студентської молоді. Зроблено висновок про невідповідність репрезентованих в уявленнях студентів моральних критеріїв оцінювання ефективності різних видів соціальних взаємодій нормам демократичної культури.

Ключові слова: моральні уявлення, інформаційна складова уявлень, критеріальна модель, відповідальність.

Представлены материалы эмпирических исследований особенностей моральных представлений студенческой молодежи. Сделано заключение о несоответствии репрезентованных в представлениях студентов моральных критериев оценивания эффективности различных видов социальных взаимодействий нормам демократической культуры.

Ключевые слова: моральные представления, информационная составляющая представлений, критериальная модель, ответственность.

Materials of the empirical investigation of peculiarities of the moral ideas of the youth have been presented. The conclusion has been drawn on the discrepancy between the ideas about moral criteria of assessing the effectiveness of social interaction of different kinds of the university students and the democratic cultural norms.

Key words: moral ideas, information constituent of ideas, criteria model, responsibility.

Проблема моральних експектацій у соціальних уявленнях молоді постала в ході аналізу результатів емпіричних досліджень, що проводилися співробітниками лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді відповідно до планової теми. Зокрема, в усіх групах соціальних уявлень молоді моральна складова виявилася вагомішою, ніж очікувалось.

Метою дослідження, у якому взяли участь 110 студентів ВНЗ м. Києва, було визначення особливостей відображення моральних цінностей у соціальних уявленнях молоді.

У структурі правових уявлень молоді моральні цінності посідають одне із чільних місць, утворюючи другий фактор в емпірично вибудованій факторній моделі семантичного простору значень, пов'язаних з правом. Студенти оцінюють право і правові явища за моральними шкалами: “правова”, “життєві устої”, “традиція”, “пороз-

уміння”, “людяність”, “порядність” тощо. Поняття “право” і “закон” кожен четвертий респондент асоціює з відповідальністю, справедливістю, рівністю, при цьому третина таких асоціацій негативно забарвлена, а “відповідальність” в уявленнях переважної більшості респондентів існує у формі покарання за порушення закону або прав інших.

В уявленнях про громадянськість частіше за все фігурують категорії “відповідальність”, “патріотизм”, “чесність”, “порядність”, “рівність”. За результатами факторного аналізу судження, що відображають уявлення старшокласників про доброго громадянина, увійшли до четвертого і шостого факторів і були об’єднані назвою “моральна відповідальність” (у фінських старшокласників фактор аналогічного змісту виявився першим).

У політичних уявленнях молоді близько третини значень мають моральне спрямування. Причому переважна більшість з них (понад 77 % асоціацій) негативно забарвлені. Найчастіше з політичними категоріями студенти асоціюють такі поняття, як “чесність”, “порядність”, “рівність”.

Моральні орієнтири в структурі соціальних уявлень не лише доповнюють когнітивну інформацію про світ, а й спрямовують поведінку, дають змогу виробляти стратегію і тактику, будувати плани і визначати цілі діяльності, запускають механізми самоусвідомлення і самооцінки, істотно впливають на формування ставлень. У системі соціальних взаємодій вони є еталонами, критеріями оцінювання явищ соціального життя [1; 2]. З огляду на це проблемним в одержаних результатах видається не лише факт перевантаження соціальних уявлень молоді моральними експектаціями, а й неадекватність ієрархії моральних цінностей нормам демократичної культури в уявленнях різних видів (наприклад, відсутність у політичних уявленнях такого важливого морального регулятора, як відповідальність, натомість перенасиченість категоріями “порядність” і “рівність”; чи специфічний спосіб відображення категорії “відповідальність” у структурі правових уявлень).

Перший етап нашого дослідження було спрямовано на вивчення інформаційної складової моральних уявлень студентства. Респондентам пропонувалося дати визначення понять “мораль”, “моральність”, “моральні норми”, “відповідальність”, а також назвати цінності, які можна віднести до моральних.

На *другому етапі* (виявлення актуального змісту соціальних уявлень) було проведено асоціативний експеримент, у ході якого респондентам пред’являлися слова-стимули і пропонувалося відтворити асоціативний ряд, породжений кожним із них.

Третій етап дослідження був спрямований на вивчення уявлень студентів про моральні регулятори, властиві різним системам соціальних взаємодій у нашому суспільстві (йшлося про системи “людина–людина”, “влада–громадяни”, “Я–інші”).

Соціальні уявлення молоді про *мораль і моральність* виявилися переважно абстрактними – більш як 48 % респондентів запропонували визначення, які можна віднести до прототипів. Уявлення про мораль 18,5 % студентів кваліфіковано нами як конкретні репрезентації, і лише 5,6 % уявлень відповідають рівню сценаріїв. Близько 28 % студентів взагалі не змогли визначити ці поняття.

Уявлення студентів про моральні норми так само мають високий ступінь абстракції – 46,4 % з них можна віднести до прототипів і 26,8 % – до конкретних репрезентацій. Уявлення на рівні сценаріїв продемонстрували 5,4 % респондентів, до стереотипних можна віднести 17,9 %.

Серед “моральних” асоціацій найчастіше трапляються: “совість” (8,9 %), “порядність” (7,1 %), “відповідальність” (5,4 %). Про “добро” і “справедливість” згадали по 3,6 % респондентів, про “зло” – 1,8 %. Практично не виявлено асоціацій, пов’язаних із власним Я.

На підставі контент-аналізу змісту дефініцій та асоціативних рядів, запропонованих респондентами, зроблено висновок щодо значного ступеня конвенціональності уявлень студентів про моральні норми – найбільш уживаним виявилось поняття “правила” (21,4 %). Тобто в моральних уявленнях репрезентовані не диспозиції добра-зла, справедливості-несправедливості, а певна угода про обмін.

Дещо інша ієрархія вибудувалася за результатами відповідей респондентів на відкрите запитання “Які цінності, на Вашу думку, належать до моральних?” Першу сходинку в ієрархії *моральних цінностей* посідає “чесність” (40,4 %), другу – “справедливість” (26,8 %), третю поділили “доброта”, “повага” і “порядність” (по 18,5 %). На четвертій позиції опинилася “гідність” (11,1 %), далі – “совість” і “відповідальність” (по 9,3 %), “обов’язок”, “милосердя” і “відвертість” (по 7,4 %).

Отже, ієрархія норм і цінностей в уявленнях молоді є істотно різною. Імовірно, що норми більше пов’язуються з тими регуляторами соціальних взаємодій, які актуалізуються найчастіше (і це підтверджується результатами аналізу змісту дефініцій), тоді як цінності – з ідеальною, соціально бажаною моделлю морально-нормативної регуляції взаємин у суспільстві.

З огляду на те, що за результатами наших досліджень в усіх групах соціальних уявлень молоді (окрім політичних) *відповідальність* посідає чільні позиції, а в демократичній культурі визнається одним із

головних регуляторів соціальних взаємодій, ми вважали за доцільне окремо дослідити уявлення студентів про неї. Поняття “відповідальність” близько 40 % респондентів визначають як здатність відповідати за свої дії. В уявленнях 28,6 % студентів відповідальність репрезентується через усвідомлення обов’язку або ставлення до обов’язку чи до інших. Відповідальність як розплата фігурує у визначеннях більш як 16 % інтерв’ююваних. Із здатністю прогнозувати наслідки своїх дій пов’язують відповідальність 8,9 % студентів. А 28,6 % респондентів з усього масиву моральних асоціацій з поняттям відповідальність пов’язують порядність, чесність, надійність. Такі суттєві складові відповідальності, як послідовність, прийняття виважених рішень в асоціативних рядах не фігурують узагалі. Частка респондентів, у семантичному полі значень яких з відповідальністю межує покарання, в асоціативному експерименті істотно збільшилась і сягнула 38 %.

Соціальні уявлення про відповідальність 16,1 % респондентів можна кваліфікувати як сценарії; 25 % студентів мають уявлення рівня прототипів; удвічі менше – рівня конкретних репрезентацій. До стереотипних можна віднести уявлення 3,6 % студентів. Сценарії зводяться до двох варіантів: відповідальність у взаєминах батьків і дітей та відповідальність за порушення закону (чи неправильну поведінку). До стереотипних було віднесено конструкти на кшталт: “відповідальність за країну” і “власна відповідальність”.

Практично не представлені ні в дефініціях, ні в асоціативних рядах громадянський (дотримання законів, що не тотожне розплаті за порушення закону; залученість до розв’язання проблем спільноти тощо), політичний (послідовність у прийнятті рішень, підзвітність політичних акторів) та соціальний (підтримка слабшого, залежного) аспекти відповідальності. В уявленнях молоді репрезентовано переважно особистісний (відповідальність за власні дії) та нормативний (принцип, обов’язок, право особи, закон) сегменти відповідальності.

Підсумовуючи обговорення перших двох етапів дослідження, можна зробити загальний висновок про наявність суперечності між високою питомою вагою моральних експектацій у структурі соціальних уявлень молоді і недостатнім рівнем відображення регулятивної функції моралі в соціальних взаємодіях. Однією з причин цього, на нашу думку, може бути переважання в моральних уявленнях когнітивних конструктів (57,7 %) над ставленнєвими (42,3 %), зумовлене насамперед несформованістю критеріальних моделей оцінювання ефективності різних видів соціальних взаємодій. Іншими словами, ні суспільствознавча освіта, ні громадська думка не лише не формують, а й не декларують потребу корекції уявлень щодо продуктивності оцінювання результативності, коли йдеться про соціальні взаємодії та

компетентність їх учасників у тих чи тих категоріях моралі. За цих обставин відбувається перенесення індикаторів моральності, загалом адекватних для оцінювання взаємодій у системі “людина–людина”, на оцінювання політичних, громадянських та міжгрупових взаємодій, де ці індикатори не працюють.

Щоб з'ясувати уявлення молоді про моральні регулятори, властиві різним системам соціальних взаємодій, ми запропонували респондентам оцінити, якою мірою взаєминам у нашому суспільстві властиві окремі моральні характеристики (табл.).

Таблиця

Середні значення моральних характеристик у різних системах взаємодій, отримані за результатами оцінювання *

№ пор.	Характеристики	У взаєминах між людьми в нашому суспільстві	У взаєминах влади і громадян в Україні	У Ваших взаєминах з іншими людьми
1.	Послідовність	3,6	2,6	4,7
2.	Доброзичливість	3,7	2,6	5,2
3.	Порядність	3,9	2,4	5,3
4.	Чесність	3,6	2,2	5,4
5.	Справедливість	3,4	2,3	5,5
6.	Відповідальність	4,2	2,6	5,3
7.	Рівність	3,3	2,3	5,4
8.	Толерантність	3,8	2,8	5,2
9.	Повага	3,8	2,6	5,3
10.	Доброта	3,9	2,5	5,5
11.	Відвертість	3,5	2,1	5,2

За результатами статистичного аналізу (t-критерій Стьюдента) виявлено достовірні розбіжності (на рівні $p < 0,01$) в уявленнях студентів про моральність взаємин між людьми, між владою і громадянами, між Я та іншими.

* Респондентам пропонувалось оцінити, якою мірою взаєминам у нашому суспільстві властиві перелічені характеристики. Оцінювання здійснювалося за семибальною шкалою (1 – зовсім не властиво, 2 – майже не властиво, 3 – скоріше не властиво, 4 – наскільки властиво, настільки й ні, 5 – скоріше властиво, 6 – властиво в більшості випадків, 7 – цілком властиво).

Як видно з табл., в уявленнях студентів їх *взаєминам з іншими людьми* в більшості випадків властиві доброта і справедливість (див. вище: моральні цінності, ідеальна модель). До середніх показників за параметрами порядність, доброта, толерантність і повага наближаються *взаємини між людьми*. Що ж до системи взаємодій *влада – громадянин*, то в уявленнях студентів жодна з моральних характеристик їм не властива або скоріше не властива, що логічно має своїм наслідком порушення процедурної справедливості (критерій якості процесу прийняття рішення щодо розподілу винагород, потрібний для підтримання відчуття справедливості) та довіри і прагнення до співробітництва.

Очевидно, що соціальні уявлення молоді про мораль не є відрефлексованими. Суперечливість між відверто завищеними оцінками моральності своїх взаємин з іншими і на порядок нижчими оцінками взаємин між людьми призводить до порушення дистрибутивної соціальної норми взаємності (поведінка й очікувані дії у відповідь не збігаються). Достовірні розбіжності (на рівні $p < 0,01$) в оцінках послідовності і відповідальності у взаєминах між людьми та у власних взаєминах з іншими вказують на несформованість когнітивної складової уявлень про відповідальність, що, власне, підтверджує результати перших двох етапів дослідження.

Факторний аналіз отриманих даних дає змогу скласти уявлення щодо структури уявлень студентів про моральність соціальних взаємодій. Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 30,6 %) об'єднав показники моральності взаємодій між владою і громадянами в нашому суспільстві, при цьому найбільшу факторну вагу здобули доброта, порядність, відвертість, доброзичливість. До другого фактора (внесок у сумарну дисперсію 16,4 %) увійшли показники моральності взаємин між людьми (за винятком відповідальності й рівності), а найбільшу факторну вагу мають чесність, порядність, відвертість, справедливість. Третій і четвертий фактори (внесок у сумарну дисперсію відповідно 7,4 % і 6,2 %) ми об'єднали в один, оскільки вони утворені показниками моральності у взаєминах Я й інші (за винятком відповідальності). Найбільшу факторну вагу в об'єднаному третьому факторі показали повага, толерантність, доброта, порядність. До п'ятого і шостого факторів (внесок у сумарну дисперсію відповідно 4,5 % і 4,0 %), які ми також вважали за можливе об'єднати, увійшли відповідальність у системі взаємодій Я й інші та у взаєминах між людьми, а також рівність у взаєминах між людьми. Результати факторного аналізу вказують на переважання нормативно-ціннісного компонента моральних уявлень студентів над оцінно-регулятивним.

Висновки:

1) значна частка моральних експектацій у соціальних уявленнях молоді, найімовірніше, є спробою компенсувати брак усталених критеріальних моделей оцінювання ефективності переважної більшості соціальних взаємодій;

2) високий рівень абстрактності, незначна частка уявлень на рівні сценаріїв, переважання нормативно-ціннісної складової над оцінно-регулятивною в моральних уявленнях молоді гальмують формування готовності до компетентної політичної та громадянської участі;

3) формування моральних уявлень молоді, впровадження соціальних норм дистрибутивної та процедурної справедливості як джерела демократичних трансформацій потребують розробки системи цілеспрямованих освітніх впливів і застосування технологій, спрямованих на рефлексію моральних уявлень і визначення моральних критеріїв оцінювання різних видів соціальних взаємодій.

Л і т е р а т у р а

1. Ланге П. А. М. ван, Дре К. К. В. де. Социальное взаимодействие: кооперация и конкуренция // М. Хьюстон, В. Штребе. Введение в социальную психологию. – М., 2004. – С. 332–360.
2. Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики / Под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М., 1997. – 329 с.

© Жадан І. В.

І. А. Дідук

**ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ
ВІДОБРАЖЕННЯ РЕАЛЬНОСТІ**

Проаналізовано психологічні особливості відображення сучасним студентством об'єктивної правової реальності. Виявлено семантичну інтерпретацію правових уявлень студентів, встановлено структуру категоризації правових уявлень, визначено психологічні фактори, що структурують правову свідомість молоді. З'ясовано, що правову ідентичність сучасної молоді характеризує надситуативний рівень розвитку.

Ключові слова: правові уявлення, правова ідентичність, інтерпретація, стереотипність, абстрактність, соціальна категоризація.

Проанализированы психологические особенности отражения современным студенчеством объективной правовой реальности. Выявлена

семантическая интерпретация правовых представлений студентов, установлена структура категоризации правовых представлений, определены психологические факторы, структурирующие правовое сознание молодежи. Установлено, что правовую идентичность современной молодежи характеризует надситуативный уровень развития.

Ключевые слова: правовые представления, правовая идентичность, интерпретация, стереотипность, абстрактность, социальная категоризация.

The psychological peculiarities of students' reflection of modern legal situation have been analyzed in the research. It has revealed semantic interpretation of students' legal representations, structure of legal situation categorization, and psychological factors structuring youth's legal identity. The research results prove that modern youth's legal identity is characterized by the above-situational level of development.

Key words: legal representations, legal identity, stereotype character, abstraction, social categorization.

Проблема. Перебудова соціальної структури сучасного українського суспільства, пов'язана з розвитком України як незалежної держави, зумовлює потребу осмислення соціально-психологічних закономірностей такого складного явища, як соціальна ідентичність. Стрімкі зміни в сучасній системі соціальних ідентичностей наших громадян настільки ж нестримні, наскільки й складні. Відчуття належності особи до спільноти характеризується сьогодні цілою низкою суперечливих уявлень, переживань і ставлень. Потреба становлення єдиної концепції громадянськості, з одного боку, і недостатня сформованість цінностей та уявлень, які були б спільними для всієї соціальної групи, з іншого, дисонують і свідчать про різноспрямованість сучасних суспільних процесів. Така невідповідність зумовлює переосмислення особою узвичаєних норм суспільства, що відображається на переживанні нею своєї правової ідентичності. Розбалансованість, розмитість та нечіткість уявлень про правову дійсність, особливо в межах гарантованості, обов'язковості та межах дозволеного, утруднюють цей процес, передусім у молодіжному середовищі.

Смисловим стиком, де відбувається тісна взаємодія соціальних впливів та індивідуального світобачення, є правові уявлення. Саме в них об'єктивується правове відображення як спосіб існування соціального. У зв'язку із цим питання про специфіку трансформації суспільних прав і норм в особистісну схему світобачення є сьогодні важливим та актуальним. Отож ідеться про осмислення молоддю дійсності, вироблення в неї власної системи ставлень до соціально-правових норм та інституцій у сучасних умовах становлення української спільноти. Саме це й визначило тему нашого дослідження.

Мета статті: з'ясування та аналіз структурно-функціональних закономірностей системи правових уявлень сучасної молоді.

Предметом нашого дослідження є інтерпретація молоддю правової реальності.

Завдання дослідження: 1) визначити соціально-психологічні характеристики правових уявлень молоді; 2) з'ясувати психологічну природу суперечностей, які існують в інтерпретаціях правової дійсності студентами; 3) дослідити рівень усвідомлення особистістю змісту правових норм; 4) окреслити структуру правових уявлень молоді та фактори, що її зумовлюють; 5) проаналізувати стан правової ідентичності на сучасному етапі розвитку суспільства.

Визначаючи теоретично-методологічні засади дослідження правових уявлень, ми виходили з того, що правові уявлення – це світоглядно-психологічна характеристика особи, зумовлена її правовою ідентичністю, яка визначає особливості правової взаємодії з іншими людьми.

Концепція соціальних уявлень С. Московічі, доповнена А. Тешфелом, Р. Харре, К. О. Абульхановою-Славською, Г. М. Андреевою, А. І. Донцовим, Т. П. Ємельяною, А. М. Славською [1–6], дала змогу розширити класичний підхід до проблеми правової ідентичності і стала *теоретико-методологічною основою* дослідження.

Особливу увагу приділено вивченню феномена правових уявлень студентства, оскільки цей період життя людини збігається зі стадією інтеграції особи в спільноту, коли відбувається активне формування та вираження її правової позиції. Основою нашого дослідження стало припущення І. В. Жадан, що “вплив соціальних уявлень на процес і якість засвоєння нового знання й способів поведінки є взаємним, а спрямовані освітні впливи здатні змінювати соціальні уявлення значно швидше, ніж можна було б очікувати” [7, с. 6].

Щоб розв'язати поставлені завдання, ми скористалися елементами техніки репертуарних ґраток Дж. Келлі [8; 9]. Валідні конструкти – правові терміни (наприклад, право, закон, Конституція, права та обов'язки, законслухняність тощо) – були представлені двома плюсними константами. Усього студентам було запропоновано 43 тріади. Респонденти повинні були вибрати два поняття із трьох, об'єднавши їх за будь-якою ознакою – першою, яка спаде на думку, та вказати, що для них є спільне. У дослідженні взяли участь 50 студентів Києво-Могилянської академії.

Отримані результати опрацьовувалися методами якісного і кількісного аналізу, що дало змогу: 1) визначити домінуючі уявлення студентів про правову дійсність; 2) з'ясувати інтерпретаційне наповнення конструктів, логічно об'єднати і згрупувати їх; 3) встановити структуру соціальної категоризації правових репрезентацій особистості; 4) виділити фактори, що структурують правову свідомість сучасної молоді. На основі соціальної категоризації правових уявлень було

здійснено всебічний психологічний аналіз особливостей правових уявлень особистості.

На першому етапі дослідження вивчалися домінуючі правові уявлення молоді. Кількісно-якісний аналіз розподілу конструктивів респондентів, а саме вибір ними двох спільних понять із запропонованих триад, показав, що студенти пов'язують право насамперед із законом (72,2% опитаних), міліцією – з контролем (75%), а права визнають за цінність (72,2%). Вони також переконані, що злочин має бути покараним (77,8%), обов'язок є необхідністю (72,2%), Конституція захищає їх права (75%), а більшість у них асоціюється з єдністю (75%). Такі значущі правові уявлення притаманні сучасній студентській молоді.

Зауважимо, що правові уявлення студентства виявилися досить стереотипними, навіть шаблонними. Вони репрезентуються в загальноприйнятій площині суспільно-правових норм, у них відтворюється адекватна причинно-наслідкова логіка правових явищ і подій. Отже, стереотипи утворюють основний зміст правового способу взаємодії. Крім того, встановлено загальну тенденцію очікування людиною від правової системи гарантованості, стабільності та порядку.

Подальший аналіз інтерпретацій студентів щодо обраних діад показав значну неоднорідність системи ставлень особи до правової реальності, дав змогу деталізувати сукупність прийомів відображення реальності молоддю. Психосемантичну інтерпретацію значущих правових уявлень респондентів представлено в табл., де отримані репрезентації згруповано та класифіковано за допомогою контент-аналізу.

Як бачимо, навіть типові уявлення молоді різняться за рівнем усвідомлення і характером пояснення. Переробка інформації у свідомості пов'язана із значною вибірковістю сприймання, навіть спрощеністю, ірраціональністю, тобто соціальні поняття *категоризуються*. Це робить їх зрозумілими, наповнює власним смислом, водночас міфологізуючи і витісняючи значну частку науковості. Спостерігається розрив між науковими і повсякденними знаннями.

Як свідчить аналіз суджень студентів, особа насамперед розв'язує проблему узгодження власних настанов із соціально-правовими вимогами. При цьому логіка узгодження демонструє яскраву тенденцію до узалежнення від правових норм, однак таке підпорядкування є досить суперечливим. По-перше, студенти не так поцінують правові засади соціальної взаємодії, як визнають владнодержавницьку природу підпорядкування законам; по-друге, забезпечення дієвості закону вони пов'язують не з повагою і довірою, а з контролем правоохоронних органів (страхом бути покараним); по-третє, випробувані хоч і визнають потребу виконання обов'язку, але переживають відчуття “залежності”, “безправності” замість усвідомлення потреби жити в злагоді, що неможливо без взаємних зобов'язань.

**Інтерпретації, якими студенти репрезентували діади
правових понять**

Об'єднані поняття	Спільне
Права–закон	<p>1) усвідомлення, що закон – джерело і регулятор права (44%): <i>- права повинні відповідати закону; права закріплені законом; права регулюються законом; закон забезпечує права; закон декларує права; закон визнає права та обов'язки; закон захищає права; закон забезпечує; закон надає рівні права (34,5%);</i> <i>- теорія, теоретична збірка (9,5%);</i></p> <p>2) усвідомлення обов'язковості закону як механізму права (56%): <i>- закон встановлюється державними органами й обов'язковий для виконання; встановлені державою правила; належність державі (9,5%);</i> <i>- контроль; кожен має права; закон єдиний для всіх; обов'язки; мораль; стосуються людини; потрібно дотримуватися (19,5%);</i> <i>- юриспруденція; юридичне; законодавство, Конституція, писані норми (27%).</i></p>
Міліція–контроль	<p>1) усвідомлення, що контроль – основна функція міліції (84%): <i>- наші правозахисні органи контролюють ситуацію і порядок у країні, громадський порядок та безпеку; міліція здійснює контроль; функція органів правопорядку – контролювати; міліція контролює порядок, ситуацію; контроль усіх сфер життя громадян; обов'язок міліції – контролювати; нагляд за дотриманням порядку; взаємопов'язані; ДАІ (79%);</i> <i>- контролює правопорушників; міліція контролює злочинність (5%);</i></p> <p>2) усвідомлення єдності закону і відповідальності (13,4%): <i>- закон; відповідальність; забезпечує захист;</i></p> <p>3) емоційна оцінка (не довіряю (2,6%).</p>
Злочин–покарання	<p>1) усвідомлення того, що злочин карається законом (69%): <i>- злочин тягне за собою відповідальність і карається законом; відповідальність перед законом; скоєний злочин призводить до покарання; злочин завжди має бути покараний; злочин порушує закон і заслуговує на покарання; покарання дістає людина; міра однієї події; дія – наслідок; послідовність; за злочин – ув'язнення; арешт; в'язниця; Ф. М. Достоевський;</i></p> <p>2) представлення механізму відновлення правопорядку (28,4%): <i>- закон, правосуддя; обов'язково; справедливості (23%);</i> <i>- формальність (5,4%);</i></p> <p>3) не відповідали (2,6%).</p>

Продовження таблиці

Обов'язок– необхідність	<p>1) усвідомлення значення обов'язку (56%): - для правильного функціонування суспільств; хочеш мати права – виконуй обов'язки; кожна людина має обов'язки і це – неодмінна умова життя; потрібно виконувати обов'язки; обов'язок потрібний кожній людині; кожному слід мати обов'язки перед кимось; буденність, рутинна – тотожні поняття, синоніми (54%); - це вимога, поставлена особистістю перш за все до себе (2%);</p> <p>2) усвідомлення зовнішньої детермінованості обов'язку (36%): - обов'язок перед Батьківщиною; потреба; це потреба зобов'язання, безправність, залежність;</p> <p>3) обов'язок як реальна детермінанта (8%): - дійсно існують; це реальність (4%); - це уявні поняття; громадські обов'язки не є потребою (4%).</p>
Права– цінність	<p>1) усвідомлення цінності права (49%): - мати права – це цінність для кожної людини; права людини – найвища цінність; права є цінністю; права простої людини-трудівника – найвища цінність; права – велика цінність, яку ми захищали на Майдані; права громадянина треба поважати; сім'я; потреба;</p> <p>2) природа та функції права (22%): - набуті народом; захист людини; права – це моральні цінності людини; духовне; знаючи права, ми дістаємо свободу дій у межах певних норм і законів; обов'язок;</p> <p>3) усвідомлення механізмів забезпечення (26%): - закони; держава; найбільша цінність для громадян забезпечена Конституцією (10,4%); - “помаранчева влада” цинічно порушує права громадян України; привілеї; абстрактність; лише празнення (15,6%);</p> <p>4) не відповіли (3%).</p>
Конституція– права	<p>1) усвідомлення ролі Конституції (73,4%): - забезпечення прав; забезпечує; гарантія; гарантовані права; Конституція гарантує права громадянам; Конституція визначає права; Конституція надає права; права вписані в Конституції; для життя;</p> <p>2) дефініції Конституції (24,1%): - сукупність правил поведінки; закон; закони України; законодавство; належить до юриспруденції; прокурор; створені державою;</p> <p>3) не відповіли (2,5%)</p>
Більшість– єдність	<p>1) механізми створення більшості (54,5%): - більшість може утворитися завдяки єдності; наявність єдності утворює більшість; більшість людей єдині у своїх інтересах; об'єднані спільними інтересами; дружба; спільна думка; народ; Майдан; Помаранчева революція;</p> <p>2) усвідомлення сутності єдності (35%): - необхідність; більшість має бути об'єднаною; сила; допомога; можливе рішення та вихід зі скрути; мета; поки єдині – непереможні (30,5%); - маси – це загроза; еміграція (5%);</p> <p>3) конкретні репрезентації понять (партія “Єдність”, кількісні поняття) (5%);</p> <p>4) не відповіли (5%).</p>

Отже, маємо підстави зробити певні узагальнення: 1) у свідомості респондентів правові уявлення репрезентуються в загальноприйнятій площині суспільно-правових норм; при цьому існує загальна орієнтація на дотримання існуючих правил, а якщо бути точним, тяжіння до узалежнення, навіть покори; 2) сформована в студентів система правових уявлень репрезентується на рівні стереотипів, хоча й відрізняється рівнем усвідомлення правових понять; 3) правові уявлення характеризуються розбалансованим зв'язком, оскільки закон розглядається в контексті залежності, контролю і страху покарання, а не свободи, захисту й порядку. Тобто право в нашому суспільстві успішно виконує лише контролюючу функцію, тоді як захисна, наставницька і функціональна компоненти значною мірою деформовані.

Подальший психологічний аналіз правових репрезентацій особи (домінуючих конструктів) здійснювався в контексті соціальної категоризації. Було визначено рівень абстрактності правових уявлень, що відображено в таких формах, як прототипи, окремі репрезентації та сценарії правової поведінки. Такий підхід дав можливість зрозуміти рівень усвідомлення стереотипності правових категорій у свідомості молоді, котрі, як виявилось, є значущими детермінантами.

З'ясувалося, що у свідомості студентства найбільшою мірою представлено рівень окремих репрезентацій (53%), коли використовуються пояснення-приклади. Цей рівень (*перша група відповідей*), застосований студентами для пояснення правових зв'язків, демонструє одностороннє, часто викривлене сприйняття механізмів права; воно насичене найбільшою кількістю розбалансованих, дисонуючих зв'язків. Яскраво проявилось явище ірраціональності правових уявлень, що полягає в недостатньому усвідомленні всієї палітри функцій і механізмів права. Так, міліція ототожнюється з контролем, а не із захистом, як то декларує теорія права; органи правопорядку – із загрозою, а не довірою; потреба захисту – з проявом страху. Відповідно спостерігається й викривлене, часто негативне ставлення до правових засад та інституцій: злочин – формальність, права людини – абстрактність, закон – необов'язковість.

У *другій групі відповідей* (25,3%), де переважають загальні, усереднені константи усвідомлення властивостей правової дійсності, згруповано репрезентації-прототипи. Контент-аналіз прототипів вказує на абстрактне відображення особами властивостей права, репрезентація відбувається на рівні загальноприйнятих декларацій. Вони не позбавлені спрощеності, поверховості та односторонності відображення правових засад. Наприклад, закон – захист, закон – дотримання, права – юриспруденція, Конституція – виконання зобов'язань, правопорушення – невиконання норми, обов'язок – ілюзія, права – гарантія, дер-

жава піклується про громадян. Звідси схематичність у розумінні правових засад, завищені чи, навпаки, спрощені очікування щодо правової норми і, відповідно, неготовність до продуктивного діалогу із законом.

Узагальнюючи розглянуті вище результати дослідження, можемо стверджувати, що правові уявлення молоді, представлені у двох виділених рівнях (групах) соціальних категорій, мають рівень інтуїтивного усвідомлення та осмислення. У них спостерігаємо шаблонність мислення, звуженість, деформованість логіки правових явищ, перенасиченість абстрактними константами та прояви особистісного неприйняття. Встановлені зв'язки можна пояснити загальноприйнятою семантикою правової ситуації, що свідчить про їх нав'язаність особі ззовні, а також домінантністю традиційного представлення норм життя. Такі уявлення ґрунтуються на засвоєних особою схемах сприйняття та оцінювання, що відображають неусвідомлення нею адекватних мотивів підпорядкування праву і, відповідно, відсутність особистого розуміння.

Третій рівень (19,9%), для якого характерні ґрунтовні і змістовні відповіді, на жаль, продемонструвала найменша кількість студентів. Пояснення респондентами зв'язків характеризуються розумінням логічності перебігу правових явищ, причинно-наслідковістю, доцільністю і самоосмисленням ситуації, наприклад: людина, залежність – обставини, необхідність, міграція – заради мети, злочин, покарання – справедливість, людина, самодостатність – самореалізація. Крім того, вибудовуються життєві стратегії і сценарії: хочеш мати права – виконуй обов'язки; протест, Я – для досягнення мети. Така ситуація свідчить, що для інтеріоризації правових норм особистості важливо досягти рівня завершених і цілісних уявлень. Спостерігаємо глибоку вживленість правових приписів в особистісну систему світобачення, високу частку адекватної, вираженої правової інформації у власних настановах. На жаль, дослідження показало в цілому незначну частку представленості завершених і цілісних категорій у правових уявлень молоді, що свідчить про недостатній рівень усвідомленого відображення нею правової реальності та, відповідно, відсутність особистого розуміння. Тому можемо припустити, що правові норми досить поверхово впливають на правові уявлення сучасної молоді. Знання правових норм у нашому випадку є зовнішнім регулятором поведінки, а не внутрішньою настановою.

Важливо, однак, зазначити, що молодь прагне з'ясувати функціональну складову права: визначає межі дії закону; узгоджує їх з принципами гармонії, порядку, демократії, моральності; критично оцінює діяльність органів правопорядку. Тобто в молоді з'являються власні норми щодо вимогливості, переконливості та удосконалення. Це дає підстави говорити про виникнення метанорми: ідеться про відмову від нав'язаних норм, їх переоцінку, спробу реально їх оцінити і створити

нові, власні настанови. При цьому правова норма перестає бути елементом соціального порядку, а стає внутрішньою настановою особи. У такий спосіб правове узалежнення спонукає до впорядкування життєвого простору. На думку В. О. Васюгинського, “упорядкування робить узалежнення “розумним”, надає йому доцільної орієнтації і в цьому розумінні зі свого боку виправдовує його наявність” [10, с. 117]. Оскільки варіанти таких відповідей зафіксовано лише в п’ятій частини опитаних, то це говорить про те, що потенційна можливість права на сьогодні в повному обсязі не використовується або ж викривляється.

У ході дослідження для поглибленого психологічного вивчення проблеми ми провели також факторний аналіз. Було встановлено, що факторами, які структурують правову свідомість молоді, є: почуття безпеки, морально-ціннісні настанови, усвідомлення нормативної і регулятивної функцій права, усвідомлення цінності суспільної норми, законслухняність. Очевидно, вони виступають психологічними чинниками правової свідомості сучасної молоді.

Психологічний аналіз зазначених вище чинників дає змогу говорити про те, що сучасна молодь визнає цінність закону, усвідомлює, що правові норми упорядковують життя соціуму, що обов’язок є обов’язковим елементом гармонізації суспільного життя. Випробувані продемонстрували розуміння права як основного засобу державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, зорієнтованість на правові норми, а саме: високий рівень очікувань від права з погляду захисту власних прав і свобод, розуміння потреби підпорядкування закону й обов’язковості дотримання його норм, прагнення встановити межі дієвості законів. Потреба сучасної особистості зрозуміти діючі в суспільстві норми і правила пов’язана з переосмисленням понятійно-категоріальних вимірів права, зокрема однобічного розуміння закону як обов’язку, відповідальності як примусу. Зростання критичності в оцінці правової реальності зумовлює переосмислення правових норм, їх сприймання крізь призму демократичних цінностей. Тобто правова норма в житті особи репрезентується як неодмінна спонuka, що набуває сьогодні особистісно-ціннісної ваги.

Вважаємо, однак, що сьогодні рівень сформованості правових уявлень молоді є недостатнім, а зміст – звуженим. Правові уявлення студентства свідчать про спрощене і поверхове бачення дійсності, вони не поглиблені розумінням змісту самого явища, рідко мають структурну завершеність, до того ж уцент наповнені стереотипами та ускладнені деструктивними репрезентаціями. Студенти більше орієнтуються на групові норми співжиття і моральні цінності, ніж на правові норми. Домінує сприйняття права як утиск з боку держави. Відстежено виражену дистанційність особи щодо правових інституцій. Особливо гостро переживають молоді громадяни негативні прояви,

властиві інститутам права: формальність, абстрактність, привілейованість, несправедливе і недієве, на їх погляд, покарання.

Бачимо, що у студентської молоді сформувалися лише елементи законослухняної поведінки, а не стійка повага до норм закону, потреба їх дотримуватися. У свідомості сучасного студентства правова норма представлена як незріле особистісне утворення. Це дає підстави говорити про неготовність молоді свідомо визнати закон як основну умову правового вчинку, а чинник його дотримання трактувати як базову особистісну потребу, отож лояльне ставлення до органів правочинства не є сформованим. Такий стан правової свідомості молоді значно звужує можливість повноцінного діалогу особи з представниками правосуддя і стає серйозною перешкодою для розвитку її внутрішньої відповідальності, суб'єктної правової поведінки.

Результати дослідження свідчать про те, що сучасна особистість відчуває певні труднощі в досягненні правової ідентичності. Позиція індивіда в правовому просторі, його правовий досвід характеризують властиву йому “надситуативну правову ідентичність”, яку Ю. Л. Качанов визначив як ідентичність, за якої особистість позбавлена “усвідомлення свого змістового компонента” [11, с. 616]. Надситуативна правова ідентичність розкриває індивідові “почуття соціального” через норми і правила соціальної дії, схеми сприйняття, оцінювання та мислення, способи комунікацій та шляхи розв'язання проблем, діє на рівні емоційного сприймання та ототожнення, натомість, однак, не інтегрується на усвідомленому рівні. Отож вимальовується ситуація, коли правова ідентичність особи не інтегрована в її особистісні смисли, а детермінується безпосереднім сприйняттям актуальних проблем правової дійсності та фіксуванням на значимості для особи права. Відповідно, у такій ситуації вона не відчуває себе суб'єктом права. Втрата ідентичності провокує виникнення в особі відчуття тривожності й страху, бажання віднайти нові правила існування, при цьому додатково виявляється дія стримуючих факторів, як-то старих стереотипів та абстрактності уявлень.

Причиною виникнення дисонансу між правовими уявленнями є насамперед часткова втрата індивідом правової самоідентичності, загараченість його психосемантичного правового простору стереотипними уявленнями й відсутність чітких орієнтирів у прагненні досягти правового Я. Людина змушена постійно вибирати між природним прагненням до стабільності й звичними засобами її забезпечення та потребою коригування старих уявлень чи то навіть самої системи особистісних цінностей. Зазначимо, що особистісні переживання студентів яскраво демонструють їх потребу в повноцінному діалозі із законом.

Узагальнюючи результати дослідження, констатуємо, що правову ситуацію, яка склалася в молодіжному середовищі, правомірно оці-

нити як перехідну, адже відбувається активне переосмислення молоддю правових ставлень крізь призму сучасної дійсності. Так, на зміну некритичному і часто байдужому ставленню до закону, що характерно для тоталітарної системи організації державної системи, приходиться інша система ставлень, де бачимо відхід від правової ідеалізації; зростання лояльного ставлення до влади; розуміння того, що право покликане захищати права та свободи особи; усвідомлення всієї палітри функцій правової норми; спроби узгодити суспільні та індивідуальні норми в контексті демократичних цінностей; обстоювання загальнолюдських цінностей, усвідомлення правової самоцінності. Разом з тим спостерігаємо негативні тенденції в становленні правосвідомості сучасної молоді: формування навичок ситуативної правомірної і законослухняної поведінки; сприймання права як утистки з боку держави; підпорядкування законослухняності страхові перед юридичною відповідальністю, а виконання обов'язку – відчуттю “залежності” і “безправності”; низьку оцінку ефективності правової системи. Та все ж рівень сучасного узалежнення не нівелює жодною мірою прагнення особи до впорядкування, що є позитивним надбанням сьогодення, але, очевидно, не достатнім.

Висновки.

1. Правові уявлення відображають глибинні структури правового досвіду і визначають цілісну й стійку систему смислових утворень правосвідомості особи, які не лише віддзеркалюють окремі образи права, а й існують у тісному зв'язку, створюючи багатовимірну систему ставлень індивіда до правових об'єктів, цінностей та явищ.

2. Правові уявлення сучасної молоді як система характеризуються певною розбалансованістю внутрішніх зв'язків: закон розглядається в контексті залежності, контролю й страху покарання, а не свободи, захисту і порядку. Логіка підпорядкування молоді правовим нормам видається дещо суперечливою: студентство визнає владнодержавницьку природу підпорядкування законові, однак не належною мірою поціновує правові засади соціальної взаємодії; забезпечення дієвості закону юнаки і дівчата пов'язують не з повагою та довірою, а з контролем з боку правоохоронних органів (страхом бути покараним); визнаючи неодмінність виконання обов'язку, молодь переживає відчуття “залежності”, “безправності” замість усвідомлення потреби жити в злагоді, що неможливо без взаємних зобов'язань.

3. Система правових уявлень студентства репрезентується переважно на рівні стереотипів та абстракцій. Їх засвоєння, сприйняття та оцінювання не відображає належного усвідомлення особою адекватних мотивів підпорядкування праву і свідчить, відповідно, про відсутність особистісного смислу.

4. Правовим уявленням молоді властиві: інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність ві-

дображення правових засад, сприймання норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного несприйняття та невдоволеності, тенденція до прагматичного використання законів для задоволення власних потреб.

5. Виявлено неготовність молоді свідомо визнавати закон як основну умову правового вчинку, відповідно дотримання закону не входить у базові особисті потреби, а лояльне ставлення до органів права не сформоване.

6. Права ідентичність студентства досі перебуває на рівні надситуативної ідентичності: правові уявлення не інтегровані в особистісні смисли, а детермінуються безпосереднім відображенням актуальних проблем правової дійсності та фіксуванням на значущості права.

7. Становлення правової ідентичності акумулює сьогодні соціально-психологічний потенціал упорядкування особою свого життя. Відбувається своєрідний злам правових стереотипів.

Література

1. Социальная психология / Под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 592 с.
2. Перспективы социальной психологии: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 688 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии // Психол. журн. – 1994. – Т. 15, № 4. – С. 39–55.
4. Социальная психология: Учеб. для высш. учеб. зав. / Под ред. Г. М. Андреевой – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
5. Донцов А. И., Емельянова Т. П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 147–152.
6. Славская А. Н. Интерпретация как предмет психологического исследования. // Психол. журн. – 1994. – Т. 15, № 3. – С. 78–87.
7. Жадан І. В. Механізми впливу соціальних уявлень на процес навічання // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2005. – № 12(15). – С. 189–199.
8. Похилько В. И., Федотова Е. О. Техника репертуарных решеток в экспериментальной психологии личности // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 151–157.
9. Сикевич З. В. Социологическое исследование: Практ. рук. – СПб.: Питер, 2005. – 320 с.
10. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади. – К.: Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
11. Качанов Ю. Л. Проблема ситуационной идентичности личности // Психология самосознания: Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ-М, 2000. – С. 613–623.

© Дідук І. А.

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА-ОСВІТИ

П. Д. Фролов

ТЕЗАУРУСНА МОДЕЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ

Аналізується проблема інформаційного впливу на політичні настанови особистості. Запропоновано нове уявлення про психологічний механізм інформаційного впливу на настанови особистості, що ґрунтується на тезаурусній моделі сприймання та переробки інформації реципієнтом. Відповідно до цієї моделі в рамках тезаурусу реципієнта можуть існувати різні внутрішньо несуперечливі системи знань стосовно одного і того самого об'єкта, які й визначають спрямованість політичної настанови залежно від того, марковані вони в тезаурусі як “свої”, “справжні”, “істинні” чи як “чужі”, “знані”, “хибні”, а також від того, які з них активовані в певний момент часу. Підкреслюється, що запропонована модель дає змогу пояснити наявність суперечливих настанов, зрозуміти механізм їх дії.

Ключові слова: політична настанова, психологічний механізм виникнення загальної спрямованості настанови, тезаурус знань, тезаурусна модель інформаційного впливу.

Анализируется проблема информационного воздействия на политические установки личности. Предложено новое представление о психологическом механизме информационного воздействия на установки личности, основывающееся на тезаурусной модели восприятия и переработки информации реципиентом. В соответствии с этой моделью в рамках тезауруса реципиента могут существовать различные внутренне непротиворечивые системы знаний относительно одного и того же объекта, которые и определяют направленность политической установки в зависимости от того, маркированы они в тезаурусе как “свои”, “настоящие”, “истинные” или как “чужие”, “знаемые”, “ложные”, а также от того, какие из них активированы в определенный момент времени. Подчеркивается, что предложенная модель позволяет объяснить наличие противоречивых установок, понять механизм их действия.

Ключевые слова: политическая установка, психологический механизм возникновения общей направленности установок, тезаурус знаний, тезаурусная модель информационного воздействия.

The problem of information impact upon the political attitudes of a personality are being analyzed. New idea about the psychological mechanism of the information impact upon personal attitudes based upon the thesaurus

model of perception and information processing by the recipient has been offered. According to this model there can be different consistent knowledge systems existing on the inner level in the terms of a recipient's thesaurus concerning the same subject. Namely these systems determine the direction of the political attitude depending on their marking in the thesaurus, which can be such as "own", "real", "true" or as "strange", "known", "wrong". It is important also, which of them are activated at the moment. It is stressed that the model offered gives an opportunity to account for the presence of contradictory attitudes and to understand mechanism of their functioning.

Key words: political attitude, psychological mechanism of the general direction of an attitude forming, knowledge thesaurus, thesaurus model of information impact.

Проблема. Для позначення готовності людини до тих чи тих дій психологи використовують цілу низку термінів, межі поміж якими, судячи з дискусій, що тривають дотепер, визначені досить умовно. До цих термінів, зокрема, належать "установка", "атитюд", "настанова", "настановлення". Різні автори вкладають у ці терміни різний смисл. Через розбіжності в тлумаченні важливість цих понять для теорії особистості оцінюється полярно – і як фундаментальна, і як абсолютно непотрібна. На думку одних, значення проблем, що окреслюються цими поняттями, у сучасній психології зростає, а самим поняттям відводиться одне з цільних місць у термінологічному апараті загальної та соціальної психології. На думку інших, "добре було б узагалі обійтися без концепції установки" [1, с. 156].

Чимало з проблем концепції настанови були поставлені ще наприкінці XIX ст. Незважаючи на це, кількість питань, які очікують на своє розв'язання, істотно не зменшилася й по сей день.

Однією з невіршених проблем у цій царині є проблема зміни соціальних настанов. Вона залишається такою попри те, що багато дослідників визначають її як центральну проблему всієї соціальної психології. Адже вона охоплює феномени й проблеми, які є однаково важливими у вивченні особистості, культури, політики та сфери споживання.

Тема зміни настанови є надзвичайно багатоаспектною. Одним з дискусійних моментів у зміні настанов видається питання щодо ролі інформації в цьому процесі. Думки дослідників із цього приводу є полярними. На переконання одних, саме завдяки інформаційним впливам стає можливим маніпулювати думкою не тільки окремих осіб, а й великих спільнот. Вони вважають, що сучасна людина не здатна ухилитися від впливу ЗМІ, а інформацію схильні розглядати як інструмент соціальної влади, засіб впливу на аудиторію. Інші ж дотримуються протилежної думки і вважають, що сама по собі інформація не справ-

ляє практично жодного впливу на настанови особистості. На їхню думку, значно більшу роль у стабілізації та зміні настанови має інтерперсональний контекст.

Мета статті: запропонувати нове уявлення про психологічний механізм інформаційного впливу на настанови особистості, що ґрунтується на тезаурусній моделі сприймання та переробки інформації реципієнтом.

У дослідженнях можливостей інформаційного впливу на психіку і поведінку людини можна виокремити два напрями. Вельми потужним є напрям, що фокусується на вивченні впливу ЗМІ. Інший пов'язаний з вивченням переконувального потенціалу засобів мови та мовлення. Перший напрям бере свій початок від праць Г. Лассуела та Ліпмана, які сформулювали концепцію “магічної кулі” і вважали вплив ЗМІ надпотужним. Ці погляди були поширені у 20–30 роках минулого століття. У роки Другої світової війни уявлення про надпотужний вплив ЗМК було спростовано цілою низкою емпіричних досліджень Ю. Купера і Джехоуда; К. Ховленда, А. Ламендейна і Ф. Шефрילда; П. Лазарсфельда. У 50-ті роки було опубліковано результати численних досліджень, що підтверджували тезу, згідно з якою ефект впливу ЗМІ є значною мірою обмеженим і постає лише як один із факторів впливу. Більше того, було показано, що переконувальна масова комунікація набагато частіше функціонує як фактор закріплення, ніж як фактор змін. До середини 60-х років цю концепцію, що дістала назву “концепції обмеженого ефекту”, підтримувала більшість учених. Найбільшим внеском у її утвердження стали дослідження Дж. Клапера, де увага зосереджувалася на механізмах вибіркового перегляду, інтерпретації та пригадування, що створювали стійкий бар'єр проти впливу засобів масової інформації на виборців.

У 70-ті роки знову поширювалася думка про сильний вплив ЗМК. Цьому сприяли теорія впливу думки більшості Е. Ноель-Нойманн і концепція культивацийного впливу Г. Гербнера. Сильний ефект впливу телебачення та інших ЗМК, на думку дослідників, полягає в тому, що при активному споживанні їх продукції у певній частині глядачів формується тенденція сприймати ті або ті сторони соціальної дійсності відповідно до того, як їх подано на екрані. Телебачення та інші ЗМК культивують свідомість аудиторії у певному напрямку, формують думку більшості, яка, у свою чергу, зумовлює поведінку індивідів.

У 80-ті роки М. де Флер і Дж. Болл-Роукич зробили спробу синтезувати концепції мінімального та сильного впливу ЗМК. Нова теоретична розробка дістала назву “інтегрованої моделі ефектів масової

комунікації”. Ключовим для дослідників стала залежність аудиторії від аудіовізуальних засобів. Залежність, на їх думку, пов’язана зі здатністю ЗМК задовольняти певні потреби людини.

Напря́м, пов’язаний з вивченням переконувального потенціалу мови і мовлення, було започатковано ще в стародавні часи. Уже тоді було сформульовано основні принципи риторики. Проте експериментальну перевірку ефективності мовних засобів започаткував К. Ховланд лише в 60-х роках ХХ ст. Результати досліджень очолюваної ним Йельської школи експериментальної риторики часто були не на користь класичних риторичних прийомів. У цілому можна констатувати, що й до сьогодні кількість досліджень, у яких виокремлюються методи, прийоми і технології, потенційно здатні підтримувати, формувати й змінювати картину соціального світу та окремі соціальні настанови реципієнтів, явно домінують над тими, у яких би здійснювалася відповідна емпірична перевірка. Згідно з твердженнями ряду дослідників процес міфологізації оцінки соціальної дійсності і нівелювання рефлексії здійснюється за допомогою таких засобів, як вибір слів і виразів, створення нових, вибір граматичної форми і самої послідовності словесних засобів, використання суперсегментних ознак, вибір імпліцитних передумов, відбір цитат, використання слів із подвійною семантикою, алюзій, мовних кліше тощо [2–4]. Об’єднує обидва окреслені вище напрями досліджень те, що питання щодо механізму формування певних настанов і преференцій у них залишається поза кадром. У цих дослідженнях скоріше описуються та аналізуються ефекти інформаційного впливу, ніж його психологічні механізми.

Про політичну настанову йдеться тоді, коли в разі появи в полі усвідомлюваної уваги суб’єкта певного стимулу ми маємо реакцію-відповідь без проміжних усвідомлюваних етапів. При цьому більшість дослідників виходить з того, що настанова (атитюд) являє собою усереднену оцінну реакцію. Ця концепція значною мірою наближається до розуміння атитюду як точки на біполярній оцінній чи афективній шкалі ставлення до певного об’єкта. В основі традиційних шкал вимірювання, запропонованих свого часу Л. Терстоуном, Р. Лайкертом, Л. Гутманом, лежить уявлення про настанову як одномірне утворення. Це уявлення ґрунтується на тому, що предмет політичної (як і будь-якої іншої) настанови викликає в особистості певні почуття та емоції, які зазвичай поділяють на позитивні і негативні. Відсутність почуттів (або їх невизначеність, нейтральність) свідчить про відсутність в особистості певної настанови стосовно відповідного предмета. Для позначення якості цих почуттів використовуються терміни “валентність” або “спрямованість настанови”. Емоційна забарвленість може мати різну інтенсивність залежно від сили почуттів, яка й визначає стійкість

(усталеність) настанови. Наочним утіленням описаних уявлень є добре відома шкала (рис.).

— — — — — 0 + + + + +

Рис. Шкала настанов

Найчастіше дослідники виходять з уявлення про те, що предмет настанови являє собою певну цілісність, що складається з багатьох характеристик, частину з яких можна оцінити позитивно, а частину – негативно. Сукупність оцінок окремих елементів предмета відповідно до цих уявлень усереднюється, що й визначає загальну спрямованість настанови.

“Певній соціальній настанові, – пише, наприклад, В. Циба, – як латентній характеристиці відповідає безліч атитюдів-ставлень як конкретних безпосередніх оцінок. І навпаки, на базі аналізу десятків і сотень конкретних ставлень-атитюдів певної особи до різних суб’єктів можна виявити її відповідну узагальнену латентну соціальну настанову, якою вона керувалася у відносинах з ними. Наприклад, рівень політичної культури як різновиду соціальної настанови, якою певна особа керується і регулює свої політичні стосунки з однодумцями і опонентами, можна виразити **як усереднену оцінку безлічі її ставлень** (виділено мною. – П. Ф.) до різних конкретних політичних ідей, подій, реформ, діячів, тощо” [5, с. 28].

Механічне усереднення оцінок багато дослідників сприймають як аксіому, хоча психологічний механізм виникнення загальної спрямованості настанови щодо складного соціального об’єкта вивчено явно недостатньо. Проте з такою точкою зору згодні далеко не всі. Наприклад, С. Новак [6] звертає увагу на те, що в ході аналізу спрямованості настанов одночасне упорядкування позитивних і негативних настанов є не завжди виправданим. Механічне усереднення як механізм виникнення загальної спрямованості настанови не створює проблем доти, поки йдеться про настанови стосовно простих об’єктів (*з мінімумом складових і характеристик*). Проблеми виникають у разі оцінювання настанови стосовно складних об’єктів (таких як Батьківщина, держава, особистість тощо). Щодо таких об’єктів можуть існувати, наприклад, *подвійні* (рос. “*двойственные*”) настанови, які розміщуються на шкалі по обидва боки від нульової точки.

Теорією, яка відкриває шлях до розуміння виникнення, існування і подолання таких суперечливих настанов, на мій погляд, є відома теорія когнітивного дисонансу Л. Фестингера. Вона ґрунтується на концепції гомеостазу і припускає, що людині притаманна потреба мати несуперечливі, послідовні і взаємопов’язані знання. Окремі знання (у

вигляді відомостей, переконань, цінностей) розглядаються Фестингером як елементи. Як правило, аналізуються відносини тільки між *парою* (виділено мною. – П. Ф.) якихось елементів. Ці відносини, як відомо, можуть бути або іррелевантними (обидва елементи не пов'язані один з одним), або консонантними (один елемент впливає з іншого), або дисонантними (з одного елемента впливає щось протилежне другому елементові). Оскільки дисонанс переживається як щось неприємне, виникає прагнення редукувати або елімінувати його і відновити узгодженість. Це можна зробити трьома способами: 1) змінивши один або кілька елементів у дисонансних відносинах, 2) додавши нові елементи, які узгоджуються з уже існуючими, і 3) зменшивши значущість дисонансних елементів. Таким чином виникає нова настанова або змінюється стійкість попередньої. У разі, коли нові знання або ж зміна вже існуючих не в змозі відновити узгодженість, виникає поведінка, наслідки якої сприятимуть відновленню балансу. Прикладом такої поведінки, зокрема, може бути пошук нової інформації.

Особливістю теорії когнітивного дисонансу є те, що запропоновані в її рамках моделі когнітивних структур, відповідальних за спрямованість настанови, складаються з досить обмеженої кількості елементів (найчастіше двох). На нашу ж думку, ступінь узгодженості настановчо-оцінної реакції особистості на певний стимул зумовлений відносинами не між двома чи кількома елементами, а всією індивідуальною сукупністю (структурою) знань та уявлень, пов'язаних із цим стимулом. Ця сукупність організована в складну структуру – тезаурус.

Термін “тезаурус” (гр. – *скарбниця*) вживається у вузькому і широкому значеннях. У вузькому значенні він застосовується в інформатиці і позначає різновид тлумачного словника. У широкому значенні тезаурус означає структурно організовану сукупність інформації, що відображає семантику відображуваного об'єкта.

Тезаурус знань стосовно певного об'єкта має складну структуру. Його першоосною є окремі елементи. При цьому самі знання поділяються на явні (вербалізовані) та неявні (невербалізовані). Ступінь емоційного забарвлення цих знань, їх мотивувальна, спрямувальна сила є різною.

Елементи тезаурусу мають різну “вагу”. Вага елемента характеризує відносну смислову значущість вираженої ним теми в тезаурусі порівняно з іншими елементами. (Вага може визначатися в різний спосіб. В існуючих комп'ютерних моделях вона визначається частотою вживання певного елемента в даному тезаурусі, а також кількістю пов'язаних з ним інших елементів. Можливі й інші способи, наприклад, ступінь суб'єктивної значущості елемента тощо).

Елементи тезаурусу можуть перебувати в різних станах активності. Найбільшу активність мають елементи, які перебувають у полі усвідомлюваної уваги. Найменша активність характерна для тих елементів, які потребують спеціальних зусиль для їх пригадування.

Окрім елементи тезаурусу пов'язані між собою різноманітними зв'язками. Зв'язки різняться між собою за типами (імовірнісні, причинно-наслідкові тощо) і силою. Сила ("вага") зв'язку між парами елементів характеризує відносну ймовірнісну, смислову зв'язність теми, що відповідає першому елементові, з темою, яка відповідає другому, у загальному обсязі даного тезаурусу.

Ключові елементи тезаурусу (елементи з найбільшою смисловою вагою), що пов'язані між собою найбільш сильними (стійкими) зв'язками, утворюють семантичну мережу елементів. Семантична мережа являє собою певний "кістяк", смисловий каркас, когнітивну, або ментальну, схему даного тезаурусу. Саме структура цієї мережі й визначає настановчу реакцію реципієнта на певний стимул. Проте було б помилковим уявляти структуру мережі зв'язків між елементами тезаурусу як щось застигле, раз і назавжди визначене. Наставочна реакція може бути результатом задіяння систем, ланцюжків не тільки, наприклад, сильних асоціативних зв'язків. Вона може стати результатом дії мережі й зовсім з іншою структурою, що, навпаки, визначається слабкими асоціативними зв'язками. Проте в цьому випадку елементи, поєднані слабкими зв'язками, мають перебувати в стані підвищеної активності.

Отже, відповідно до тезаурусної моделі, спрямованість політичної настанови визначається тією структурою її елементів (знань та уявлень), що активована в певний момент часу.

Запропонована модель дає змогу пояснити наявність суперечливих настанов, зрозуміти механізм їх дії. Відповідно до неї в рамках одного тезаурусу в певні проміжки часу можуть активізуватися (виникати) різні настановчі структури, що часом мають протилежну, антагоністичну спрямованість. Зумовлено це тим, що під час сприймання інформації активізуються асоціативні реакції. Слово, образ чи інший стимул ніколи не спливають у нашій свідомості окремо, під час їх сприймання завжди в пам'яті того, хто читає, слухає, "спливає" пов'язана з ними інформація [7–9]. Іншими словами, сприймаючи будь-яке повідомлення, індивід звертається до наявного досвіду, і актуалізація однієї з ланок ланцюга, пов'язаних між собою повторними сумісними появами в минулому досвіді, викликає миттєву актуалізацію всіх слідів. Слово-стимул викликає не ізольовану реакцію, а певну систему семантичних зв'язків [10; 11], що й визначає загальну спрямованість настановчої реакції. Різна стимульна інформація активізує різні

когнітивні структури, що й призводить до різних настановчих реакцій. На користь цього свідчить, зокрема, добре відома залежність відповіді респондента від особливостей формулювання запитання. Такі залежності активно використовуються для маніпулювання громадською думкою. Наприклад, Дж. Буш назвав американців, що свого часу залишилися в Кувейті під час введення туди іракських військ, “заручниками”. Подібне слово здатне відразу включити у свідомості реципієнтів набір умов, які дозволяють використання військової сили. У випадку війни в Чечні таким словом-тригером стало словосполучення “чеченські бандформування”. Використання таких слів спирається на сценарії, фрейми, які, структуруючи відображення дійсності, спрямовують наші реакції у той чи той бік.

Описаний вище механізм використовується не тільки для активізації (“виклику”) вже існуючих настановчих реакцій, а й для їх корекції чи формування нових настанов. Постійне вживання слова в певному контексті сприяє встановленню і закріпленню відповідних асоціативних зв’язків, тобто впливає на його значення. У сфері комунікації ця техніка дістала назву “контекстуального коректування” [12]. Свідченням її використання є відповідні лінгвістичні дослідження. Так, у результаті порівняння контекстуального оточення лексем, що стосувалися ісламу в друкованих виданнях США до та після трагічних подій 11 вересня 2001 р., було встановлено істотні відмінності. Якщо до здійснення теракту іслам та ісламські країни найчастіше згадувалися у зв’язку з обговоренням економічних проблем та поглядів ісламу і католицької церкви на роль і права жінок у суспільстві та в сім’ї, то після повітряної атаки на хмарочоси-близнюки репрезентація мусульман і всього, що пов’язано з ісламом, істотно змінюється. Відтепер вони позиціонуються відверто негативно і при згадці про них вживаються слова “напад”, “підозра”, “бомбування”, “страхітливі терористичні атаки”, “осуд”. Використання фраз “підозра відразу впала”, “покладання відповідальності”, незважаючи на відсутність достовірних даних стосовно того, хто здійснив теракт, дає змогу акцентувати на тому, що обвинувачення слід адресувати мусульманам. Згадування мусульманських країн у контексті проблем світового тероризму дає можливість імплікувати “обґрунтованість” їх репрезентації як країн, що загрожують миру та спокою всього світу. Проте дослідники не можуть однозначно стверджувати, що використання негативно забарвленої лексики дійсно сприяє встановленню асоціацій між мусульманами та ісламом, з одного боку, і тероризмом та загрозою, з другого.

На користь того, що інформаційний простір, у якому перебуває реципієнт, формує наповнення його тезаурусу, а також структуру зв’язків між окремими його елементами, свідчать результати застосу-

вання так званих асоціативних тестів. Їх досить широко застосовують у дослідженнях, що проводяться на Заході в межах теорії переконання (наприклад, [13–17]). Дещо рідше використовуються вони російськими дослідниками. У праці Л. О. Городецької [18], зокрема, показано, що під час “косовської кризи” в Югославії та бомбардувань збройними силами НАТО югославських об’єктів у квітні 1999 р. американські студенти значно частіше за російських в асоціаціях, що виникали у них у зв’язку із ситуацією в Югославії, використовували слова *геноцид*, *релігія*, *етнічний*. Натомість у відповідях російських студентів частіше траплялися слова *нелюдськість*, *безбожність*, *агресор*, *агресія*, *бійня*, *свавілля*, *варварство*, *втручання*, що входили до словосполучень, які стосувалися дій США та НАТО. Характерним було і використання слів *брат*, *братство*, *братський* стосовно сербів та слова *бойовики* стосовно албанців. На думку російської дослідниці, виявлені розбіжності в асоціаціях цілком відповідають розбіжностям у лексиці та пафосі американських і російських ЗМІ.

У тому, що формування політичних настанов досить успішно можна описати за допомогою тезаурусної моделі інформаційного впливу, переконає і такий ефект ЗМІ, як “встановлення пунктів порядку денного”. Зміст цього ефекту сформулював Б. Коен наприкінці 60-х років минулого століття. Ефект полягає в тому, що ЗМІ не можуть примусити людей думати певним чином, але можуть вказати своїм споживачам, про що думати [19]. Це визначення дістало емпіричне підтвердження в дослідженні М. Маккомбса і Д. Шо під час президентських виборів у США 1968 р. Тоді було встановлено майже довершену кореляційну залежність між частотою обговорення певної проблеми у ЗМІ і ступенем її суб’єктивної значущості для виборців.

Попри надзвичайну спрощеність описаної вище моделі є чимало емпіричних свідчень того, що вона досить ефективно “працює”. Серед очевидних недоліків цієї моделі насамперед механістичність. Реципієнт розглядається як такий, що лише пасивно засвоює будь-яку інформацію, не інтерпретуючи, не рефлексуючи її, і тому являє собою “вмістилище” найрізноманітніших настанов, що не просто суперечать, а й виключають одна одну. Управляти таким індивідом нескладно. Потрібно лише правильно добирати стимульну інформацію. Така модель ґрунтується на метафоричному розумінні тезаурусу як “резервуару”, “вмістилища”, “сховища”.

А втім, завдяки активній природі свого носія, а також через безмежність вкладених один в одного семантичних просторів, неатомарний характер елементів, багатоманітність та нелінійність зв’язків, що їх пов’язують, тезаурус реципієнта являє собою скарбницю справді

казково-чудодійну, оскільки є системою, здатною до самоорганізації, саморефлексії, саморозвитку.

Як уже було показано нами під час вивчення особливостей сприймання сукупного тексту про політика, зміни в тезаурусі реципієнта відбуваються насамперед завдяки його власній активності, оскільки, по суті, він сам є творцем споживаного ним гіпертексту (який теж можна розглядати як певний тезаурус). На те, що медіа-тексти являть собою, власне, продукти тих, кого за традицією досі називають споживачами, реципієнтами, вказують й інші дослідники (Хол, Фіске). Попри те, що споживачі інформації роблять свій внесок у її конструювання і шляхом відбору, інтерпретації та переінтерпретації намагаються “втиснути” її у вже існуючі мислеформи, інші ментальні структури, певна її частина закарбовується в тезаурусі саме в тому вигляді, у якому її створив відправник. Ці “дзеркальні відбитки” часто мають вбудовані “інструкції” з їх інтерпретації, задані відправником повідомлення.

Відтак у межах тезаурусу реципієнта можуть утворюватися різні внутрішньо несуперчливі системи знань стосовно одного і того самого об’єкта. Досить часто вони можуть мати спільний перетин елементів або ж навіть базуватися на одних і тих самих елементах, проте за рахунок задіяння різних типів зв’язків, що пов’язують вихідну множини елементів, видавати “на виході” настановчі реакції різної спрямованості. Доки реципієнт не усвідомлює наявності в себе таких різноспрямованих настановчих систем, вони запускаються відповідними пусковими стимулами. Навіть у разі усвідомлення реципієнтом їх присутності позбавлення від них потребує спеціальної роботи, до того ж потреба в усуненні розбіжностей усупереч теорії дисонансу виникає далеко не завжди. У разі виникнення такого прагнення зробити це за допомогою засобів, пропонованих теорією когнітивного дисонансу, навряд чи можливо, оскільки в ній ідеться про зміну лише окремих елементів, а не всієї системи наявних знань.

Визначення пріоритетності наявних у тезаурусі реципієнта систем знань як когнітивних утворень, що спрямовують його настановчі реакції, відбувається шляхом маркування цих систем. Одна система знань маркується в тезаурусі як “своя”, “справжня”, “істинна”, інша – як “чужа”, “стороння”, “знана”, “хибна”. Оскільки певні системи знань (до яких належать і політичні) являють собою знання досить абстрактні, віддалені від конкретного досвіду повсякденного життя, їх істинність, справжність обґрунтовуються шляхом соціального, а не емпіричного підкріплення. Реципієнт схильний вважати певну систему знань “своєю” на тій підставі, що вона “підтримується” тією спільно-

тою, до якої він належить і в якій це знання має характер об'єктивної реальності.

Інший шлях перетворення певної системи знань на “свої” – їх активна переробка (порівняння, зіставлення, аналіз, узагальнення, переінтерпретація тощо). Ці форми діяльності породжують нові форми усвідомлення політичної дійсності, нові “фігури свідомості”, нові значення, які й визначають настановчі реакції споживача інформаційної продукції.

Висновок. Результати проведеного свого часу емпіричного дослідження сприймання виборцями сукупного тексту про політика дають нам підстави стверджувати, що реципієнти задіюють обидва шляхи вироблення “власних” настанов щодо нього, проте їх питома вага істотно різниться. Так, образ політика не є результатом дзеркального відображення, засвоєння, прийняття певної точки зору, певної системи знань, що їх пропонують реципієнтові ЗМІ чи референтна група. Він створює свою власну систему знань про політика. Її структура задається домінантними протиставленнями, що були виявлені реципієнтом у спожитому ним гіпертексті. Самі ж оцінки тяжіють до оцінки політика референтною групою.

Отже, можна стверджувати, що за умови впливу на реципієнтів суперечливої інформації, яка не може бути верифікована ними в межах їхнього особистого досвіду, більшість із них виробляють власну позицію з урахуванням насамперед думки референтної групи.

Література

1. *Майерс Д.* Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996.
2. *Блакар Р. М.* Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия / Общ. ред. В. П. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–125.
3. *Мухамедьянова Г. Н.* Табу и евфемистические способы выражения в разноструктурных языках // Теория поля в современном языкознании: Межвуз. сб. науч. статей. – Уфа: РИО Бам Гу, 2002. – С. 128–133.
4. *Буддагов Р. А.* Язык и культура: Хрестоматия: В 3 ч.: Учеб. пособие / Сост. А. А. Брагина, Т. Ю. Загрязкина. – М.: Добросвет, 2001. – Ч. 1: Теория и практика.
5. *Циба В.* Аналіз понять теорії особистості: соціальна настанова, соціальна установка, атитюд // Соц. психологія. – 2006. – № 6(20). – С. 21–34.
6. *Nowak S.* Methodology of sociological research. – Dordrecht-Boston: Reidel Publishers, 1977.
7. *Вандриес Ж.* Язык (лингвистическое введение в историю): Пер. с фр. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.
8. *Кубракова Н. Ю.* Употребление слов, связанных таксономическими отношениями “общее-частное”, в газетных текстах // Некоторые проблемы

- германской филологии: Сб. науч. тр. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2000. – С. 135–138.
9. Цараева М. Р., Реунова О. И. Эвфемизмы как лингвистическое явление (на материале современного английского языка) // Некоторые проблемы германской филологии: Сб. науч. тр. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2000. – С. 31–39.
 10. Дридзе Т. М. Ассоциативный эксперимент в конкретном социологическом исследовании // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 169–178.
 11. Лурья А. Р., Виноградова О. С. Объективное исследование динамики семантических систем // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 27–63.
 12. Каменева В. А. Контекстуальная корректировка – один из механизмов идеологических технологий (на примере репрезентации мусульман в публицистическом дискурсе американской печатной прессы). – Режим доступа: <http://www.evcppk.ru/files/pdf/178.pdf>.
 13. Larson Ch. U. Persuasion: Reception and Responsibility. – 7th ed. – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1995.
 14. Littlejohn S. W., Jabusch D. V. Persuasive Transactions. – Glenview: Scott, Foresman and Company, 1987.
 15. Myers D. G. Exploring Psychology. – New York: Worth Publishers, 1996.
 16. Neuliep J. W. Human Communication Theory. – London: Allan and Bacon, 1996.
 17. Ross R. S. Understanding Persuasion. – 3rd ed. – New Jersey: Prentice Hall, 1990.
 18. Городецкая Л. А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях // Теория коммуникации и прикладная коммуникация: Сб. науч. тр.: Вестн. Рос. коммуникат. ассоц. / Под общ. ред. И. Н. Розиной. – Ростов-на-Дону: ИУБиП, 2002. – Вып. 1. – С. 28–37.
 19. Lenart S. Shaping Political Attitudes. The Impact of Interpersonal Communications and Mass Media. – Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publicatio, 1994.

© Фролов П. Д.

Л. А. Найдьонова

РОЛЬ МЕДІА-ОСВІТИ В РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Викладається нова медіа-освітня концепція абсорбційної здатності, формулюються методологічні принципи випереджального розвитку медіа-освіти для підготовки молоді до самореалізації в інноваційному середовищі інформаційного суспільства.

Ключові слова: абсорбційна здатність, самоменеджмент знань, медіа-освіта.

Излагается новая медиа-образовательная концепция абсорбционной способности, формулируются методологические принципы опережающего развития медиа-образования для подготовки молодежи к самореализации в инновационной среде информационного общества.

Ключевые слова: абсорбционная способность, самоменеджмент знаний, медиа-образование.

A new media education conception of absorptive capacity are expound in the article, methodological principles of the pass ahead development of the media education for providing the preparation of young people to self-realization at the innovative environment of information society are formulated.

Key words: absorptive capacity, knowledge self-management, media education

Проблема. В інформаційну епоху змінюється статус мас-медіа: з посередників між суб'єктами соціальної взаємодії, розповсюджувачів і тиражувальників інформації для аудиторії мас-медіа перетворюються на самостійних акторів, творців віртуальної реальності. Проте віртуальний характер інформації все більше гіпертрофується. Ні для кого не є секретом, що зростає кількість симулякрів¹ – образів, створених за відсутності невіртуального референта, копій за відсутності оригіналу. Можна говорити про взаємодію віртуальної реальності з традиційною (об'єктивною), але варто поглянути на ці процеси і таким чином, щоб усвідомити: суспільної реальності, не опосередкованої медіа, уже просто не існує. Вона тим чи іншим чином взаємодійсяється і поєднується в життєвому світі людини. Відомі закономірності пам'яті приводять до того, що забувається джерело, автор інформаційного повідомлення, утримується лише важлива для подальшого використання суть. При включенні інформації як значущої основи в життєвий вибір, що робить суб'єкт, втрачається значення того, був в інформації невіртуальний референт чи ні.

¹ Ж. Дельоз, котрий черговий раз минулого століття відродив неоплатонізм, упровадив поняття *симулякр* – копія без оригіналу, образ як “фальшива” копія. Істинна копія іконічна, а симулякр – це фантазм, який ухиляється від порядку, запроваджуваного ідеєю, але практично досягає тих же результатів через хитрість і шахрайство. Проте омана ця настільки досконала, що неможливо визначити самозванця. Французький соціолог Ж. Бодріяр напрацював у 1970–80-х роках цілу соціальну теорію розмноження симулякрів. Симулякр, за його визначенням, це копія реального, яка набула автономії, відірвавшись від первинної моделі (зразка), вона маскує і спотворює фундаментальну реальність. Симулякр постмодерного періоду – це гіперреальність, позбавлена будь-якого референта, але яка є більш реальною, ніж сама реальність [1].

Масовий характер цих процесів перетворює світ, у якому ми живемо, на нову швидкоплинну поствіртуальну реальність. Відбуваються відповідні зміни і в культурі як основі самовідтворення досвіду суспільства, відтак постає проблема медіа-культури. У цьому контексті глобальних інформаційних перетворень зростає попит на психологічні і соціально-психологічні дослідження взаємодії сучасного медіа-простору і психіки людини. *Актуальним* стає пошук шляхів глибшого розуміння інноваційних процесів, що відбуваються в медіа-середовищі, зростає потреба узагальнення закономірностей розвитку медіа-культури.

Перебуваючи в стані внутрішнього перетворення і постійних змін, медіа-культура стає тим контекстом, у якому виникають і впроваджуються будь-які інновації, не тільки в соціальній, а й у виробничій сфері. Загалом мас-медіа є суттєвою, але все ж таки частиною глобальних інформаційних мереж сучасного суспільства. Відбувається не тільки подальше взаємопроникнення різних медіа (друкованих, радіо, телебачення), їх зрощення з інтернетом, мультимедійне оснащення, набуття інтерактивного формату. Мас-медіа також зростаються з виробничою сферою суспільства, забезпечуючи взаємодію виробника і споживача, наприклад, через пряму і приховану рекламу, яка, з іншого боку, є впливовим економічним чинником розвитку медіа-ринку. Спостерігається також тенденція поєднання мас-медіа з інформаційними системами і знанневими мережами (спільні бази даних між виробниками і споживачами, е-мейл зв'язок, дискусійні інтернет-форуми, віртуальні конференції тощо).

За суспільною функцією медіа мають принципово відкритий громадський характер, хоча здебільшого управляються як закриті корпорації. Крім того, у сучасному світі інформація, знання самі перетворюються на економічні активи, зростає доля інтелектуального капіталу в забезпеченні конкуренто-спроможності товарів, підприємств, цілих галузей і навіть держав. Мас-медіа як посередник масового руху інформації в сучасному світі невідворотно економізуються, перебуваючи на стику інтересів громад і корпорацій.

Постійні зміни перетворюють інформаційний простір на складне турбулентне середовище, у якому потрібно вміти орієнтуватися. Саме тому постає *проблема* оснащення сучасної людини необхідними для цього орієнтування знаннями. Відповіддю на ці виклики став розвиток у багатьох країнах світу медіа-психології, медіа-педагогіки, медіа-освіти як окремих напрямів досліджень і навіть окремих галузей. У межах медіа-освіти створено велику кількість програм, які спираються на різні концептуальні засади. Так, український дослідник О. Т. Барішполец виділяє в зарубіжних джерелах три групи концеп-

цій медіа-освіченості: 1) спрямовані на розвиток медіа-грамотності, яка допомагає учню освоїти нові комунікативні технології: візуальну мову масової комунікації, семантику, методику створення змісту; 2) направлені на формування критичного мислення, що покликано відігравати роль “інформаційного захисту” від всеїдного споживання інформації; 3) що орієнтують учнів на вивчення механізмів власне комунікації, читання “схованих” змістів, освоєння різноманітних процесів соціальної взаємодії в інформаційному просторі.

Метою нашого дослідження стало проведення розвідки теоретико-методологічних засад визначення ролі медіа-освіти в розвитку інноваційної культури суспільства; розробка концептуальної моделі медіа-освіченості як самоменеджменту знань на основі узагальнення сучасних досліджень управління інформаційними системами і знаннями в організаціях.

Згідно з легітимним визначенням, інноваціями вважаються “новстворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери” [2, с. 266]. Ідеться не просто про підтримку окремих інновацій, а про створення нової якості – інноваційної культури суспільства як “складової інноваційного потенціалу, що характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприймання і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах” [3, с. 93].

Осередками втілення інноваційної культури є організації та об’єднані ринки. Тому розуміння психологічних механізмів саморозвитку інноваційної культури в окремих організаціях (міжнародних корпораціях) є неодмінною умовою для побудови концепцій інноваційної медіа-освіти. Остання слугує однією із форм самовідновлення інноваційної культури в поєднанні з іншими формами та освітніми інституціями суспільства. Можна говорити про медіа-освіту і в контексті розвитку здібностей організацій і спільнот щодо управління знаннями, проте в цій роботі ми зосередимося на загальній моделі, яка потенційно могла б стати багаторівневою¹.

¹ Тенденція до створення багаторівневих конструктів, які дають змогу одночасно аналізувати індивідуальний, організаційний, міжорганізаційний та інші рівні певного явища, досить явно простежується в сучасній психології.

Інноваційний процес стосується проблеми якнайкращого використання знань, якими володіють суб'єкти інноваційного процесу, зокрема організації. Знання фірми – це компонування наборів знань, які контролюються індивідуальними агентами. Створення специфічних знань лежить в основі конкурентних переваг певної організації перед іншими. Згідно з теорією компаній з виробництва знань Нонаки і Такеучі “ядром створення знань є змішування неявних *tacit* знань і експлікованих, явних знань через такі процеси, як: соціалізація (неявні – у неявні), екстерналізація (неявні – у явні), інтерналізація (явні – у неявні), комбінація (явних знань)” (цит. за [4, с. 505]).

У сучасній організаційній психології розробляється два взаємопов'язаних напрями досліджень процесів створення та управління знаннями фірм: організаційне навчання і менеджмент знань. Організаційне навчання зосереджує увагу на організаційній культурі і лідерстві як засобах удосконалення соціалізації, інтерналізації зовнішніх знань у цінності та розуміння робітниками неявних знань, що становить основу їх компетенції. Таке навчання наголошує на зв'язку між пізнанням і дією, розглядаючи знання як щось мовчазне, неявне і вбудоване в організаційну рутину, культуру, мову (метафора будівництва).

Напрямом менеджменту знань робить акцент на інформаційних системах як засобі екстерналізації знань, комбінації різних видів експлікованих знань. Знання розглядаються як окремі (квазіавтономний) ресурс бізнесу, сирий матеріал, який потрібно видобути, обробити й експлуатувати (метафора гірничовидобувної справи) для вигоди організації. Ці трансформації досягаються шляхом кодифікації неявних знань у явні правила і процедури та їх комбінацію з використанням інструментів і технологій. Саме цей останній напрям ми обрали як вихідний для проведення теоретичного аналізу і створення інноваційної концепції медіа-освіти, оскільки в його межах створено належне підґрунтя у вигляді поняття абсорбційної здатності організації, про яке йтиметься далі.

Можна запропонувати *методологічний принцип* побудови медіа-освіти на основі сучасних досягнень менеджменту знань з опорою на економічну парадигму, що забезпечило б підготовку дитини до ефективного особистісного і надалі професійного саморозвитку з урахуванням закономірностей управління пізнавальними процесами в сучасних інформаційних системах. Методологічний принцип розробки програм медіа-освіти для дітей визначає пріоритет орієнтування на актуальну потребу здібностей (медіа-компетенцій) у сучасних інформаційних системах суспільства.

Економічна парадигма дає змогу розглянути не тільки питання стимулювання інвестувань робітниками в розробку нових специфічних

знань, а й загалом підвищення ефективності інноваційного процесу. Створення нового знання у формі інноваційних проектів є типово ризикованою справою, непередбачуваною, часто довготерміновою, з інтенсивною працею, ідіосинкратичною (важко порівнювати її з іншими процесами) і часто вимагає постійного інвестування людського капіталу [4]. Крім того, існує також проблема інтеграції новостворених знань, яка стає потребою, коли окремі діяльності взаємозалежні, а індивіди потребують взаємної адаптації своїх дій. Якщо індивіди спеціалізуються на різних доменах знань, це призводитиме до обмеження асиміляції, акумулювання та застосування нових знань в організації і потребуватиме спеціальних механізмів і процедур їх інтеграції [там само]. Тому, згідно з економічною парадигмою конкурентоспроможності, поняття інновації є ширшим, ніж створення нового знання, й охоплює процеси переймання нового, швидкого навчання, перебудови власної системи знань для отримання комерційного ефекту. Часто виграють у конкурентній боротьбі не ті, хто розробив знання, а ті, хто вчасно зміг його використати для отримання максимальної вигоди.

Якщо розглянути інноваційний потенціал окремої людини, він визначатиметься не тільки здатністю створювати нові знання (креативні здібності), а й спроможністю шукати, обирати, засвоювати і, зрештою на цьому акцент, застосовувати їх (і відповідні технології) для отримання результатів. Ефективне здійснення сукупності цих кроків потребує певних здібностей, для інтегрованого позначення яких нині використовується *конструкт абсорбційних здібностей* (АЗ).

Поняття абсорбційних здібностей нове у психології. Уперше його запропонували В. Кохен і Д. Левінталь 1989 р. для позначення “спроможності фірми ідентифікувати, асимілювати й експлуатувати знання із середовища” [5, с. 569–570], а трохи пізніше – як “здатність розпізнавати й усвідомлювати цінність нової інформації, асимілювати її та застосовувати для отримання комерційних результатів” [6, с. 128]. Пізніше С. Жара і Г. Георг виділили чотири здібності як складові АЗ, що відіграють різну, але взаємодоповнювальну роль у забезпеченні організаційних здобутків: надбання, асиміляція, трансформація, експлуатація знань [7]. Отже, конструкт абсорбційних здібностей охоплює всю сукупність дій, обов’язкових для здійснення організацією інновацій: від пошуку й обирання знань у зовнішньому середовищі, далі – через надбання, асиміляцію (уподібнення) і засвоєння (у разі потреби додаються інтеграція, переконфігурація чи інші форми трансформації) знань – і аж до застосування та експлуатації.

Франц Ван ден Бош із колегами пропонують виділяти три виміри абсорбційної здатності: ефективність, розмах (масштаб) і гнучкість [8]. Ефективність стосується дій, процедур і шаблонів, які фірма вико-

ристовує, щоб ідентифікувати, асимілювати та експлуатувати нові знання. Ефективність фокусується на вартості, економіці інвестицій, перспективному баченні абсорбції. Масштаб пов'язаний із широтою та обсягом абсорбції, на яку спроможна фірма. Гнучкість характеризує здатність додатково засвоювати і швидко трансформувати наявні знання. Ці автори пропонують також розглядати показники глибини і широти АЗ. Глибина є наслідком спеціалізації знань, забезпечує полегшення абсорбції додаткових знань у тому домені, у якому знання вже є. Глибина асоціюється з ефективністю абсорбції знань. Широта робить можливою абсорбцію нових знань у дотичних доменах. Цей вимір пов'язаний із масштабом знань, розвідкою і дослідженням нового. Дж. Марч пропонує в розвитку організаційних знань розрізнати дослідження (розвідку) та експлуатацію знань. “Сутність експлуатації – в очищенні і продовженні чинних компетенцій, технологій і парадигм” [9, с. 85]. З погляду експлуатації важливою є ефективність АЗ. Масштаб і гнучкість більш важливі для розвідки і створення нових знань.

Ван ден Бош [8] узагальнив особливості абсорбційних здатностей, потрібні для опанування зовнішнього інформаційного середовища, найбільш значущою рисою якого визначено рівень стабільності. Для стабільного середовища прийнятною є експлуатація поточної бази наявних знань і лише закритий локальний пошук. Таке середовище буде ефективним у разі централізації інтерфейсних функцій зв'язків, що підвищує ефективність внутрішніх комунікацій. Для таких умов, коли тенденція до централізації підтримується добре розвиненим спільним знанням і внутрішньою мовою, створюється АЗ внутрішнього спрямування і забезпечується глибина абсорбції. Якщо ж середовище нестабільне, швидко змінюване і турбулентне, то більш важливо зосередити зусилля організації на розвитку АЗ, аби забезпечити розвідку знань. У цьому контексті масштаб і гнучкість АЗ є більш важливими, бо забезпечують розвиток абсорбції зовнішнього спрямування. У турбулентному середовищі ефективнішими стають зв'язки з максимально децентралізованими функціями інтерфейсів, що відбивається в зростаючій важливості кросфункціональності, різноманітності і широті структури знань [там само].

Можна виділити принаймні три рівні аналізу абсорбційних здібностей, запропоновані авторами терміна: індивідуальний, організаційний і міжорганізаційний. На першому рівні – індивідуальному – поняття АЗ максимально наближається до навчання, зв'язок цих понять найбільш виразний. Автори звертаються до аналізу процесів пам'яті, у якій акумулюються попередні знання, здійснюється зберігання нового знання, його відкликання і використання. Цей динамічний процес лежить в основі ключової тези: попередні співвіднесені

знання полегшують абсорбцію нових знань. Аналізуючи зв'язок АЗ із креативністю, автори показують, що важливим для абсорбційних здібностей є формування відповідних умінь і навичок. Це потребує і часу, й інтенсивних зусиль, а також різноманітності знань, що полегшує інноваційні процеси, оскільки розширює можливості індивіда для нових асоціацій і зв'язків [там само].

Загалом можна сказати, що індивідуальний рівень АЗ залишається недостатньо вивченим, хоча варто підкреслити його перспективність як для розв'язання низки прикладних проблем, зокрема визначення індивідуальних внесків у спільний інтелектуальний продукт, так і для подальшого розвитку науки. Організаційний і міжорганізаційний рівні АЗ досліджуються значно активніше; виділяються і вивчаються вищі рівні – регіональної, національної абсорбційної здатності. Цей конструкт стає суттєвим елементом менеджерського дискурсу високотехнологічних галузей, стратегічних альянсів і технопарків, що активно розвиваються.

Виходячи із фіксації смислових і понятійних змін у сучасному управлінському дискурсі того сектору економіки, що є найбільш інноваційним, можна було б сформулювати *методологічний принцип* розвитку медіа-освіти більш узагальнено: усотування інноваційного досвіду менеджерських практик через рефлексію зсувів у дискурсі управління знаннями. Переймання знахідок у цій сфері відповідає загальній тенденції до спрощення наукових знань при трансляції їх освітньою системою. Певний ступінь спрощення знань є край потрібним, аби подолати когнітивні обмеження і перевантаження учнів зайвою інформацією [10]. З огляду на цю вимогу перевірені практикою і підтвержені економічними критеріями способи управління знаннями й забезпечення їх адекватного спрощення, які відбиваються в управлінському дискурсі, могли б бути дуже корисними в педагогічній практиці. Особливо в умовах, коли можна спрогнозувати подальше зростання складності інформаційного простору, – більше того, перетворення складності на певну цінність суспільства, що нині зауважують й іноземні [4], і вітчизняні автори [11].

Використовуючи розроблений у межах менеджменту знань конструкт абсорбційних здібностей¹, пропонуємо концептуальну модель медіа-освіченості вибудовувати на основі повної схеми управління знаннями – від їх пошуку до експлуатації. Фактично окремі складові абсорбційної здібності створюють своєрідну циклічну структуру. Остання складова абсорбційної спроможності – застосування

¹ В українських текстах також використовується назва “усотувальна здатність” [12].

знань – в умовах турбулентного середовища переходить від форми експлуатації у форму розвідки нових знань, що передбачає і створення, і пошук, який є початковою складовою абсорбції. Медіа-освіченість передбачає здатність до глибокої, широкої і гнучкої абсорбції знань із медіа-середовища. Охоплюється цілий комплекс здібностей: від пошукових (сканування медіа-простору з регуляцією обсягу і витрат на цей процес, ідентифікація цінності інформації як потенційно корисної), включаючи традиційні для навчання (засвоєння і систематизація знань, отриманих у медіа-форматі, співвіднесення із наявними, переконфігурація для подолання чи опанування когнітивних суперечностей), і закінчуючи аспектами інтеграції, здійснення переносу знань партнерам по команді, експлуатації знань для отримання вигод. Останні аспекти, які стали ключовими в аналізі організаційного і вищих рівнів абсорбційних здібностей, у традиційній системі освіти моделюються з недостатнім рівнем усвідомлення потреб інноваційного етапу розвитку суспільства.

Реалізація абсорбційних здібностей стосовно медіа-середовища передбачає опрацювання не тільки явних експлікованих знань, а й неявних, фонових, мовчазних. Саме завдяки наявності таких компонентів медіа-середовища стають можливими маніпуляції, що перетворилися на пугало й дійсно є проблемою мас-медіа в їх зв'язках із громадою. На протистояння маніпулюванню спрямовано відомі програми розвитку медіа-освіченості, в основі яких лежить формування критичного мислення. Забезпечуючи розвиток справді неодмінних компетенцій (сканування інформаційного простору, самомоніторинг і щира увага до власного процесу мислення, бажання планувати, гнучкість мислення, наполегливість, бажання самокоригуватися, готовність до пошуку консенсусу тощо) [13, с. 38], на нашу думку, ці програми мають хибу захисного дискурсу, тобто базуються на негативній мотивації¹.

Концепція абсорбції знань в інформаційному просторі має позитивну мотиваційну силу, спрямовану на забезпечення ефективного застосування знань і забезпечення інновацій. У випадку вивчення АЗ організації насамперед ішлося про комерційні результати, які передбачають розробку товарів, що мають споживацьку цінність, задовольняють попит, урешті, комусь потрібні, це й перетворює їх на потенційний товар. Що ж до індивіда, то ми не вдаємося лише до еко-

¹ Треба зауважити, що останнім часом унаслідок широкої критичної дискусії щодо цього теж спостерігаються концептуальні зсуви. Так, наприклад, критичне мислення починає розширено трактуватися як “використання тих когнітивних навичок і стратегій, які розширюють можливості досягнення бажаного результату” [13, с. 37].

номічної парадигми, у межах якої теж варто було б говорити про застосування власних знань для отримання вигоди. У цьому випадку ми, базуючись на розумінні медіа-освіченості як здатності до ефективної соціальної взаємодії, могли б по-іншому формулювати суто економічний дискурс. Має йтися про таке застосування наявних знань, яке знаходило б шляхи задоволення потреб громади, до якої належить особа, одночасно з отриманням власних надбань. У межах радянського дискурсу це називалося суспільно корисною справою і акцент робився на суспільній значущості. Сьогодні має йтися про баланс між значущістю результатів для окремого індивіда і суспільними потребами, цінністю для громади. Поняття вигоди дістає тоді максимально широку інтерпретацію, яка виходить за межі лише економічного трактування.

Концепція абсорбції знань дає можливість переосмислити критерії медіа-освіченості відповідно до розгляду медіа-простору не як відокремленої системи, а в поєднанні з інноваційним контекстом існування сучасного суспільства. Розвинена здатність до сприймання, аналізу, аргументованого оцінювання медіа-текстів, що відзначалася як критерії медіа-освіченості, зазвичай завершувалася створенням медіа-текстів, тобто повертала знання в ту ж сферу. Згідно з абсорбційною концепцією створення медіа-текстів розглядається не як завершальна фаза, а як проміжна, бо акцент робиться на застосуванні знань для забезпечення інновацій і поза медіа-сферою. Розуміння соціокультурного і політичного контекстів функціонування медіа в сучасному світі має доповнюватися загальним розумінням інформаційних мереж і закономірностей розвитку знань в інноваційному середовищі. Компетенція щодо кодових і репрезентаційних систем, використовуваних медіа, має спиратися на загальне розуміння взаємодії дискурсів окремих спільнот, опосередкованої інформаційними системами і технологіями. Розвиток самостійності суджень і критичного мислення щодо інформації, отриманої з мас-медіа, має доповнюватися формуванням загальної компетенції самоменеджменту знань, що передбачає регулювання глибини, масштабів і гнучкості абсорбції, а також самокерування інвестиціями не тільки в розвідку інформації, а й у розвиток здатності до їх перенесення партнерам; умінням виступати ентрепренером новостворених і надбаних знань, використовуючи інформаційні мережі.

Висновки. Завдяки проведеному теоретичному аналізу маємо такі результати:

- запропоновано методологічний принцип усотування інноваційного досвіду менеджерських практик через рефлексію зсувів у дискурсі, принцип побудови медіа-освіти на основі сучасних досягнень менеджменту знань з опорою на економічну парадигму;

- розроблено нове концептуальне розуміння медіа-освіченості як здатності до абсорбції знань із медіа-середовища та інформаційних мереж;
- адаптовано конструкт абсорбційної здатності, запозичений із галузі менеджменту знань (організаційна психологія), який інтегрує здібності до пошуку інформації, оцінювання її важливості, асиміляції, засвоєння, інтеграції та застосування знань;
- виділено критерії медіа-освіченості на основі повного циклу розвитку здібностей до абсорбції та самоменеджменту знань;
- показано роль медіа-освіченості як розвиненої абсорбційної здатності в розвитку інноваційної культури.

Головним висновком проведеного теоретичного дослідження є усвідомлення потреби позитивного випереджувального підходу до розробки проблеми медіа-освіти молоді, який забезпечував би її підготовку до ефективного самоздійснення в інноваційному середовищі прийдешнього інформаційного суспільства. Наша спроба реалізації цього наміру привела до започаткування нової концепції медіа-освіченості як здатності до абсорбції знань із медіа-середовища та інформаційних мереж. Розгорнуту наукову дискусію щодо запропонованих методологічних принципів та ідей вважаємо обов'язковим етапом їх критичного осмислення на шляху детальної операціоналізації і практичного застосування.

На нашу думку, у перспективі концепція абсорбції знань із медіа-середовища може стати основою розробки циклу багаторівневих програм з розвитку медіа-освіченості – від загальноосвітньої школи до системи професійної підготовки, включаючи неперервну освіту дорослих протягом усього життя.

Л і т е р а т у р а

1. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста і В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. і пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.
2. Закон України “Про інноваційну діяльність” від 04.07.2002 № 40-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 36. – С. 266.
3. Закон України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 13. – С. 93.
4. The Blackwell Handbook of Organisational Learning and Knowledge Management. Ed. By Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles. – Blackwell Publishing, 2003. – 676 p.
5. *Cohen W. M., Levinthal D. A.* Innovation and Learning: The Two Faces of R&D // The Economic Journal. – 1989. – № 99. – P. 115–126.

6. *Cohen W. M., Levinthal D. A.* Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation // *Administrative Science Quarterly*. – 1990. – № 35 (1). – P. 128–152.
7. *Zahra S. A., George G.* Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension // *Academy of Management Review*. – 2002. – № 27 (2). – P. 185–203.
8. *Frans A. J. Van Den Bosch, Raymond Van Wijk, Henk W. Volberda* Absorptive capacity: Antecedents, Models, and Outcomes // *The Blackwell Handbook of Organisational Learning and Knowledge Management*. Ed. By Mark Easterby-Smith and Marjorie A. Lyles. – Blackwell Publishing, 2003. – P. 278–301.
9. *March J. G.* Exploration and Exploitation in Organizational Learning // *Organizational Science*. – 1991. – № 2 (1). – P. 71–80.
10. *Кремень В.* Нові вимоги до якісної освіти // *Освіта України*. – 2006. – 20 черв. – С. 6–7.
11. *Найдьонов М. І.* Взаємопроникнення цінностей: технологічне забезпечення розвитку групового суб'єкта // *Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Сер. 12. Психол. науки. – К.: Город, 2005. – Вип. 6 (30). – Ч. 1. – С. 284–298.
12. *Найдьонова Л. А.* Усотувальна (абсорбційна) здатність членів творчих колективів у забезпеченні організаційних змін // *Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін: Тези IV наук.-практ. конф. з орг. та екон. психології*, м. Київ, 23–24 листоп. 2006 р. / За наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2006. – С. 111–113.
13. *Halpern D. F.* Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. – 467 p.

© **Найдьонова Л. А.**

О. Т. Баршполець

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІА-КУЛЬТУРИ

Кризовим процесам у сучасному інформаційному просторі протиставлено загальну неперервну медіа-освіту як складову освітнього процесу в цілому, а також медіа-культуру – як неодмінну складову загальної культури суспільства та особистості зокрема. Поняття медіа-культури особистості визначено за центральне тому, що з потреб її формування випливає, якою має бути медіа-освіта та якими повинні бути її методичні засади. Досліджено рівень медіа-культури української спільноти, означено орієнтири у виборі методів її розвитку, способах удосконалення медіа-грамотності різних вікових категорій тощо. Наголошується, що медіа-освіта є складовою соціалізації особистості на всіх етапах її розвитку.

Ключові слова: медіа-культура, медіа-освіта, інформаційне суспільство, мас-медіа, інформаційна екологія.

Кризисним процесам в сучасному інформаційному просторі протиставлено загальнонеперервне медіа-освіту як складову освітнього процесу в цілому, а також медіа-культуру – як неотъемлему складову загальної культури громади та кожної людини окремо. Поняття медіа-культури людини визначено як центральне тому, що з потреб її формування випливає, яким має бути медіа-освіту і якими мають бути її методичні основи. Досліджено рівень медіа-культури української громади, визначено орієнтири в виборі методів її розвитку, способів удосконалення медіа-грамотності різних вікових груп і т.п. Підкреслюється, що медіа-освіту є складовою частиною соціалізації людини на всіх етапах її розвитку.

Ключевые слова: медіа-культура, медіа-освіта, інформаційне суспільство, мас-медіа, інформаційна екологія.

The general continuous media-education as a component of the education process as a whole as well as the media-culture as an obligatory component of the culture of a society in general and a personality in particular have been opposed to the crisis processes in the contemporary information space. The conception of the personal media-culture has been defined as a central one because the needs of its developing show what kind of media-education is needed and what kind of methodical basis of it is needed. The level of the media-culture of the Ukrainian community has been investigated; the guiding lines of the choice of methods of its development, means of media-literacy improvement of different age cohorts, etc. have been defined. It is stressed that the media-culture is a constituent of a personality socialization on all the stages of her/his development.

Key words: media-culture, media-education, information society, mass media, information ecology.

Проблема медіа-освіти для української спільноти перейшла зі сфери побажань у практичну площину через низку об'єктивних, тобто незалежних від неї (а почасти й залежних та ряду цілком залежних), чинників. Насамперед ідеться про глобалізаційні процеси входження України в інформаційне суспільство зі всіма його перевагами, вадами та небезпеками для людини. Безумовно, успішність функціонування особистості в інформаційному суспільстві пов'язується з вищим рівнем інтелекту, досягнення ж його доволі сумнівне через дію тих-таки глобальних процесів, які варто розглянути окремо.

Мета статті: висвітлення методологічних аспектів дослідження медіа-культури сучасного інформаційного суспільства під кутом зору не лише соціальних і психологічних підходів, а й із

філософських, соціологічних, культурологічних та інших позицій; дослідження рівня медіа-культури сучасного громадянина України.

Ситуація в людській спільноті загалом складається таким чином, що науково-технічний прогрес у цілому і у сфері мас-медіа зокрема значно випереджає розвиток духовності суспільства, моральних засад особистості. Розвиток засобів масової комунікації поряд з небаченими благами приніс і нечувані клопоти: психічні порушення, медіа-залежність, яку, виявляється, лікувати тяжче, ніж наркозалежність.

Ринкові умови виробництва й розповсюдження медіа-продукту створюють умови для формування особистості нерозбірливого, так названого всеїдного споживача інформації, піддатливого маніпулятивному впливові, що, до речі, почасти вигідно багатьом політичним силам [1]. А тим часом процеси демократизації суспільства вимагають свідомої критичної позиції кожного громадянина, наділеного здатністю вільно орієнтуватися в розмаїтому морі інформації. Світовий досвід засвідчує: негативним впливам мас-медіа можна протиставити одне: загальну неперервну медіа-освіту як складову освітнього процесу в цілому та медіа-культуру – як неодмінну складову загальної культури і суспільства в цілому, і кожної окремої особистості. Невипадково в багатьох країнах науковці вже чимало років опікуються проблемами медіа-культури особистості й суспільства, розробляють теоретичні і методичні засади медіа-освіти не лише підростаючих поколінь, а й дорослого населення [2].

Тож коли ми говоримо про медіа-освіту як справу практичної потреби, маємо так само практично ставити питання її методології та методики, вирізняючи, звісно, методологію дослідження медіа-культури. Ряд її аспектів і є предметом нашої сьогодишньої уваги.

Одразу слід зазначити, що специфіка методології дослідження медіа-культури як особистості, так і широких спільнот передбачає обов'язковість підходів не лише соціальних і психологічних, а й філософських, соціологічних, культурологічних та ряду інших. Скажімо, споживання інформації як одну з базових потреб особистості слід розглядати з позицій філософських, соціологічних та психологічних концепцій інформаційного суспільства. Ідеться про потребу осмислення **вимог**, які пред'являє інформаційне суспільство до особистості, з'ясування питань, що являє собою **культурний і соціальний тип** особистості інформаційного суспільства, яких **змін у соціальній структурі** особистості вимагає постіндустріальне суспільство [3].

Можна вважати, з певною мірою відносності, з'ясуванням на сьогодишній день зміст поняття “медіа-культура” в широкому і вузькому значеннях терміна. У широкому розумінні це є сукупність інфо-

рмацийно-комунікативних засобів, знакова система передавання реалій, культура пошуку, збирання, виробництва і передавання інформації, а також культура її сприймання. У вузькому розумінні медіа-культура означає здатність особистості, соціальних груп чи соціуму в цілому ефективно взаємодіяти з мас-медіа, адекватно поводитися в інформаційному просторі суспільства. Медіа-культура передбачає відповідний рівень засвоєння всіма учасниками медіа-процесу правових, морально-етичних, екологічних та інших норм [1].

Тому можемо стверджувати: медіа-культура особистості зароджується тоді, коли в суспільстві починає функціонувати система мас-медіа. Те, що нинішній реципієнт в основній своїй масі виявився малопідготовленим до навали інформації, свідчить поки що не про відсутність у нього медіа-культури, а про різний рівень адаптації споживача до сучасного медіа-ринку. А точніше про те, що його медіа-культура не відповідає змістові, обсягам та особливостям інформації. Постає питання про міру цієї відповідності, а точніше – про її з'ясування, тобто дослідження сучасного рівня медіа-культури особистості сучасного громадянина України.

Зрозуміло, що певного рівня здатності до споживання інформації, тобто якогось рівня медіа-культури населення, в Україні все ж досягнуто. Люди здатні цікавитися практично всім, що пропонують мас-медіа, займати певну позицію щодо отримуваної інформації, спроможні її інтерпретувати. У громадян доволі розвинені сприйняття й розуміння цієї інформації. Отож масмо чи не визначальні критерії медіа-культури реципієнта, у т. ч. й українського. Тому не стоїть питання про відсутність медіа-культури особистості – вона є. Питання в тому, яка вона, який рівень культури нинішнього споживача інформації?

В аудиторії ЗМІ відбувається аналіз фактів, соціальних явищ і процесів, синтез отриманих знань про суспільство. У такий спосіб окреслюється цілісний процес, що становить основу інформаційного простору як соціально-психологічного явища [4].

Вищим рівнем сприймання медійного тексту є його значеннєве сприймання, у процесі якого знаки, що містяться в ньому, набувають суб'єктивного значення для комутата і засвоюються в певному значеннєвому зв'язку між собою, що створює судження, умовиводи і відповідний контекст. У процесі інтерпретації інформація, отримана через ЗМІ, перетворюється в знання, пройшовши процеси сприймання медійного змісту й адекватного його розуміння. Через інтерпретацію оптимізуються процеси рецепції інформації і пізнання аудиторією ідеальної реальності, її співвіднесення з реальною дійсністю.

Виникає питання: якщо є певний, хай і невідомий нам, рівень медіа-культури громадян, тоді чому з'явилося, як реальне на сьогодні,

поняття *інформаційної кризи*? Суть її формулюється як неспроможність людини засвоїти продуковані в суспільстві масиви інформації. І справа не в її кількості, занадто великій, надмірній для задоволення інформаційних потреб громадян. А в тому, що, по-перше, ця інформація фрагментарна, мозаїчна, тенденційна, напівправдива. У ній що далі, то помітніше відбувається процес дераціоналізації змісту, який розпочався з певного **переважання емоційних компонентів і розвитку у вимивання змісту**, його притлумлення чуттєвою основою. Це та ряд інших властивостей медіа-продукту поставили на порядок денний проблему інформаційної екології – окремішньої галузі і для досліджень, і для методики медіа-освіти. По-друге, інформаційна криза проявляється не лише в тому, що інформація *така*, а й у тому, що її споживач *такий* – неспроможний засвоювати повною мірою інформацію [3]. До речі, безглуздо було б ставити питання про необхідність засвоювати всю медіа-продукцію, адже кожна людина має *свої* інформаційні потреби. У цьому випадку маємо на увазі існування різних типів споживачів медіа-продукту.

Апріорі можна виділити як мінімум три типи споживачів інформації.

Перший – комутат (особа, якій адресована інформація) – шукає її цілеспрямовано, споживає вибірково, критично оцінює, розуміє не лише зміст інформації, а й підтекст, здатний виявляти смисл намірів видавців і виробників інформації, а вже щодо сприйнятого має чітку світоглядну позицію.

Другим є завсідник інформаційного простору: його щоранку тягне до газетного кіоску, щовечора – до телевізора, а, отримавши кайф від побаченого та прочитаного, з вигуками “ви бачили!”, “ви чули!” емоційно переповідає сприйняту інформацію. Але ж і сприйняв він лише емоційну складову інформації. І засвоїв цю частку лише на базі зафіксованих раніше стереотипів.

Нарешті, *третім* типом є реципієнт – не просто нерозбірливий споживач інформації, а особа, піддатлива до навіювання, маніпулятивного впливу. Реципієнт повною мірою сприймає і змістову, і емоційну складові медіа-продукту без найменшої спроби критично оцінювати його, тобто аналізувати. Сприймає на віру в абсолютному значенні цього слова. Аргументами позиції цього типу є твердження: “я сам чув (бачив)”, “це в газеті надруковано!”, “учора по телевізору показували” і подібні судження-вироки в останній інстанції. Звісно, шкали типажів за способами сприйняття інформації, за самим ставленням до мас-медіа, за рівнем критичності набагато ширші, але конкретно вибудуватися вони можуть у результаті теоретичного осмислення емпіричних даних.

Загалом у дослідженні медіа-культури особистості бачимо два напрями: теоретичний та емпіричний. Теоретичний пошук має дати відповідь на два питання. Перше: якою має бути особистість інформаційного суспільства. Якщо вважати, що медіа-культура – це комплекси настанов щодо характеру інформаційного продукту, інформаційних потреб, орієнтацій, знань, умінь, навичок та інших соціальних характеристик особистості, сформованих і розвинених у процесі соціалізації, то, певно, можна **змодельовати** таку особистість, теоретично сконструювати її тезаурус. Тим паче, якщо спробувати з'ясувати, які нові риси мають відрізнити її від особистості індустріального чи більш ранніх суспільств, якими знаннями (особливими, інакшими) вона має володіти, який досвід має бути в її соціальній структурі.

І друге питання: яке місце має займати медіа-культура особистості в її загальній культурі поряд з професійною, політичною та іншими різновидами культури. Адже розвиток медіа-культури особистості відбувається в нерозривному зв'язку з громадянською соціалізацією, зростанням духовності, загальної культури та освіченості. Тому термін “медіа-культура” слід розглядати в соціальному плані: і як складову загальноцивілізаційної культури, і як механізм її розвитку, механізм духовного поступу людської спільноти. Разом з тим, на наш погляд, вимагає подальшого й більш глибокого з'ясування роль і місце медіа-культури в системі духовних цінностей сучасного суспільства, її взаємодія з духовністю, громадянськістю, загальною культурою індивіда, самі механізми такого взаємовпливу – як соціальні, так і психологічні.

На окрему увагу заслуговує дослідження комунікативних бар'єрів. Їх певні комплекси виникають на етапі сприймання інформації, інші – у процесі розуміння, ще інші – на стадії освоєння, інтеріоризації. Вони різні, у кожної людини свій комплекс, але так чи інакше комунікативні бар'єри пов'язані з медіа-культурою особистості.

Якщо ми говоримо про неодмінність зв'язку медіа-культури особистості і її медіа-освіти, мимоволі маємо осмислити, що таке комунікативні здібності, а в ході емпіричного дослідження з'ясувати, як саме здійснюється творче самовираження особистості підлітка в процесі споживання медіа-продукту [2].

Заслуговують на увагу дослідника і суттєві соціальні явища. Суперечності між поколіннями в означеній проблемі мають такі вияви. Батьки нинішніх школярів є переважно представниками докомп'ютерної формації, тоді як їхні діти – повністю комп'ютерне покоління. Настанови тих і тих надзвичайно різні. Старші вбачають у комп'ютері одну з вершин цивілізації, і здатність дитини володіти ним означає для батьків сучасний рівень освіченості. А ще – їх чадо відго-

роджене монітором від розтлінного впливу вулиці: не п'є, не курить, не колеться, не має ранніх сексуальних взаємин – і все це завдяки комп'ютерові. Вони не відають, які небезпеки і загрози таїть медіа-техніка, не знають, як допомогти дитині користуватися комп'ютером, послугами інтернету так, щоб це сприяло розвитку особистості, а не шкодило їй. А втім, діти менш романтичні, ніж їхні батьки, вони прагматично підходять до новітніх досягнень техніки, краще знають, які задоволення та насолоди можна отримати від комп'ютера.

Свого додають і умови нашого життя. В ідеалі медіа-культура починає формуватися зі спільного перегляду та обговорення мультфільмів, інших дитячих телепередач, з научіння розуміти, що в кадрі і що поза ним. Але ж батькам не стає для такого спілкування з дітьми ані часу, ані терпіння.

Окремої уваги потребують процеси в культурно-дозвіллевій сфері: її традиційні форми зазнають остаточної руйнації, натомість розгортається індустрія ігрового бізнесу, що втягує підлітків в азартні змагання з автоматами. Особливо це помітно в малих містах та селищах міського типу, де шкільні вчителі змушені практикувати нічні рейди комп'ютерними кафе, хазяї яких дають дітям можливість у нічні години безплатно користуватися технікою.

Потребують уваги дослідників й інші методологічні аспекти, скажімо, психологічні механізми формування медіа-культури, взаємодія інститутів суспільства, соціальні функції медіа-освіти та багато чого іншого.

Поняття медіа-культури особистості є центральним ще й тому, що з потреб її формування випливає, якою повинна бути медіа-освіта та якими мають бути її методичні засади. Дослідивши рівень медіа-культури української спільноти, можемо орієнтуватися у виборі методів її розвитку, способах вдосконалення медіа-грамотності різних вікових категорій тощо.

Ще кілька слів стосовно методики дослідження. Якщо ми ставимо завдання повно й фахово оцінити рівень медіа-культури української спільноти, то маємо провести добре підготовлене всеукраїнське опитування. Не завадив би і кількарічний моніторинг розвитку медіа-культури.

Якщо емпіричний матеріал має послуговувати нам у методиці та організації медіа-освіти, то можна застосувати, так би мовити, точкові обстеження, тобто опитування окремих вікових (шкільна та студентська молодь), професійних (учителі, та й то не всі, а передусім викладачі інформатики, шкільні психологи та класні керівники), соціальних (батьки) категорій населення. Важливо при цьому обрати правильний підхід у виборі об'єктів спостереження. Дослідити, скажімо, рівень

медіа-культури шкільної та студентської молоді якогось одного великого міста. І за даними, отриманими в одному з великих культурних центрів України, вважаємо, можна вже судити про її рівень в інших великих містах. Не думаємо, що для розроблення рекомендацій щодо організації та методики медіа-освіти в середній школі принципове значення можуть мати певні відмінності в рівнях медіа-культури школярів Одеси чи Донецька, Харкова чи Львова. Мабуть, загальні тенденції будуть близькими. Поряд з означеними вище об'єктами спостереження мають бути також підлітки малих міст і СМТ, сільська шкільна молодь. Рівень їх медіа-культури, умови її формування й розвитку, інші соціальні детермінанти можуть мати певні особливості, зумовлені типом поселення.

Висновок. Отже, визначальними чинниками формування медіа-культури підростаючих поколінь є вимоги нового, інформаційного суспільства. Лише загальна неперервна медіа-освіта як складова освітнього процесу в цілому, медіа-культура як неодмінний компонент загальної культури суспільства та особистості зокрема спроможні зупинити розвиток і поглиблення кризових процесів у сучасному інформаційному просторі України.

Література

1. *Кириллова Н. Б.* Медиакультура: от модерна к постмодерну. – М., 2005.
2. *Федоров А. В.* Медиаобразование: история, теория и методика. – Ростов-на-Дону, 2001.
3. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество, культура. – М., 2000.
4. *Богомолова Н. Н.* Социальная психология печати, радио и телевидения. – М., 1991.

© **Барішполець О. Т.**

О. В. Петрунко

ЗАХИСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В МЕДІА-СЕРЕДОВИЩІ

Соціалізація розглядається як універсальний механізм самозбереження і самовідтворення суспільств, що має потужний адаптаційно-захисний потенціал з убезпечення членів спільноти як від випадкових (наприклад, несприятливих обставин особистого життя), так і від спеціально спрямованих на них (не санкціонованих суспільством політико-ідеологічної пропаганди і реклами, агресивного медіа-середовища) деструктивних впливів соціуму.

Ключові слова: соціалізація, адаптаційно-захисний потенціал соціалізації, соціалізаційний вплив, соціальні універсалиї, система соціального контролю.

Социализация рассматривается в качестве универсального механизма самосохранения и самовоссоздания общества, имеющего мощный адаптационно-защитный потенциал, который оберегает членов сообщества как от случайных (например, неблагоприятных обстоятельств личной жизни), так и от специально направленных на них (не санкционированных обществом политико-идеологической пропаганды и рекламы, агрессивной медиа-среды) деструктивных влияний социума.

Ключевые слова: социализация, адаптационно-защитный потенциал социализации, социализирующее воздействие, социальные универсалии, система социального контроля.

Socialization is viewed as an universal mechanism of self-preservation and self-reproducing of societies having a mighty adaptation-protective potential aimed at the protection of community members from chance (e.g., negative life conditions) as well as from intentional (non-approved by the society political and ideological propaganda and advertising, aggressive media-environment) destructive impacts of the society.

Key words: socialization, adaptation-protective potential of the socialization, socializing impact, social universals, social control system.

Проблема. У постіндустріальних (інформаційних) суспільствах, у яких нині змушене існувати людство і де разом з традиційними інститутами навчання і виховання прийдешніх поколінь у дискурс соціальної взаємодії заходять мас-медії з усіма інформаційно-психологічними загрозами, ризиками, забрудненнями, які вони несуть у собі, час від часу загострюються громадські дискусії з приводу “неправильної” соціалізації дітей і молоді в умовах складного інформаційного сьогодення. Батьківська і педагогічно-виховна громадськість, як найбільш причетні до цього верстви суспільства, непокояться з приводу деструктивного впливу на соціалізацію підростаючого покоління аморального й надмірно агресивного медіа-середовища. А науковці, як найбільш об’єктивний і найменш упереджений прошарок людства, шукають підтвердженнь того, що життєздатності інформаційних суспільств та психологічному здоров’ю поколінь, які в цих суспільствах зростають, ніщо всерйоз не загрожує, а коли й загрожує, то ці загрози не є фатальними і можуть успішно долатися. Саме цей пошук становить нині складну і вкрай нагальну проблему.

Останнім часом дедалі більше прихильників завойовує думка, згідно з якою будь-яке суспільство має історично вироблені ним самим універсальні механізми самозбереження і самовідтворення, завдяки

яким, незважаючи на демографічні й соціальні катаклізми, суспільства залишаються тотожними самим собі, і що одним з таких універсальних змістовно-процесуальних механізмів є соціалізація [1–11]. Соціалізація не лише гарантує постійне відновлення соціальної структури суспільства, системи взаємопов'язаних соціальних інституцій, статусів, ідеалів, ролей, цінностей, правил, норм [1; 8]. Вона міцно утримує окремих індивідів – членів суспільства – у сфері соціального впливу, не дає їм “випасти” за межі суспільного життя, забезпечує від не схвалених суспільством змін. Цей погляд на соціалізацію актуалізує питання про те, що саме становить її соціалізаційний (адаптаційно-захисний) потенціал, та про умови його оптимізації.

Метою статті є розгляд соціалізації як онтогенетичного процесу; з'ясування, у чому саме полягає адаптаційно-захисний потенціал соціалізації і як він актуалізується на різних її етапах; прогнозування умов, за яких цей потенціал може послабитися і перестати надійно захищати дитину від асоціальних – випадкових чи порівняно добре організованих – впливів.

Будь-яке суспільство, незалежно від соціального устрою, складається з окремих індивідів, життя яких є скінченним. Та скінченність індивідуального життя не означає скінченності суспільства. Як свідчить історична практика, криваві війни, пандемії, голодомори, стихійні лиха і навіть соціальні революції (які, за визначенням, мали б докорінно змінювати перебіг суспільного життя) найчастіше не означають руйнації суспільств, а спричинені ними зміни не завжди є незворотними й докорінними. Тож кожне суспільство – як “живий” соціальний організм – має надійні механізми самозбереження й самовідтворення, що забезпечують постійне його самопоповнення належною кількістю нових членів (вищою за певну критичну межу, до якої відтворення тотожного самому собі суспільства неможливе), підготовлених до життя в цьому суспільстві згідно з виробленою ним у процесі власного соціогенезу базовою соціальною матрицею.

Окремі індивіди попри свою потенційну соціальність, зокрема орієнтованість на життя в соціальних спільнотах (групах), є незалежно вмотивованими істотами і мають власні життєві перспективи, потреби тощо. У зв'язку із цим суспільство повинно так організувати процес їх онтогенетичного розвитку, щоб, з одного боку, остаточно не “розчинити” в собі їх індивідуальну ідентичність й остаточно не позбавити їх ілюзії особистої свободи, а з другого – щоб вони прийняли норми і цінності свого суспільства, увійшли до загальноприйнятої системи соціальних уявлень, бажали і були здатними брати участь у суспільному житті, порівняно легко підпорядковувалися керівництву і соціаль-

ному контролю і щоб особиста їх свобода не суперечила стратегічним напрямам суспільного розвитку. Цей добре організований і жорстко контрольований суспільством процес, за словами Т. Шибутані, найповніше описується за допомогою категорії “соціалізація” [10].

Соціалізація має різні визначення: процес входження індивідів до нації, народу (Г. Тард), залучення прийдешніх поколінь до суспільного життя, світу людської культури, навчання їх просоціальної поведінки, виконання соціальних ролей (А. Щепанський), формування і розвиток соціальності індивіда в межах вимог і цілей суспільства [8], залучення до вже готової, складеної без участі індивіда і попри його волю системи суспільних зв’язків, до суб’єктивної реальності, сконструйованої іншими людьми [1], типізація властивостей індивідів відповідно до суспільних умов і вимог, увідповіднення їх соціальним цінностям [1; 3; 8] тощо. Усі ці визначення відбивають декларативний, примусовий, кратичний характер соціалізації і передбачають, що “входження”, “увідповіднення”, “залучення” тощо індивіда в соціум відбувається без згоди на це самого індивіда, попри особистий його вибір. Отже, де б не відбувалася соціалізація – у мікро- чи в макросоціумі (у межах сім’ї, в інституціоналізованих освітніх системах, у неформальних об’єднаннях чи деінде) – її перебіг завжди перебуває під жорстким керівництвом і контролем спочатку батьків, а згодом – більш широкого соціального оточення (значимих інших, референтних груп, суспільства). Соціалізація – це передусім підкорення, підпорядкування, примусове засвоєння того, що є цінним і належним з огляду на потреби суспільства, і це докорінно відрізняє соціалізацію від соціальної адаптації, яка має значно менш виражену просуспільну орієнтацію, припускає можливість особистого вибору, неприйняття, протесту, ігнорування, виклику [7; 8].

Формування дитини як залежної, підвладної істоти [3] становить психологічну основу самовідтворення й функціонування суспільства, і, з погляду успішної, “правильної” соціалізації, це є нормальним явищем, оскільки забезпечує неодмінні пластичність і покірність дитини, а отже, і можливість увідповіднення її соціальним очікуванням. За Е. Фроммом, підкорення дорослим є вигідним і для самої дитини, оскільки відбиває глибинне її прагнення відмовитися від власної індивідуальності задля того, аби подолати страх, самотність і безпорадність. А для цього “потрібно злитися із світом, розчинитися в ньому, підпорядкуватися йому, делегувати дорослим, що цей світ уособлюють, відповідальність за власне життя” [12, с. 34–35].

Для здійснення “правильної” (такої, що гарантує суспільству відтворення умов власного існування) соціалізації нових своїх членів кожним суспільством вироблено спеціальну систему освітньо-

виховних інститутів (сім'я, навчально-виховні заклади, масові й між-особистісні комунікації), головним завданням яких є виконання “соціального замовлення”, “конструювання бажаного людського типу” [13], передача прийдешнім поколінням базових соціальних значень (універсалій), на яких дане суспільство ґрунтується. Саме це становить санкціоновані суспільством мету і зміст навчання й виховання дітей з моменту їх народження. Причому завдання соціалізації не обмежуються входженням дітей у систему існуючих у суспільстві нормативно-ціннісних універсалій. Вони передбачають передусім залучення дітей до універсалій емоційно-чуттєвого досвіду, засвоєння притаманних даному суспільству емоцій і почуттів (любов, довіра, прив'язаність, почуття безпеки), що в нормі має випереджати засвоєння нормативного досвіду, становити обов'язкове його підґрунтя.

Соціалізація як процес засвоєння індивідом системи соціальних універсалій (емоційно-чуттєвих і нормативно-ціннісних) відбувається в процесі особистого онтогенезу людини і триває все її життя. Як онтогенетичний процес, вона не має завершеної форми, однак можна говорити про добре виокремлювані її етапи, на кожному з яких діють певні, характерні саме для даного етапу, механізми входження дитини в соціум, утримання в ньому, вироблені й апробовані в процесі соціогенезу.

Перший етап – *етап передсоціалізації* – триває перші три роки життя дитини. З моменту народження дитина потрапляє в готовий, об'єктивно даний їй світ соціальних взаємин, уособлений її матір'ю [2; 4; 6]. У процесі взаємодії з немовлям (під час годування, купання, гігієнічних процедур тощо) мати забезпечує йому первинні контакти з навколишнім світом, задовольняє нагальні його потреби – не лише фізіологічні, а й потребу в емоційному контакті. Мати дарує немовляті перший, переважно позитивний, емоційно-чуттєвий досвід. Подякою за це є цілковита центрація немовляти на матері. У результаті такої, одне на одному центрованої, взаємодії формуються міцні емоційні зв'язки між дитиною і матір'ю (іншими близькими дорослими, що здійснюють передсоціалізацію).

Головними психологічними новоутвореннями етапу передсоціалізації є довіра й позитивне ставлення до соціалізаційного оточення, а також прив'язаність як базове почуття. Прив'язаність зменшує страх і тривогу, дає відчуття захищеності, забезпечує освоєння дитиною світу під наглядом і керівництвом з боку об'єкта прив'язаності. Отримавши прив'язаність як подарунок від дорослих, дитина не згодна її втрачати, і відтак вона відносно легко погоджується обміняти на неї частку своєї свободи. З перших років життя дитини прив'язаність стає і на наступних етапах соціалізації залишатиметься важливим соціалізаційним чинником. Брак прив'язаності, емоційна депривація утруднюють і ви-

кривляють соціалізацію, роблять дитину нечутливою до соціалізаційних впливів дорослих [2; 3; 8].

У дискурсі емоційної взаємодії із значимими дорослими на етапі передсоціалізації формується підсвідома готовність дитини бути підпорядкованою соціалізаційним впливам, відбувається первинне входження дитини в структуру соціальних взаємин, зародження її соціальних потреб, започаткування перших ознак адекватного реагування на соціальні сигнали. Це знаменує початок перетворення біологічної істоти на соціальну. Тож головним результатом передсоціалізації є первинне узалежнення дитини, або, висловлюючись метафорично, первинне її поневолення. Засноване на прив'язаності і позитивному ставленні до соціалізаційного оточення (зокрема до матері), це первинне поневолення становить емоційно-чуттєву основу для більш складних форм підпорядкування і, отже, для дальшої соціалізації.

Другий етап – *первинна соціалізація* – припадає на дошкільний і молодший шкільний вік. На цьому етапі онтогенезу незалежно від того, де саме відбувається соціалізація – у межах сім'ї чи в навчально-виховному закладі (дитсадку, початковій школі) – дитина, як і раніше, перебуває під надійним контролем дорослих, від яких цілковито залежать зміст і якість її життя. Спрямовані на дитину виховні впливи відбивають менталітет дорослих, соціальний досвід їх життя і завжди відбуваються як процес соціально означений. Відтак дитина підключається до мережі представлених у просторі її існування і спрямованих нею соціальних універсалій, засвоює характерні для її оточення уявлення (про щастя, домашнє вогнище, побут), ставлення (до людей, до праці), навчається адекватно реагувати на те, що відбувається у власній домівці і поза її межами (на вулиці, у громадських місцях), і відповідно до цього вибудовувати свою соціальну поведінку. Найважливішим результатом первинної соціалізації має стати готовність дитини до входження в значно ширший, ніж дотепер соціальний дискурс взаємодії.

Первинна соціалізація забезпечується традиційними психологічними механізмами – наслідуванням та імітацією (завдяки яким уможливується більш чи менш свідоме копіювання й відтворення особистісних рис і моделей поведінки), навіюванням та психічним зараженням (які роблять можливим більш чи менш цілеспрямовану передачу дитині певної інформації чи зразків поведінки не так через усвідомлення, як через певні емоційні стани), ідентифікацією (що уможливує уподібнення з іншою людиною, відтворення її поведінки, думок, почуттів, сприймання й засвоєння її уявлень, цінностей, настанов як своїх власних) тощо. Соціальні універсалії, засвоєні дитиною в

процесі первинної соціалізації, є для неї єдино можливими, єдино мислимими [3], такими, що не мають альтернатив, а процес їх засвоєння є неминучим і допоки унеможливує особистий вибір. Це усвідомлюється дитиною як суб'єктом соціалізації лише тоді, коли первинне соціалізаційне її поневолення вже відбулося.

Особливо велику роль у процесі первинної соціалізації відіграє прив'язаність, сформована на етапі передсоціалізації. Саме через прив'язаність формуються моральні уявлення (доконвенційна мораль), здатність до саморегуляції емоцій і поведінки. Емоційні оцінки з боку значимих дорослих як об'єктів прив'язаності – як позитивні (схвалення, визнання, емоційна підтримка), так і негативні (несхвалення, покарання, обмеження в позитивних емоціях) – є ефективним чинником первинної соціалізації дитини, зокрема формування просоціальної її поведінки. Потреба дитини у схваленні й визнанні з боку значимих дорослих (матері, вихователя, учителя тощо) є одним з найбільш значимих мотивів просоціальної поведінки на цьому етапі соціалізації. Ця потреба спонукає дитину обирати ту поведінку, яка може бути позитивно оціненою, і, зрештою, вона детермінує й опосередковує процес формування альтернативного, “внутрішнього плану” дитячого життя (формування особистісних смислів), і тільки-но це відбувається, як дитина неодмінно потрапляє у сферу впливу системи соціального контролю, що набуває над нею особливої влади в процесі подальшої, вторинної, соціалізації.

Третій етап – *вторинна соціалізація* (або, висловлюючись метафорично, вторинне поневолення дитини соціальними нормами й цінностями) – розпочинається з виходом дитини в “широкий соціум” (за межі власної родини і первинних навчально-виховних закладів з характерним для них соціалізаційним тиском і домінуванням над дитиною) і триває протягом усього подальшого її життя.

На етапі вторинної соціалізації в житті дитини поряд з близькими дорослими з'являються інші носії культури (шкільні вчителі й інші авторитетні дорослі, однолітки, старші друзі), здатні демонструвати альтернативні зразки соціальної взаємодії і соціальних значень, постачати альтернативну інформацію, підкріплювати ту чи ту поведінку. Дії і ставлення їх до дитини, одне до одного, до предметного і соціального світу утворюють соціальне середовище, де й відбувається вторинне (таке, що передбачає свідому згоду на це самої дитини) прилучення її до соціального світу, або “вторинне її узалежнення” [3, с. 240].

З розширенням соціальних контактів дитина не лише дістає можливість виходити за межі звичного життя, спостерігати альтернативні моделі мислення і поведінки, характерні для різних субкультур (дозвілля, мас-медій, професійної сфери тощо). Відтак у неї з'являється

реальна можливість для рефлексії, порівняння, вилучення й засвоєння “кращого” соціального досвіду з кількох можливих. Отже, дитина навчається робити особисті вибори, і це відбувається одночасно з формуванням “внутрішнього плану” її життя, зростанням значення самодетермінації порівняно із зовнішньою детермінацією, поступовим переходом від зовні- до внутрішньокерованої поведінки [4; 7]. Дитина набуває здатності жити у внутрішньому вимірі, поринати у власноруч вибудований нею світ образів, ілюзій, почуттів і в такий спосіб уникати некомфортної для неї дійсності, у т. ч. й некомфортних дорослих. І щоб внутрішнє життя цілковито не поглинуло дитину [11], а головне – не залишилося поза наглядом дорослих і відбувалося далі за сценарієм “правильної” соціалізації, у дію вступає система соціального контролю.

За визначенням, соціальний контроль являє собою складну мережу засобів і механізмів, що опосередковують системний вплив суспільства на зовнішній і внутрішній плани життя суб’єктів соціалізації з метою приведення їх мислення і поведінки у відповідність із загальноприйнятими в цьому суспільстві (цій соціальній спільноті) соціальними універсалами. З одного боку, він представлений ідеальними зразками необхідних, з погляду соціалізації, соціальних універсалій соціальними уявленнями, соціальними нормами і цінностями, суспільними ідеалами й ідеологіями, традиціями, соціальними очікуваннями, референтними групами, груповими експектаціями, рольовими приписаннями, авторитетами, громадською думкою тощо), а з другого – численними соціальними санкціями: позитивними, які винагороджують за відповідність соціальним зразкам (зокрема системою соціальних підкріплень), і негативними, що карають за відхилення від цих зразків (соціальним несхваленням, груповим тиском, соціальною депривацією, соціальним страхом, силою авторитетів тощо). Якщо ж думки і дії суб’єкта соціалізації не узгоджуються з вимогами соціального контролю, під сумнів беруться не лише соціальна і психологічна його адекватність, а й душевне здоров’я [14, с. 55]. І не кожний здатний це ігнорувати або кинути цьому виклик.

Важливими змістовими елементами системи соціального контролю, які уможливають перевірку суб’єктів соціалізації на “відповідність”, є соціальні уявлення, соціальні норми й соціальні цінності, які становлять, за Е. Дюркгаймом, колективний продукт життєдіяльності, колективне знання певних колективних соціальних суб’єктів (груп, спільнот). Усі вони являють собою форми репрезентації колективного досвіду (колективної суб’єктності) багатьох поколінь і тому мають об’єктивний, трансцендентний характер щодо індивідуальних свідомостей (індивідуальних суб’єктностей). Інтерналізовані соціальні уяв-

лення й цінності зміцнюють психологічну стабільність індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів, скеровують їх поведінку в різних соціальних ситуаціях і, отже, мають велику соціалізаційну силу [6; 13]. На етапі первинної соціалізації соціальні цінності, які допоки діють на несвідомому рівні, регламентують потреби дитини, однозначно прописують просоціальну, очікувану від дитини поведінку, становлять основу для формування суто людської мотивації. На етапі вторинної соціалізації соціальні цінності набувають внутрішнього смислу і поступово перетворюються на самодостатні детермінанти соціальної поведінки [4; 5; 8; 9].

Іншим елементом системи соціального контролю, що уможливає перевірку на соціалізаційну відповідність і чутливість суб'єктів соціалізації до соціалізаційних впливів, є авторитет значимих осіб, або авторитет “великої людини”, на важливій соціалізаційній функції якого наголошували Е. Дюркгайм, З. Фройд, С. Московічі, М. Мід та ін. [2; 3; 5; 6; 13]. Авторитет значимих людей як чинник соціалізації не лише створює основи ціннісного, ідеологічного відображення дійсності, а й має потужний потенціал впливу. Погоджуючись з В. О. Васютинським, можна впевнено говорити про готовність – спочатку неусвідомлену, а згодом і цілком свідому – дитини піддаватися впливові значимих, авторитетних осіб [3]. Готовність до підпорядкування авторитетам є неодмінною умовою соціалізації. У зв'язку із цим Е. Фромм наголошував також на силі анонімних авторитетів – громадської думки, здорового глузду, науки, психічного здоров'я, нормальності. Він вважав, що анонімна їх влада ефективніша за владу відкриту, бо в цьому разі ніхто не підозрює, що існує примус і очікується обов'язкове його виконання [12].

Загальною особливістю соціального контролю є те, що суспільство здійснює його через взаємодію дитини з окремими особами, які об'єднані в групи, і цей контроль у першу чергу поширюється на індивідів, чия поведінка не узгоджується з груповими нормами. Вплив, тиск і контроль конкретних осіб – як представників референтних груп – набагато ефективніший, ніж вплив окремої, “випадкової” людини чи абстрактно-відстороненого соціуму [1; 3; 4; 7–9; 13]. Тож головним соціальним полігоном, де відпрацьовується соціальна поведінка, міжособистісні взаємини, чоловічі і жіночі ролі тощо, є соціальні (референтні і “випадкові”) групи з прийнятими в них системами групового контролю за своїми членами – груповими експектаціями, статусно-рольовими приписами, оцінними стереотипами, груповими традиціями й авторитетами тощо [3; 8; 9]. Завдяки соціальному наслідуванню, соціальним підкріпленням, інкультурації та іншим змістовно-процесуальним механізмам групового контролю відбувається переда-

вання і засвоєння дітьми спільного соціального досвіду багатьох поколінь людей [1].

Інтерналізовані в умовах групової взаємодії колективні образи, колективні думки й ідеології, прожите й усвідомлене Ми-почуття, актуалізовані соціальні потреби “високого” порядку (у причетності, відповідності, самоствердженні, визнанні) міцно “прив’язують” дитину як істоту, що приречена бути соціальною, до соціальної групи, де вона дістає можливість для дальшої соціальної реалізації. І часто проблему становить не те, що дитина звільняється з-під соціалізаційного впливу своєї соціальної групи, “випадає” із системи групового контролю, а те, що вона занадто їм підпорядковується, відмовляється від власних принципів, стає конформною. Непідкорення означає для дитини жорсткі санкції з боку своєї групи, ризик бути відчуженою нею. Тож вибір “бути особливим” часто стає надмірно важким тягарем для дитини. Перебування в стані вільного волевиявлення не лише підносить над повсякденням і дає змогу відчути себе вільним, а й водночас напружує, виснажує, знесилює і спокушає повернутися у звичний і затишний світ буденного, підпорядкованого комусь існування. І єдиний вихід для людини, за А. Адлером, – прийняти як абсолютну істину, що свобода поза соціумом є досить відносною абстракцією [15]. Отже, значно простіше “бути як всі”, делегувати іншим відповідальність за своє життя в обмін на обтяжливу індивідуальну свободу.

Усвідомивши себе як незалежно вмотивовану істоту, дитина (підліток) начебто рухається шляхом унезалежнення від соціального і матеріального світу, та все ж таки вони міцно утримують її у сфері свого впливу. Звільняючись від одних залежностей, підліток потрапляє в інші. Позбувшись одних авторитетів, він, утім, як і більшість дорослих людей, переживає “кризу авторитетів” й активно шукає інші авторитети. Звільнившись від контролю близьких дорослих, підліток потрапляє в залежність (у сферу контролю) інших дорослих. Влада дорослих змінюється на владу соціальних (референтних) груп. Влада одних соціальних груп (ідеологій) не відходить у небуття, а поступається владі інших. Підлітковий вік сповнений драматизму, який полягає в тому, що, активно виборюючи особисту свободу, підліток дедалі більше потрапляє до соціалізаційних пасток, і чим активніше він бореться, тим більше заплутується в соціалізаційній павутині.

Із становленням особистості, визріванням індивідуальної її суб’єктності примусова сила соціуму, “тиск усіх на кожного”, про які писав Е. Дюркгайм [13], не послаблюються. Набуті соціальні уміння й засвоєні колективні уявлення й колективні способи мислення відтепер діють на дитину не лише ззовні, а й ізсередини, наповнюють індивідуальне її буття реальним соціальним змістом, дедалі більше підпоряд-

куюють її логіці соціального буття. І хоч соціалізаційний вплив дорослих стає дедалі опосередкованішим, дитина не лише залишається під владою накинutoї їй дорослими моделі соціальної реальності, а й завжди потребує цієї влади. Потреба в інтерперсональній взаємодії із значимими особами, в обміні думками, інтеракціями й емоціями з ними, страх не догодити їм, втратити їхню любов і прихильність – усе це спонукає дитину до особистого розвитку і водночас із цим надійно втримує її у сфері соціалізаційного впливу.

Отже, здійснене теоретичне дослідження означеної проблеми дає підстави зробити такі *висновки*.

1. Соціалізація як онтогенетичний процес має досить чітко виокремлювані етапи – передсоціалізацію, первинну і вторинну соціалізацію.

2. Щоб здійснювати “правильну” соціалізацію своїх членів, кожне суспільство створює систему соціального контролю, яка опосередковує соціалізаційний вплив на зовнішній і внутрішній плани життя суб’єктів соціалізації, формує з них просоціальних істот, зберігає їх для суспільства, увідповіднює їх до базової для даного суспільства соціальної матриці, захищає від сторонніх, не санкціонованих суспільством (асоціальних) впливів.

3. Системною функцією соціального контролю – як позитивного (що діє через схвалення, винагороду, заохочення тощо), так і негативного (що діє через несхвалення, критику, емоційну депривацію, покарання, страх покарання), – є засвоєння (інтерналізація, привласнення) контрольованими індивідами норм і цінностей свого суспільства, увідповіднення їхньої поведінки до цих норм і цінностей.

4. Спочатку декларативно-примусове (в обмін на прив’язаність і позитивний емоційний зв’язок з дитиною), а потім – із свідомої згоди дитини (в обмін на задоволення соціальних її потреб) – соціальне узяження дитини дає їй цілу низку переваг, які, одного разу отримавши, вона не бажає втрачати. Отже, первинно приречена бути соціалізованою, дитина, зрештою, на це погоджується, і цим забезпечує себе від деструктивних, асоціальних впливів.

5. За певних умов соціалізаційний (адаптаційно-захисний) потенціал соціалізації послаблюється і, отже, вона стає нездатною захищати дитину від асоціальних – стихійних, випадкових (несприятливі обставини особистого життя) чи порівняно добре організованих (пропаганда, реклама, агресивні мас-медії) – впливів. У зв’язку із цим досить привабливою (яка, однак, потребує вивчення і доведення) є думка про те, що проблема “неправильної” соціалізації підрастаючого покоління, забезпечення його від асоціальних впливів мала б загострюватися в “кризових” (нестабільних, перехідних, знесилених політико-

ідеологічними і соціально-економічними проблемами) суспільствах. Та на цей час упевнено можна говорити лише про головний стрижень соціалізації, який забезпечує успішне її функціонування і зберігає захисний її потенціал. З одного боку, це позитивне ставлення, довіра, прив'язаність дитини до соціалізаційного оточення, на яких формується її готовність підпорядковуватися соціалізаційним впливам, а з другого – відповідальність соціалізаційного оточення за спричинені ним наслідки. У дискурсі “небайдужої”, відповідальної взаємодії з референтними особами (групами) зароджуються і реалізуються соціальні потреби дитини, а разом із цим і її особистість. І цей зв'язок є природним, неодмінним і нерозривним.

Л і т е р а т у р а

1. *Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В.* Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. – К.: ППП, 2005. – 307 с.
2. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. – 336 с.
3. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади. – К.: Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
4. *Голованова Н. Ф.* Социализация и воспитание ребенка. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
5. *Мид М.* Культура и мир детства. Избр. произв.: Пер. с англ. – М.: Гл. ред. Вост. лит. изд-ва “Наука”, 1988. – 429 с.
6. *Московичи С.* Машина, творящая богов: Пер. с фр. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
7. *Посохова С. Т.* Психология адаптирующейся личности. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.
8. *Розум С. И.* Психология социализации и социальной адаптации человека. – СПб.: Речь, 2006. – 365 с.
9. Соціалізація особистості школяра / За ред. Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ, 1996. – 68 с.
10. *Шибутани Т.* Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – 536 с.
11. *Эриксон Э.* Детство и общество: Пер. с англ. – СПб.: Летний сад, 2000. – 416 с.
12. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
13. *Дюркгейм Э.* Педагогика и социология // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод и предназначение: Пер. с фр. – М.: Канон, 1995. – С. 244–264.
14. *Блох С., Реддауэй П.* Диагноз: Инакомыслие. – К.: Асоц. психиатров Украины, 1995. – 287 с.
15. *Адлер А.* Понять природу человека: Пер. с нем. – СПб.: Академ. проект, 1997. – 256 с.

© Петрунько О. В.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЧАСОВИХ УЯВЛЕНЬ, ТРИВАЛОСТІ СПОЖИВАННЯ ТЕЛЕПРОДУКЦІЇ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ТЕЛЕСПОЖИВАЧІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Проаналізовано особливості формування часових уявлень підлітків в умовах інтенсивного телекомунікаційного впливу. Охарактеризовано часові профілі типологічних груп телереципієнтів залежно від їх особистісної зрілості. Окреслено напрями оптимізації побудови часової перспективи підлітками, залежними від споживання телевізійної продукції.

Ключові слова: часові уявлення, тривалість телеспоживання, типологічні групи телереципієнтів, часові профілі, особистісна зрілість.

Проанализированы особенности формирования временных представлений подростков в условиях интенсивного телекоммуникационного воздействия. Охарактеризованы временные профили типологических групп телереципиентов в зависимости от их личностной зрелости. Обозначены направления оптимизации построения временной перспективы подростками, зависящими от потребления телевизионной продукции.

Ключевые слова: временные представления, длительность телесмотрения, типологические группы телереципиентов, временные профили, личностная зрелость.

The features of forming of temporal presentations of teenagers are analysed in the conditions of intensive telecommunication influence. The temporal types of groups of telerecipients are described depending on their personality maturity. Directions are marked optimization of construction of temporal prospect teenagers, dependency upon the consumption of televisional products.

Key words: temporal presentations, duration of telecommunication reception, types groups of telerecipients, temporal types, personality maturity.

Проблема. Психологічна наука має чималий доробок з проблематики часу. При цьому найцікавішим для більшості дослідників було і є питання визначення чинників формування часових уявлень особистості. Серед таких чинників одними з найсильніших сьогодні визнаються ефекти масового комунікаційного впливу. Дослідники констатують, що сучасний світ постає в реальності мас-медіа як розщеплений на велику кількість епізодів, які не репрезентують події, а переплітаються з ними, що робить сучасні засоби масової комунікації (ЗМК) схожими на мозаїку образів і подій, реклами і новин. Це зумовлює незв'язність, непослідовність, поверховість та фрагментарність

часових уявлень, виникнення відчуття “миттєвості” буття, що, врешті-решт, зумовлює деструктивний перебіг побудови часової перспективи особистістю [1–3].

Проблема впливу масової комунікації на особистість є однією з традиційних як у зарубіжній, так і вітчизняній науці. Досить детально досліджено можливості впливу ЗМК на емоції, соціальні настанови, ціннісні орієнтації, поведінку людей. З’являються також дослідження соціально-психологічних характеристик інформаційного простору, його структури та функцій, просторово-часової організації інформаційних повідомлень, просторових та часових ефектів переконуючого впливу [4; 5]. Проте проблема впливу масової комунікації на часові уявлення особистості як така на емпіричному рівні спеціально не розроблялася. Кількість наукових праць, які її так чи інакше стосуються, досить обмежена, вони належать зарубіжним психологам і мають переважно загальнотеоретичний характер. Тому специфіка досліджуваної проблеми у вітчизняних соціокультурних умовах потребує дальшого вивчення.

Результати низки досліджень демонструють, що найбільш сильний вплив ЗМК здійснюють на людей, які перебувають у перехідних, кризових ситуаціях, і зокрема на підлітків [6; 7].

Аналіз особливостей формування часових уявлень у підлітковому віці свідчить, що побудова часової перспективи, планування свого майбутнього, визначення життєвих цілей для молодих людей часто виявляються досить складними. Насамперед ці труднощі пов’язані з виникненням почуття зупинки часу, неузгодженістю часових модусів, звуженістю часової перспективи, неефективною організацією часу власного життя, нереалістичністю життєвих цілей [8]. До того ж треба враховувати ту непросту соціальну ситуацію в нашій країні (високий рівень нестабільності життя, невизначеність перспектив соціального розвитку суспільства, матеріальні труднощі тощо), на фоні якої відбувається формування підростаючої особистості.

Отже, *актуальність* проблеми оптимізації часового існування підлітків в умовах інтенсивного масового комунікаційного впливу, засвоєння ними практично корисних навичок планування і, відповідно, виховання особистості як суб’єкта власної життєдіяльності не викликає сумнівів.

Мета статті: з’ясувати особливості формування часових уявлень підлітків в умовах масового комунікаційного впливу та окреслити можливі напрями соціально-психологічного коригування репрезентації ними часової перспективи.

Аналізуючи основні напрями дослідження часу в психології, ми зробили висновок про доцільність вивчення часових уявлень особистості з погляду концепції дворівневого відображення часу у психіці індивідів (Д. Елькін, Т. Коттл, С. Рубінштейн, П. Фресс, Б. Цуканов). При цьому ми спиралися на праці Коттла, який запропонував дві часові концепції, що інтегрують часові уявлення людини: 1) “лінійну” – переживання чистої тривалості; 2) “просторову” – переживання часу в трьох вимірах, якими є минуле, теперішнє і майбутнє [9].

Відповідно для дослідження ми виділили такі часові параметри: *суб’єктивна тривалість одиниці часу* (уявлення про фізичну тривалість одиниці часу) та *уявлення про особистісну часову перспективу*.

Репрезентативною моделлю сучасних медіа ми вважаємо телебачення, яке серед усіх ЗМК посідає перше місце за обсягом споживання його продукції. Оскільки найбільш сенситивною аудиторією щодо впливу ЗМК є підлітки і вони надають перевагу саме телевізійній продукції [10], були всі підстави вивчати вплив масової комунікації на прикладі підліткової телеаудиторії.

Підліток, як відомо, переходить із стану дитинства до дорослого стану, змінюючи способи і варіанти взаємодії з навколишнім світом. При цьому він може мати низький рівень особистісної зрілості і відтак бути психологічно не готовим до вимог дорослого життя, яке сьогодні відзначається високою нестабільністю, мінливістю, інформаційною перенасиченістю, потребує підвищення адаптаційних можливостей особистості. Як результат, може виникнути відчуття невизначеності, розгубленості, непевності, самотності, бажання втекти від проблем.

Намагаючись подолати такі негативні переживання, відчуті емоційне піднесення, повернутися до активного життя, підлітки вдаються до різних способів, найпоширенішим з яких є перегляд телепередач. Утім, часто підліток проводить перед екраном телевізора набагато більше часу, ніж того вимагають його потреби в інформації та розвагах.

За умови надто тривалого споживання масової комунікаційної продукції, у результаті попередніх актів комунікації виникає стан аудиторії, який Ю. Шерковін [11] охарактеризував як “межу насиченості”. Тобто йдеться про перевантаження людської психіки, що, імовірно, призводить до змін у структурі індивідуальної свідомості особистості. Серед таких змін деякі дослідники виділяють ситуацію “відчуження від реальності”, “випадіння з реального часу”, аутизацію [12].

Неконтрольоване, надлишкове споживання телевізійної продукції здатне повністю поглинути молоду людину, розмиваючи її уявлення про просторово-часові межі, відсторонюючи від подій реального світу. При цьому посилюються несамотійність, пасивність молодої людини, що суттєво позначається на процесі її життєвого планування.

Залежна особистість виявляється неспроможною адекватно і раціонально осмислити мету свого життя в цілому, а отже, виявляється нездатною моделювати власне майбутнє.

Згідно з Є. Белінською, І. Куликовою, плани на майбутнє залежних від споживання телепродукції реципієнтів є досить нереалістичними, відображаючи високі домагання і безкомпромісність у виборі життєвих цілей. Переважає намагання підкорити собі майбутнє, вплинути на нього, а не планувати свій життєвий шлях [13].

Отже, низький рівень особистісної зрілості може бути причиною неготовності молодого людини до дорослого життя, що може зумовити розвиток залежної поведінки, яка, у свою чергу, спричинюється до модифікації часових уявлень.

Водночас, на переконання багатьох дослідників (К. Абульханова, К. Березіна, Л. Сохань, Т. Титаренко та ін.), особистість здатна здійснювати усвідомлений життєвий вибір, активно діяти в оптимальному часовому режимі, спрямовувати свої дії на реалізацію запланованого і досягнення визначених цілей за умови високого рівня особистісної зрілості. Низький рівень зрілості відповідно зумовлює невизначеність особистості у своїх бажаннях, цілях, життєвих планах, пасивне ставлення до свого майбутнього [14; 15].

Виходить, що особистісна зрілість, з одного боку, є безпосереднім чинником формування часових уявлень підлітків, з іншого – здійснює опосередковуючий вплив як чинник успішності адаптації підлітків до мінливих умов навколишнього середовища.

Підтримуючи лінію дослідників, які розглядають час як прояв пристосування до умов життя [16], ми зробили *припущення*, що в людей, добре адаптованих до інформаційних навантажень та загалом до умов, що змінюються (власне, таким є наше сьогодення, хаотичність представлення якого у свідомості людини посилюють мас-медіа), минуле, теперішнє і майбутнє представлені рівномірно, чітко розмежовані і логічно пов'язані, а в погано адаптованих та, відповідно, залежних від споживання продукції мас-медіа часові модуси є не узгодженими між собою, а часова перспектива – звуженою. При цьому перебіг процесу побудови особистісної часової перспективи опосередковується рівнем особистісної зрілості реципієнтів.

Результати теоретичного аналізу особливостей взаємозв'язку часових уявлень, тривалості споживання телепродукції та особистісної зрілості підліткової телеаудиторії узагальнено у вигляді графічної моделі (рис. 1). Під модифікацією часових уявлень розуміють неузгодженість часових модусів, звужену часову перспективу, відчуття “зупинки часу”, нереалістичні життєві плани, відсутність планування майбутнього, неефективні організацію та використання часу.

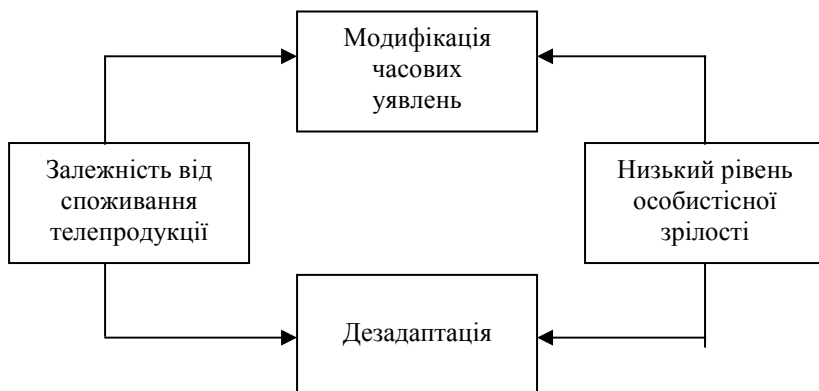

Рис. 1. Модель модифікації часових уявлень залежних від споживання телевізійної продукції підлітків

У дослідженні взяли участь 134 учні загальноосвітніх шкіл, гуманітарного та фінансово-правового ліцеїв м. Києва віком 14–15 років.

Перший етап емпіричного дослідження був присвячений вивченню особливостей тривалості споживання телевізійної продукції сучасною підлітковою телеаудиторією. Відповідно до темпорального, суб'єктивно-мотиваційного критеріїв, а також критерію суб'єктивного відчуття залежності від споживання телепродукції виділено три найпоширеніші типи телереципієнтів: “індиферентні”, “зацікавлені” та “залежні”, які характеризуються відповідно низькою, середньою та високою тривалістю телеспоживання [17].

Другий етап дослідження полягав у проведенні лабораторного експерименту, спрямованого на вивчення впливу тривалості споживання телепродукції на часові уявлення телереципієнтів. Встановлено, що тривалість споживання телепродукції статистично достовірно впливає на суб'єктивну тривалість одиниці часу. Змодельований в експерименті вплив тривалості споживання відеопродукції на суб'єктивну тривалість одиниці часу реципієнтів демонструє механізм впливу масової комунікації на часові уявлення підлітків, який може бути зіставлений із ситуативним аспектом загального адаптивного синдрому, який по-різному проявляється в “індиферентних”, “зацікавлених” і “залежних” телереципієнтів [18].

Основними завданнями третього етапу емпіричного дослідження було: виявити особливості уявлень про особистісну часову перспективу в групах телереципієнтів з різною тривалістю споживання

телепродукції; описати співвідношення між рівнем безпосереднього відображення часу (суб'єктивна тривалість одиниці часу) та рівнем його опосередкованого відображення (уявлення про особистісну часову перспективу) у типологічних групах телереципієнтів; з'ясувати особливості взаємозв'язку тривалості споживання телевізійної продукції, часових уявлень та рівня особистісної зрілості телереципієнтів підліткового віку.

Виходячи з теоретичного розуміння особистісної часової перспективи як цілісного конструкту, ми зупинилися на методиці визначення опосередкованого ставлення індивіда до часу Б. Цуканова та А. Молдаванової, оскільки цей підхід охоплює всі виділені нами часові параметри. Щоб поєднати вивчення безпосереднього та опосередкованого рівнів відображення часу, було використано аплікацію “Опитувальника опосередкованого ставлення індивіда до часу” цих же дослідників та адаптованого нами відповідно до мети й гіпотези дослідження методу вільного суб'єктивного відмірювання (BCV) О. Полуніна.

Підбір методичного інструментарію для дослідження особистісної зрілості підлітків здійснювався відповідно до виділених нами концептуальних складових цього психологічного конструкту, а саме: відповідальності, локусу контролю та самоактуалізації. Діагностика відповідальності була спрямована передусім на оцінювання релевантного їй фактора – інтернальності особистості – і здійснювалася за допомогою методики локусу контролю Дж. Роттера, а ознаки її вираження – за допомогою тестів, релевантних характеристикам відповідальності (методика “Діагностика відповідальності підлітків” М. Осташевої). Рівень прагнення до самоактуалізації визначався за допомогою “Самоактуалізаційного тесту” (САТ) Л. Гозмана, Ю. Альшиної, М. Загіки і М. Кроза.

Для статистичної обробки даних було використано однофакторний дисперсійний аналіз (One-Way ANOVA) для незалежних вибірок (параметричний метод) і кореляційний аналіз з використанням коефіцієнта кореляції Пірсона (Pearson r).

Результати проведеного дослідження представлено на рис. 2 (* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; ВС - відповідальність за себе; ДС – дисциплінарна відповідальність; РС – потреба у пізнанні; С – креативність; V – цінності; Self-P – самосприйняття).

Як бачимо, часові уявлення телереципієнтів мають свої особливості залежно від тривалості споживання телепродукції, рівня суб'єктивного контролю, типу відповідальності та прагнення до самоактуалізації.

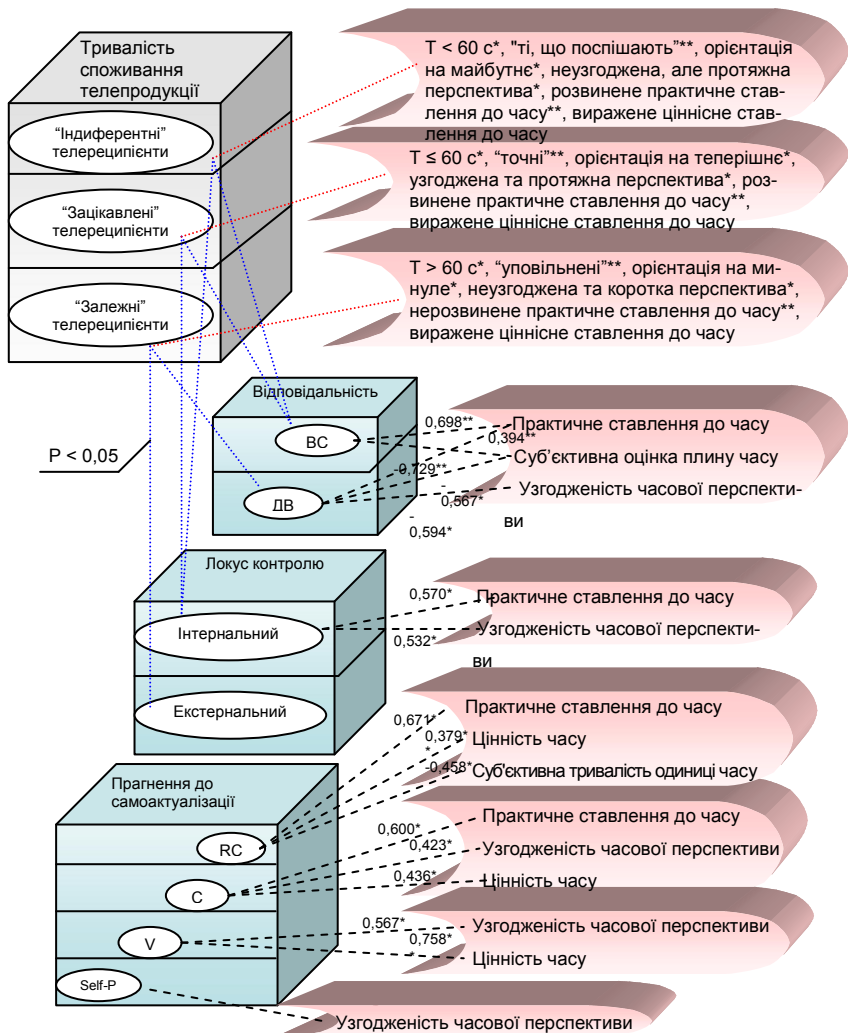

Рис. 2. Взаємозв'язки часових уявлень, тривалості споживання телепродукції та особистісної зрілості телереципієнтів підліткового віку

Так, часовий профіль “зацікавлених” телереципієнтів оцінено як найбільш оптимальний. У випробуваних цієї групи точне відтворення фізичної тривалості одиниці часу ($t_t < 60\text{с}$) статистично достовірно взаємопов’язане з узгодженістю часових модусів, протяжністю часової перспективи, орієнтацією на теперішнє, точним оцінюванням плину часу, ціннісним ставленням до часу, розвиненим практичним ставленням до часу.

Адаптивні можливості формування часових уявлень в умовах телекомунікаційного впливу притаманні “індиферентним” телереципієнтам, у яких суб’єктивна тривалість хвилини менша від її фізичної величини ($t_t < 60\text{с}$), взаємопов’язана з неузгодженістю часових модусів, протяжною часовою перспективою з орієнтацією на майбутнє, вираженим ціннісним ставленням до часу, прагненням ефективно організувати власний час, яке певною мірою унеможлиблюється вродженим відчуттям дефіциту часу.

“Залежні” телереципієнти, які відмірюють тривалість хвилини як більшу за її фізичний еквівалент ($t_t > 60\text{с}$), характеризуються порушенням зв’язності, узгодженості минулого, теперішнього і майбутнього, відсутністю майбутньої домінанти, невизначеністю та вкороченням часової перспективи, нерозвиненим практичним ставленням до часу і водночас ціннісним ставленням до нього, що є проявом дезадаптації та конфлікту між ціннісним та поведінковим аспектами формування часових уявлень в умовах телекомунікаційного впливу.

Було підтверджено припущення про те, що одним з можливих опосередковуючих чинників впливу масової комунікації на часові уявлення підлітків є їх особистісна зрілість: типологічні групи телереципієнтів мають різні часові профілі залежно від рівня прояву відповідальності, локусу контролю, прагнення до самоактуалізації.

Встановлено, що позитивними корелятами оптимального способу формування часових уявлень (насамперед узгодженості й протяжності особистісної часової перспективи та розвиненого практичного ставлення індивіда до часу) в умовах телекомунікаційного впливу є розвинена відповідальність за себе, виражена інтернальність, потреба в пізнанні, креативність, самосприйняття та цінності, характерні для людини, що прагне до самоактуалізації.

Дослідження особливостей формування часових уявлень підлітків в умовах телекомунікаційного впливу набуває практичного значення в контексті розробки рекомендацій щодо оптимізації процесу побудови ними особистісної часової перспективи.

З огляду на отримані результати дослідження *основними напрямками соціально-психологічного коригування* процесу репрезентації особистісної часової перспективи в самосвідомості залежних від спо-

живання телепродукції підлітків визначено такі: розширення усвідомлення “теперішнього” та формування вміння активно сприймати дійсність на цей час; посилення позитивності й привабливості майбутнього, привнесення в нього більшої активності та сміливості; формування тісного зв’язку поточних подій, справ, вчинків з тим, що чекає попереду; акцентування уваги на тому, що майбутнє – це не “далекі далі”, а те, що активно формується в теперішньому; визначення життєвих пріоритетів і цілей у часі, оскільки чіткість представлення того, “що я хочу і коли”, сприяє виходу практично з будь-яких проблемних ситуацій і внутрішніх конфліктів; зміна локусу контролю в бік більш вираженої інтернальності; формування відповідальності за себе, усвідомлення відповідальності за вибір свого життєвого шляху; актуалізація потреби в пізнанні, самопізнанні та самосприйнятті, умінні розкривати свій потенціал, бути життєтворчим.

Висновки. Проблема впливу масової комунікації на часові уявлення підлітків пов’язана з активним входженням останніх у телекомунікаційний простір та виникненням залежності від споживання телевізійної продукції. Тривале телеспоживання зумовлює “розмивання” просторово-часових меж молоді людини, відсторонення її від реального світу, випадіння з реального часу: залежна особистість виявляється неспроможною адекватно і раціонально моделювати своє майбутнє, її плани виявляються досить нереалістичними, відображають високі домагання і безкомпромісність у виборі життєвих цілей.

З’ясовано, що підліткова телеаудиторія є неоднорідною щодо тривалості телекомунікаційної рецепції. Встановлено, що середні значення суб’єктивної тривалості одиниці часу (хвилини) телереципієнтів підліткового віку статистично достовірно відрізняються залежно від тривалості споживання ними телевізійної продукції. Змодельований в експерименті вплив тривалості споживання відеопродукції на суб’єктивну тривалість одиниці часу типологічних груп телереципієнтів демонструє механізм впливу масової комунікації на часові уявлення підлітків і може бути зіставлений із ситуативним аспектом загального адаптивного синдрому, який по-різному проявляється в “індиферентних”, “зацікавлених” і “залежних” телереципієнтів.

Визначено часові профілі типологічних груп випробуваних: оптимізаційний – у “зацікавлених”, адаптивний – в “індиферентних”, дезадаптивний – у “залежних” телереципієнтів. З’ясовано, що типологічні групи телереципієнтів мають різні часові профілі залежно від рівня прояву відповідальності, локусу контролю, прагнення до самоактуалізації. Встановлено, що позитивними корелятами оптимального способу формування часових уявлень підлітків в умовах телекомунікаційного впливу є розвинена відповідальність за себе, виражена ін-

термальність, потреба в пізнанні, креативність, самосприйняття та цінності, характерні для людини, що прагне самоактуалізації.

Окреслено напрями психокорекційної роботи з підлітками, залежними від споживання телепродукції, реалізація яких може бути здійснена шляхом розробки та апробації соціально-психологічного тренінгу “Оптимізація процесу побудови часової перспективи”, що, власне, і є перспективою нашого дослідження.

Л і т е р а т у р а

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. *McLuhan M.* Understanding Media. The extensions of man. – GINGKO PRESS Inc., 2003. – 611 с.
3. *Слюсаревський М. М.* Масовидні часові децентрації у минуле: аналіз феномена та його причин // Проблеми психології часу: Тези доп. міжнар. конф., присв. 100-річчю з дня народж. Д. Г. Ельвіна, м. Одеса, 30 жовт.–1 листоп. 1995 р. – О., 1995. – С. 64–66.
4. *Слюсаревський М. М.* Часові чинники переконуючого впливу аудіальних повідомлень // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звіт. наук. сес. Ін-ту психології АПН України (10–11 лют. 1994 р.). – К., 1995. – С. 163–172.
5. *Слюсаревський М. М., Імишенецька І. А.* Вимірювання часу споживання продукції ЗМІ як спосіб вивчення інформаційного простору держави // Наук. студії з політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Док-К, 1996. – Вип. 2. – С. 137–147.
6. *Гримак Л. П.* Грядущий век – век одиночества (к проблеме Интернета) // Мир психологии. – 2000. – № 2. – С. 84–89.
7. *Пахно И. В.* Переживание времени в кризисных ситуациях: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Х., 2004. – 14 с.
8. *Кон И. С.* Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1982. – 207 с.
9. *Cottle T. J.* Perceiving time: a psychological studi with men and women. – New York, 1976. – 276 p.
10. *Шариков А. В.* Почему дети смотрят телевизор? // Магистр 1. – 1992. – Апр. – С. 20–25.
11. *Шерковин Ю. А.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. – М.: Мысль, 1973.
12. *Васильева И. А., Осипова Е. М., Петрова Н. Н.* Психологические аспекты применения информационных технологий // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 34–39.
13. *Белинская Е. П., Куликова И. П.* Представления подростков о своем социальном будущем // Мир психологии. – 2001. – № 1. – С. 135–147.
14. *Сохань Л. В.* Жизненное проектирование: концепция и психологический механизм // Психология – школе. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 82–91.
15. *Титаренко Т. М.* Суспільна детермінація життєвих домагань особистості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина

- Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 165–172.
16. Бурлачук Л. Ф., Полунін О. В. Психологія часу: необхідність нових підходів // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань. – К., 1994. – С. 30–32.
 17. Войтенко Г. В. Тривалість телекомунікаційної рецепції в контексті проблеми впливу масової комунікації на часові уявлення реципієнтів // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 386–392.
 18. Мироненко Г. В. Динаміка уявлень реципієнтів відеопродукції про тривалість одиниці часу // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII, ч. 8. – С. 162–170.

© Мироненко Г. В.

Т. Г. Хлаповська

ФЕНОМЕН ЕФЕКТИВНОГО КОМУНІКАТОРА

Наголошується на важливості не тільки змісту інформації, а і її джерела, тобто особистості комунікатора. Привертається увага до добру людей, чия професійна діяльність пов'язана з комунікацією.

Ключові слова: інформаційний вплив, джерело повідомлення, ефективна комунікація, комунікатор.

Подчеркивается важность не только содержания информации, но и ее источника, то есть личности коммуникатора. Привлекается внимание к подбору людей, чья профессиональная деятельность связана с коммуникацией.

Ключевые слова: информационное воздействие, источник сообщения, эффективная коммуникация, коммуникатор.

The stress has been made upon the significance of not only the information content but also a source of it, that is a communicator personality. The attention is being driven to the choice of those, whose professional activity is connected to the communication.

Key words: information impact, source of the message, effective communication, communicator.

Проблема. Як відомо, важливим чинником інформаційного впливу часто є не тільки зміст інформації, а і її джерело. Іншими словами, важливо не тільки **що** повідомляється, а й **хто** повідомляє, тому особистість комунікатора є тією призмою, крізь яку реципієнт сприй-

має та оцінює зміст повідомлення. Від комунікатора часто залежить, якою буде увага до повідомлення, наскільки воно буде переконливим. Актуальність дослідження зумовлена потребою осмислити, що саме робить комунікатора ефективним у процесі створення контакту з іншими людьми, донесення інформаційного повідомлення до аудиторії. Тому не випадково доброві людей, чия професійна діяльність пов'язана з комунікацією, приділяється особлива увага.

Мета статті: з'ясувати зміст поняття “ефективність комунікації”; окреслити цілі комунікації.

Важливість джерела повідомлення з позицій ефективної комунікації з аудиторією розглядається в багатьох комунікативних моделях від давніх часів до сучасних досліджень. Комунікаторові приділялася велика увага ще в працях Арістотеля. Комунікатор як основна, активна ланка в структурі комунікації розглядається й у багатьох сучасних дослідженнях, зокрема в працях Г. Лассуела, К. Ховланда, У. Вейса, Дж. Уайтхеда, Кука і Фляя, О. О. Бодальова, В. Н. Куніциної, В. Ф. Петренка, Л. В. Матвєєвої, Т. Я. Анікєєвої, Ю. В. Мочалової та ін. [1–9].

Що ж саме робить комунікатора ефективним у взаємодії з іншими людьми? У чому, власне, феномен ефективного комунікатора? Для того щоб відповісти на ці питання, слід з'ясувати зміст поняття “ефективність” з погляду процесу комунікації.

На нашу думку, у соціальній психології *ефективність* можна визначити як *ступінь досягнення поставлених комунікативних цілей* [1; 2]. Нам відомі принаймні два сучасні погляди на ефективну комунікацію: *гедоністичний*, де метою комунікації є емоційне задоволення, та *раціональний*, що ставить за мету вплив на настанови, думки й погляди аудиторії.

Дослідники першого напрямку (В. Н. Куніцина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша) виокремлюють такі цілі комунікатора: привернути увагу; викликати симпатію; зацікавити; налагодити контакт; створити довірливі стосунки; дістати задоволення від спілкування. Саме від досягнення цих цілей, вважають дослідники, залежить ефективність комунікації [6].

На думку представників другого напрямку, зокрема, Г. Лассуела, основною метою комунікатора є вплив на аудиторію, тому ефективність комунікатора – це насамперед здатність змінювати думки, соціальні настанови, уявлення реципієнтів [1]. Цю думку поділяють К. Ховланд і У. Вейс, які також вважають, що метою комунікатора є зміна соціальних настанов, думок, суджень, зумовлена особливостями комунікативного впливу, характером повідомлення тощо [там само].

Зрозуміло, те, яка саме комунікація є ефективною, залежить від того, *хто оцінює* процес комунікації. По-різному може оцінювати ефективність комунікатора він сам, сторонній спостерігач (незалежний експерт, науковець) та аудиторія, на яку спрямована комунікація.

З погляду комунікатора ефективність комунікації – це особисто його віра у власну здатність мобілізувати мотиваційні, когнітивні і регулятивні ресурси, потрібні для здійснення комунікації, тобто віра в себе у контексті конкретного завдання, або, за визначенням А. Бандури, його “самоефективність” [див. 3].

З погляду стороннього спостерігача, що виконує роль незалежного експерта, на перший план висуваються інші характеристики, які роблять комунікатора ефективним. Так, головними характеристиками ефективного комунікатора, за Арістотелем, є здатність викликати довіру й привабливість. У дослідженнях Кука та Флея [там само] йдеться про переконливість джерела інформації як основу впливу на аудиторію. Комунікатор, здатний переконати аудиторію, сприймається як компетентний та надійний, тому він ефективніше впливає на аудиторію. Значно пізніше, у дослідженнях Ховланда і Вейса, було експериментально підтверджено, що комунікатор як джерело інформації здатний впливати на настанови аудиторії, якщо він викликає довіру [1].

Більшість дослідників вважають важливою рисою ефективного комунікатора його привабливість і виділяють кілька аспектів такої привабливості (див. [3]):

- 1) чарівність, оскільки чарівні люди мають реальну владу над оточенням;
- 2) емоційність: добре відомо, що емоційні аргументи є більш дієвими, особливо якщо вони висловлюються привабливими людьми;
- 3) уміння гарно одягатися, відповідно до ситуації;
- 4) схожість з аудиторією, або впізнаваність та звичність;
- 5) здатність викликати симпатію незалежно від того, чим саме викликана симпатія – зовнішнім виглядом, схожістю або звичністю комунікатора для аудиторії;
- 6) упевненість у собі;
- 7) готовність приймати непопулярні рішення та застосовувати санкції до аудиторії.

У дослідженні В. М. Погольші представлено цілий комплекс комунікативно-особистісних властивостей, що є стрижнем особистого впливу. Комплекс охоплює навички спілкування, адаптивність, упевненість, активну позицію у взаємодії, мотиви досягнення та афіліації, а також уміння зрозуміти співрозмовника й соціальний інтелект. На думку Погольші, зазначені властивості становлять основу “харизми”

особистості, що дає їй змогу успішно впливати на думки й почуття інших людей [6].

Оскільки комунікатор орієнтується на певну *цільову аудиторію*, то найважливішим його завданням є знання своєї аудиторії, налагодження контакту з нею, завоювання її підтримки. Що ж до очікувань аудиторії від комунікатора, то вони є переважно гедоністичними. З погляду аудиторії ефективність комунікатора визначається його здатністю привернути увагу, викликати зацікавленість, сподобатися. Вимоги аудиторії продиктовані її соціальним і демографічним статусом, суспільно-політичними інтересами, релігійними й політико-ідеологічними настановами тощо.

Дж. Уайтхед у результаті своїх досліджень виявив чотири базових фактори, за якими аудиторія оцінює комунікатора (див. [1]):

- 1) надійність (тобто здатність комунікатора викликати довіру);
- 2) професіоналізм (компетентність);
- 3) динамізм;
- 4) об'єктивність.

Досить представницькими є дослідження уявлень аудиторії про ефективного комунікатора в галузі експериментальної психосемантики. Так, психосемантичні дослідження сприйняття особистості комунікатора аудиторією, проведені В. Петренком і О. Проніною, показали, що на сприйняття аудиторії впливають такі риси особистості комунікатора, як привабливість, компетентність, ширість [див. 5]. Дослідження особливостей сприйняття телевізійних ведучих виявили наявність в образі комунікаторів високого рівня позитивних характеристик за факторами “компетентність – переконливість”, “повага – привабливість”, які сприяють ефективному засвоєнню переданих ними повідомлень [10].

Як бачимо, у численних дослідженнях, спрямованих на вивчення комунікатора, увага акцентується на різних сторонах його особистості і комунікативної поведінки, за якими він може бути оцінений аудиторією. У зв'язку із цим постає питання: чи існує універсальний перелік характеристик, які роблять комунікатора ефективним? Чи для різних ситуацій і різних типів аудиторії існують різні поєднання рис, що роблять комунікатора ефективним? Цьому і було присвячено наше емпіричне дослідження, у якому ми зробили спробу виявити риси, властиві ефективному комунікаторові з погляду двох цільових аудиторій – учителів і партійних функціонерів.

Дослідження проводилося за допомогою методики семантичного диференціала [1]. За основу було взято спеціальну методику, розроблену Л. В. Матвеевою, Ю. В. Мочаловою та їхніми колегами для оцінювання сприймання телевізійних ведучих [4]. Розробники послу-

говувалися словником антонімів російської мови й тезаурусом особистісних рис, створеним О. Шмельовим і В. Похильком. Методика охоплює 80 пар прикметників – антонімів, які презентують особистісні риси комунікатора. Відомо, що саме за допомогою прикметників людям найлегше характеризувати інших людей. Отримані дані було оброблено за допомогою частотного, факторного та кластерного аналізів.

Частотний аналіз (табл. 1) показав, що і вчителі, і функціонери політичних партій (“політики”) найважливішими характеристиками ефективного комунікатора вважають самостійність, а також інтелігентність, чарівність і вміння бути цікавим.

Таблиця 1

Результати ранжування характеристик ефективного комунікатора, які отримали найвищий середній бал

Характеристики	Партійні функціонери	Учителі
Самостійний	1	1
Сильний	2	–
Інтелігентний	6,5	2,5
Порядний	–	2,5
Красивий	–	4
Оптиміст	–	5,5
Чарівний	6,5	5,5
Цікавий	6,5	7
Активний	6,5	–
Красиво одягнений	6,5	–
Рішучий	6,5	–
Товариський	6,5	–
Виразний	6,5	–
Моральний	–	9
Зібраний	–	9
Організований	–	9

Примітка. Ранг 1 вказує на те, що риса має найвищий середній бал. Ті риси, що мали ранг вище 10, до таблиці не включалися.

Проте в уявленнях учителів і партійних функціонерів щодо ефективного комунікатора існують істотні розбіжності. На думку партійних функціонерів, одними з найважливіших характеристик ефективного комунікатора є:

- 1) сила (активність, рішучість);
- 2) гарні комунікативні навички;
- 3) навички ефективною самопрезентації.

Учителі ці характеристики майже не згадують.

На відміну від партійних функціонерів учителі вважають важливими характеристиками ефективного комунікатора:

- 1) моральні риси (порядність, чесність);
- 2) гарну зовнішність;
- 3) оптимістичний настрій;
- 4) зібраність та організованість.

На відміну від учителів партійні функціонери ці характеристики важливими не вважають.

З метою класифікації рис ефективного комунікатора та з'ясування змісту основних параметрів, від яких залежить ефективність комунікації, було проведено факторний аналіз за допомогою методу головних компонентів з подальшим Варімакс-обертанням. Факторна структура рис ефективного комунікатора як серед учителів, так і серед партійних функціонерів складається з п'яти факторів.

Результати факторного аналізу в групі "учителі"

Перший фактор ми інтерпретували як фактор **експресії, динамізму**. До нього увійшли такі показники: *активний* (0,91); *яскравий* (0,90); *рішучий* (0,89); *енергійний* (0,89); *виразний* (0,87); *артистичний* (0,85); *товариський* (0,85); *талановитий* (0,84); *емоційний* (0,82); *дотепний* (0,81); *захоплений* (0,80); *вільний* (0,79); *упевнений* (0,79); *різнобічний* (0,79); *гарно одягнений* (0,79); *ініціативний* (0,76); *компетентний* (0,75); *темпераментний* (0,75); *уважний* (0,74); *присмний* (0,73); *розкрячаний* (0,71); *доброзичливий* (0,71).

Другий фактор ми інтерпретували як фактор **довіри, або нормативності**. Він складається з таких характеристик: *альтруїст* (0,79); *тактовний* (0,79); *порядний* (0,64); *щедрий* (0,63); *чуйний* (0,62); *шляхетний* (0,61); *дратівливий* (0,76).

Третій фактор інтерпретовано як фактор **привабливості**. До нього увійшли такі характеристики: *красивий* (0,86); *самостійний* (0,83); *інтелігентний* (0,83); *висококультурний* (0,81); *наполегливий* (0,78); *зібраний* (0,78); *добрий* (0,75); *сильний* (0,73); *природний* (0,72); *демократичний* (0,60).

Четвертий фактор – фактор **емоційної стабільності** – становили такі характеристики: *стриманий* (0,76); *постійний* (0,67); *діяльний* (0,65); *працьовитий* (0,63).

П'ятий дістав інтерпретацію як фактор **маніпулятивності**. Він складається з таких характеристик: *злопам'ятний* (0,86); *підступний* (0,83); *деспотичний* (0,82).

Результати факторного аналізу в групі “партійні функціонери”

Перший фактор ми визначили як фактор **соціальної успішності – неуспішності**. Він складається з таких характеристик: *сильний* (0,93); *товариський* (0,93); *з почуттям гумору* (0,89); *висококультурний* (0,88); *цікавий* (0,87); *рішучий* (0,85); *приємний* (0,85); *упевнений* (0,84); *зібраний* (0,82); *ініціативний* (0,82); *уважний* (0,80); *темпераментний* (0,80); *яскравий* (0,79); *дотепний* (0,78); *невідступний* (0,78); *захоплений* (0,78); *демократичний* (0,77); *красиво одягнений* (0,75); *діяльний* (0,73); *досвідчений* (0,72); *моральний* (0,71); *організований* (0,71); *об’єктивний* (0,69); *інтелігентний* (0,65); *порядний* (0,64); *життєрадісний* (0,62); *заздрісний* (0,65); *байдужний* (0,65); *злопам’ятний* (0,74); *дратівливий* (0,82); *зневажливий* (0,88).

Другим у переліку йде фактор **привабливості, чуйності**. До нього увійшли такі характеристики: *делікатний* (0,95); *привабливий* (0,89); *цирий* (0,88); *чуйний* (0,87); *терплячий* (0,86); *зацікавлений* (0,85); *добрий* (0,84); *природний* (0,84); *чарівний* (0,81); *урівноважений* (0,77); *глибокий* (0,75); *доброзичливий* (0,70); *самостійний* (0,70); *різнобічний* (0,67); *талановитий* (0,66); *вільний* (0,63); *працьовитий* (0,63); *витончений* (0,62); *деспотичний* (0,71); *брехливий* (0,90); *підступний* (0,90).

Третій фактор було інтерпретовано як фактор **прагматизму**. Він складається з таких характеристик: *корисливий* (0,67); *практичний* (0,66); *емоційний* (0,65); *м’який* (0,73); *альтруїст* (0,78).

Четвертий – фактор **м’якості, поступливості**. Він охоплює такі характеристики: *скромний* (0,78); *відкритий* (0,74); *поступливий* (0,61).

П’ятий фактор, на нашу думку, можна позначити як фактор **експресивності, виразності**. Він складається з низки характеристик: *артистичний* (0,76); *красивий* (0,75); *виразний* (0,75); *наполегливий* (0,73); *оптиміст* (0,68).

Порівняльні результати факторного аналізу представлено в табл. 2.

Як видно з табл. 2, для **респондентів-вчителів** найважливішою рисою ефективного комунікатора є **експресія і динамізм** (24,4 % дисперсії). Схожа характеристика, виділена партійними функціонерами, описує менш як 4 % загальної дисперсії. Різне навантаження цих факторів у вчителів і партійних функціонерів можна пояснити тим, що вчителі мають безпосередній контакт з аудиторією, тому для них ці характеристики є дуже важливими. Партійні лідери мають опосередкований ЗМІ контакт з масами, тому для привернення уваги послуговуються іншими засобами.

Провідні фактори, за якими вчителі і партійні функціонери оцінюють ефективність комунікатора, у %

Учителі		Партійні функціонери	
Фактор експресії, динамізму	24,40	Фактор соціальної успішності – неуспішності	32,22
Фактор нормативності, моральності	9,51	Фактор привабливості	13,52
Фактор привабливості	10,31	Фактор прагматизму	8,33
Фактор емоційної стабільності	7,89	Фактор м'якості, поступливості	6,04
Фактор маніпулятивності	5,58	Фактор експресії, динамізму	3,66

Фактор *привабливості* також виділений обома групами (10,31 % дисперсії в групі “вчителі” та 13,52 % у групі “партійні функціонери”). Така спільність поглядів представників різних цільових груп вказує на загальність наведених характеристик. Привабливість як риса ефективного комунікатора найчастіше згадується різними авторами в спеціальній літературі [9].

Партійні функціонери вважають найважливішою характеристикою ефективного комунікатора *соціальну успішність* (32,22 % дисперсії) і *прагматизм* (8,33 %). Ці характеристики є професійно важливими для політиків. На відміну від них вчителі зазначені характеристики не вважають важливими. Натомість для вчителів значно важливішими, коли йдеться про особистість ефективного комунікатора, є *нормативність, моральність, емоційна стабільність і маніпулятивність*. Для вчителів видається більш важливим бути моральним взірцем для учнів та вміти управляти учнівською аудиторією, з якою вони перебувають у постійному контакті, і ці свої уявлення вони переносять на всі ситуації комунікації.

Цікаво, що для партійців *м'якість і поступливість* є тими критеріями, за якими вони визначають професійну придатність чи непридатність комунікатора.

Висновок. Отже, існують певні універсальні риси, притаманні ефективному комунікаторові в будь-якій ситуації, при контакті з будь-якою аудиторією. Маємо на увазі передусім зовнішню привабливість, здатність викликати довіру, вміння бути переконливим. На цих рисах наголошують практично всі дослідники, що вивчають проблеми ефек-

тивної комунікації. Означені характеристики виразно проявилися і в нашому дослідженні. Саме їх можна вважати універсальними, такими, що характеризують успішного комунікатора в умовах комунікації з будь-якою цільовою аудиторією, визначаючи ступінь його ефективності.

Разом з тим наше дослідження підтвердило, що кожна цільова аудиторія має власні уявлення про ефективного комунікатора. Свій відбиток на сприйманні комунікатора накладають особливості професійної діяльності й пов'язані з нею соціально-професійні стереотипи, комунікативний досвід і звичний стиль спілкування реципієнтів. Це означає, що обов'язковою складовою ефективною комунікації є знання комунікатором "своїх" аудиторій – її уявлень, очікувань, потреб, інтересів, настанов, а також особливостей її соціально-професійного досвіду.

Л і т е р а т у р а

1. Современная психология: Справ. рук. – М., 1999.
2. Социальная психология / Под ред. С. Московичи. – СПб., 2007.
3. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб., 1996.
4. *Матвеева Л. В., Анисеева Т. Я., Мочалова Ю. В.* Психология телевизионной коммуникации – М., 2002.
5. *Джерелшевская М. А.* Установки коммуникативного поведения. – М., 2000.
6. *Куницина В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М.* Межличностное общение. – СПб., 2002.
7. *Бодалев А. А.* Формирование понятия о другом человеке как личности. – Ленинград, 1970.
8. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком. – М., 1982.
9. *Бодалев А. А.* Личность и общение. – М., 1983.
10. *Богомолова Н. И.* Социальная психология печати, радио и телевидения. – М., 1991.

© **Хлаповська Т. Г.**

З М І С Т

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Домагання особистості у контексті ефективного життєздійснення	3
<i>Крайчинська В. А.</i> Суперечливі соціально-психологічні настановлення особистості.....	13
<i>Колеснік Л. Л.</i> Життєві цілі студентської молоді з конструктивними і деструктивними домаганнями.....	23

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП І МІЖОСОБОВИХ СТОСУНКІВ

<i>Горностай П. П.</i> Проблема групового несвідомого в соціальній психології.....	30
<i>Чорна Л. Г.</i> Творчий потенціал малої групи як предмет соціально-психологічних досліджень	39

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель	49
<i>Жовтянська В. В.</i> Психосемантика суспільно-політичної ситуації: онтологізація моделі соціальної напруженості	69
<i>Найдьонов М. І.</i> Формування системи рефлексивного управління як координація рефлексивних процесів	82

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

<i>Духневич В. М.</i> Про деякі особливості участі громадських організацій у виборчій кампанії 2006 року: соціально-психологічний аспект	105
<i>Гуменюк О. Є.</i> Соціально-психологічні закономірності функціонування клімату громадських організацій та його вплив на формування політичної активності населення	117
<i>Кияшко Л. О.</i> Вікові особливості прояву ідеологічних стереотипів в осіб з різним рівнем когнітивної складності	126

<i>Циганенко Г. В.</i> Ціннісні пріоритети політичної ідентичності (на прикладі двох поколінь).....	134
--	-----

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

<i>Донченко О. А.</i> Адміністративно-світоглядна криза педагогічної спільноти	141
<i>Овдієнко Л. Н.</i> Соціалізація особистості в умовах трансформації освіти: соціально-психологічний аспект.....	154
<i>Жадан І. В.</i> Соціальні уявлення молоді: проблема моральних експектацій.....	163
<i>Дідук І. А.</i> Правові уявлення молоді як результат відображення соціальної реальності	169

ПСИХОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА МЕДІА-ОСВІТИ

<i>Фролов П. Д.</i> Тезаурусна модель інформаційного впливу	181
<i>Найдьонова Л. А.</i> Роль медіа-освіти в розвитку інноваційної культури суспільства.....	192
<i>Баришполець О. Т.</i> Методологічні аспекти дослідження медіа-культури	203
<i>Петрунько О. В.</i> Захисний потенціал соціалізації в медіа- середовищі.....	210
<i>Мироненко Г. В.</i> Особливості взаємозв'язку часових уявлень, тривалості споживання телепродукції та особистісної зрілості телеспоживачів підліткового віку.....	222
<i>Хлаповська Т. Г.</i> Феномен ефективного комунікатора	232

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Притязания личности в контексте эффективного жизнеосуществления	3
<i>Крайчинская В. А.</i> Противоречивые социально- психологические установки личности	13
<i>Колесник Л. Л.</i> Жизненные цели студенческой молодежи с конструктивными и деструктивными притязаниями	23

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горностаев П. П.</i> Проблема группового бессознательного в социальной психологии	30
<i>Чорная Л. Г.</i> Творческий потенциал малой группы как предмет социально-психологических исследований	39

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Диагностика, прогнозирование и коррекция социальной напряженности: концептуальная модель	49
<i>Жовтянская В. В.</i> Психосемантика общественно- политической ситуации: онтологизация модели социальной напряженности	69
<i>Найденов М. И.</i> Формирование системы рефлексивного управления как координация рефлексивных процессов	82

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

<i>Духневич В. Н.</i> О некоторых особенностях участия общественных организаций в избирательной кампании 2006 года: социально-психологический аспект	105
<i>Гуменюк О. Е.</i> Социально-психологические закономерности функционирования климата общественных организаций и его влияние на формирование политической активности населения	117

<i>Кияшко Л. А.</i> Возрастные особенности проявления идеологических стереотипов у лиц с различным уровнем когнитивной сложности	126
<i>Цыганенко Г. В.</i> Ценностные приоритеты политической идентичности (на примере двух поколений).....	134

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИЯХ

<i>Донченко Е. А.</i> Административно-мировоззренческий кризис педагогической общности.....	141
<i>Овдиенко Л. Н.</i> Социализация личности в условиях трансформации образования: социально-психологический аспект....	154
<i>Жадан И. В.</i> Социальные представления молодежи: проблема моральных ожиданий	163
<i>Дидук И. А.</i> Правовые представления молодежи как результат отражения социальной реальности	169

ПСИХОЛОГИЯ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ И МЕДИА-ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Фролов П. Д.</i> Тезаурусная модель информационного воздействия	181
<i>Найденова Л. А.</i> Роль медиа-образования в развитии инновационной культуры общества	192
<i>Баришполец А. Т.</i> Методологические аспекты исследования медиа-культуры	203
<i>Петрунько О. В.</i> Защитный потенциал социализации в медиа-среде	210
<i>Мироненко А. В.</i> Особенности взаимосвязи временных представлений, продолжительности потребления телепродукции и личностной зрелости телепотребителей подросткового возраста	222
<i>Хлаповская Т. Г.</i> Феномен эффективного коммуникатора	232

CONTENTS

SOCIAL PSYCHOLOGY OF A PERSONALITY

<i>Tytarenko T. M.</i> Personal aspirations in the effective life realization context	3
<i>Kraychins'ka V.A.</i> Contradictory subject and object social-psychological attitudes of personality	13
<i>Koleshyk L.L.</i> Life goals of university students having constructive and destructing aspirations	23

GROUP PSYCHOLOGY AND INTERPERSONAL RELATIONS PSYCHOLOGY

<i>Hornostaj P.P.</i> The group unconscious problem in the social psychology	30
<i>Chorna L.H.</i> Small group creative potential as a subject of social psychological research	39

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES

<i>Sljusarevskiy M. M.</i> Diagnostics, prognostication and correction of social tension: conceptual model	49
<i>Zhovtjanska V.V.</i> Psychosemantics of the social and political situation: social tenseness modelo ontologisation	69
<i>Najdjonov M. I.</i> The forming of reflective management system as a coordination of reflective processes	82

POLITICAL PARTICIPATION PSYCHOLOGY

<i>Dukhnevych V.M.</i> On some peculiarities of public organizations participation on the election campaign-2006: social and psychological aspect	105
<i>Humenjuk O.Y.</i> Social and psychological rules of public organizations functioning climate and its impact upon the development of political activity of the population.....	117
<i>Kyjashko L.O.</i> Age peculiarities of the ideological stereotypes display of people with different level of cognitive complexity.....	126
<i>Tsyganenko G.V.</i> Value priority of the political identify (an example of the two generation).....	134

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

<i>Donchenko O.A.</i> Administrative and world outlook crisis of teachers' community.....	141
<i>Ovdienko L.N.</i> Socialization of a person under the conditions of the education transformation: social and psychological aspect	154
<i>Zhadan I.V.</i> Social ideas of the youth: moral expectations problem	163
<i>Diduk I.A.</i> Youth's legal ideas as a result of the reality reflection	169

MASS COMMUNICATION AND MEDIA EDUCATION PSYCHOLOGY

<i>Frolov P.D.</i> Thesaurus model of information impact.....	181
<i>Najdjonova L.A.</i> Media-education role in the innovation culture of society	192
<i>Baryshpolets O.T.</i> Methodological aspects of media-culture investigation	203
<i>Petrunko O.V.</i> Protective potential of the socialization in the media-invironment.....	210
<i>Myronenko H.V.</i> Peculiar features of correlation between time ideas, television production consumption duration and personal maturity of teenage television product consumers	222
<i>Khlapkovska T.H.</i> Effective communicator phenomenon	232